

Uniwersytet Rzeszowski
Kolegium Nauk Humanistycznych

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

KWARTALNIK

NR 3(24)/2022

Wydawnictwo
Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2022

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

REDAKCJA:

Paweł GRATA – redaktor naczelny
Katarzyna FLISAK – sekretarz redakcji
Jarosław KINAL – członek redakcji ds. baz danych

RADA NAUKOWA:

Laura ARDELEAN (Uniwersytet Oradejski), Aleksander BOBKO (Uniwersytet Rzeszowski), Sylwester CZOPEK (Uniwersytet Rzeszowski), Andrij GORBACHYK (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Petr JÜPTNER (Uniwersytet Karola w Pradze), Janusz KALIŃSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Sławomir KAMOSIŃSKI (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy), Józef KAPOSZTA (Uniwersytet św. Stefana w Godollo), Despina KARAKATSANI (Uniwersytet Peloponeski, Korynt), Olga KUTSENKO (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Markijan MALSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki), Wojciech MORAWSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Henrietta NAGY (Tomori Pál College), Grzegorz OSTASZ (Politechnika Rzeszowska), Jurij PACZKOWSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki)

REDAKTORZY TEMATYCZNI:

Krzysztof BOCHENEK (filozofia), Tomasz BOCHNAK (archeologia), Andrzej BONUSIAK (historia), Edyta CZOP (historia), Witold JEDYNAK (praca socjalna), Hubert KOTARSKI (socjologia), Beata LORENS (historia), Paweł Sierżęga (historia), Katarzyna TRYBAŁA-ZAWIŚLAK (archeologia), Krzysztof ŻARNA (nauki o polityce)

ADRES REDAKCJI:

Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego
al. T. Rejtana 16C, 35-959 Rzeszów, p. 31
tel. 17 872 13 03
e-mail: kwartalnik@ur.edu.pl

Kwartalnik jest wydawany w wersji elektronicznej oraz papierowej.
Podstawową formą wydawniczą periodyku jest wersja on-line.

Redaktor językowy

Elżbieta KOT

Opracowanie techniczne

Ewa KUC

Redaktor tekstów w języku angielskim

Donald TRINDER

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2022

ISSN 2543-8379

DOI: 10.15584/johass

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU RZESZOWSKIEGO
35-310 Rzeszów, ul. prof. S. Pigionia 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <https://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 8,5, ark. druk. 8,5, zlec. red. 102/2022
Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

ARTYKUŁY

MAREK A. MOTYKA

Representations of the use of psychoactive substances in the beliefs and rituals of ancient societies: between the sacred and the profane 5

EDYTA MAJCHER-OCIESA

Przemysłowcy żydowscy związani z przemysłem cynkowym w Będzinie w świetle materiałów kontrwywiadu wojskowego z 1934 roku 25

BEATA MICHAŁEC

Partnerstwo publiczno-społeczne. Współpraca Towarzystwa Przyjaciół Warszawy z Muzeum Historycznym m.st. Warszawy w latach 1963–2002 48

MARIOLA KINAL

Reformy edukacyjne i rozwój koncepcji dotyczących edukacji wczesnoszkolnej w Polsce w latach 1990–2017 65

SIMANT SHANKAR BHARTI

Development Challenges in South Asia: A Contemporary Discussion on Gender Inequality 83

RYSZARD FICEK

Authoritarianism as a “Wicked Problem” in Contemporary International Relations 95

KATARZYNA WOJTANOWICZ, MATEUSZ PĘKALA

O korzyściach płynących z wykorzystania elementów mediacji w obszarze interwencji kryzysowej 116

Marek A. Motyka¹

Representations of the use of psychoactive substances in the beliefs and rituals of ancient societies: between the sacred and the profane

Abstract

The use of plants with psychoactive properties by ancient communities has been confirmed in numerous archaeological studies conducted in almost every place on earth. Many tribes used their own characteristic psychoactive potions and, according to researchers, their use fostered the integration of the members of a given community, facilitated their existence in an occupied area and could be of significant importance for its survival. Around the psychoactive plants and toxic secretions of some species of fauna a conglomerate of myths, cults and the properties attributed to them has developed. Permanent traces of their presence remain in both non-material and material culture. The aim of this article is to present the representations of psychoactive substances in the beliefs of ancient communities, their occurrence in myths, rock or sepulchral art, and to discuss the reasons for their use during rituals. The article presents also the main causes of the diffusion of the use of psychoactive plants from the sacred to the profane sphere.

Key words: psychoactive plants, beliefs, drugs, the sacred

Introduction

The history of psychoactive substances is inextricably linked with human history. Ever since the dawn of time, when the cultivation of land and animal husbandry were not yet known, members of the first

---

¹ Dr Marek A. Motyka, Instytut Nauk Socjologicznych, Kolegium Nauk Społecznych, Uniwersytet Rzeszowski, al. T. Rejtana 16C, 35-959 Rzeszów, e-mail: mmotyka@ur.edu.pl, nr ORCID: 0000-0001-6967-0035.

tribal communities used whatever plants they could find in the surrounding area to satisfy their hunger (Bąbel 2006: 171–172). Ancient hunter-gatherer societies had extensive knowledge of the properties of nature's gifts, gained through the consumption of all kinds of plants but also toxins found in the organisms of the hunted animals (Rudgley 1998: 11–15).

With the development of knowledge acquired during such experiences, these substances began to play an important role in primitive societies. Many tribes used their own specific potions to facilitate their existence in the inhabited area, their use fostered the integration of the members of a given community and could be of significant importance for the survival of a community as a whole (Hajar 2016: 42; Sein Anand 2009: 330). In primitive societies, the use of psychoactive substances, as well as the roles assigned to them, helped in the interpretation of the secrets of the natural world and allowed to explain phenomena and facts (such as storms, fires, floods, diseases, deaths), which were impossible to understand through empirical cognition for the peoples at the time (Ruck 2018: 823–852; Winkelman 2019: 43). Moreover, visions caused by the use of these substances were interpreted as visits of spirits or gods, during which one communed or negotiated with them, accepted arrangements, norms and rules governing the life of a given community (Vetulani 2001: 202; Shanon 2008: 58–60; Orsolini, Ciccicarese, Papanti, De Berardis, Guirguis, Corkery, Schifano 2018: 733).

The effects obtained after the consumption of psychoactive substances influenced the division of these into three main groups; the first included all plants and animal venoms causing visual and auditory hallucinations, which were used during rituals to communicate with gods or spirits of ancestors and to predict the future. The second group included drugs that induced strong agitation, ensured endurance and resistance to pain, they were mainly used by warriors, mountain tribes and nomadic people. The third group comprised substances with a soporific or dulling effect. Since the dawn of time, they have been used for anaesthesia for all kinds of pains, ailments and for calming down, for example, crying children or over-excited individuals (Szumowicz 2011: 7).

The use of plants with psychoactive properties and decoctions prepared with their use is a constant practice of many communities, confirmed by numerous archaeological studies conducted in almost every place on earth.

Myths and beliefs

The magical perception of the world, weather phenomena or any events that were difficult to explain in a rational way, was a consequence of observation and, at the same time, interpretation of the environment. Living in symbiosis with nature, all nonlogical phenomena were explained as the result of the activities of secret forces which, although not fully understood, were deeply respected and they filled the sacred sphere with mysticism (Tzeferakos, Douzenis 2014: 1). Myths derived from prehistory concerned, above all, the origin of the world and the observed meteorological phenomena, but also fertility, life after death, etc. (Behjati-Ardakani, Akhondi, Mahmoodzadeh, Hosseini 2016: 3).

A review of the available sources and artefacts reveals that plants with psychoactive effects played an important role in explaining many phenomena, and at the same time influenced the creation of beliefs about the properties attributed to them, for example predicting the future and the possibility of restoring health (Carod-Artal 2015: 47; Nemu 2019: 124). In ancient Greece, the use of psychoactive plants was a common phenomenon, and these substances, which are reflected in myths, were used, among other applications, to impose one's will on those who were under their influence. This contributed, apart from other things, to the creation of the concept of magic elixirs (Laios, Lytsikas-Sarlis, Manes, Kontaxaki, Karamanou, Androutsos 2019: 63). The ancient Greeks connected the poppy (*Papaver somniferum*) with fertility and abundance. The goddess Demeter and her daughter Persephone were associated with this plant (Carod-Artal 2013: 33). Descriptions of the use of plants with intoxicating potential can be found in many Greek myths, for instance, in the myth about Perseus and Medusa, in the myth about Jason, in which the priestess Medea anointed the traveller with a decoction which was supposed to protect him from a fire-breathing bull, as well as in the myth about Odysseus who was given magic herbs by Hermes as an antidote to the poison of the sorceress Circe. Similar references can be found in many other ancient Greek stories (Ruck 2018: 821–851).

In the Vedas, the sacred books of Hinduism, there are numerous descriptions of the use of psychoactive substances. Hindu deities are often depicted with a chalice of decoction containing soma - a drink made from plants that induced mystical visions (Ruck 2018: 823–826). The representation of the use of psychoactive plants can also be found in the Zoroastrian Rigvedas. The authors of these sacred books state that the gods were mortals upon coming to earth, and they were made immortal by a drink made from Chinese ephedra (*Ephedra sini-*

ca). Practices of serving this drink were used, inter alia, during attempts to raise the dead, and the custom of giving a newborn child a few drops of an ephedrine decoction has survived in Iran till modern times (Mahdihassan 1987: 108).

In Costa Rica, Cabecar Indians believed that smoking tobacco during ritual ceremonies promoted communication with supernatural beings and was especially helpful in calming their anger (Arce, Cerdas 2019: 182).

In the pre-Columbian Inca civilization, the coca bush and its leaves were considered a gift from the gods and had a magical, religious and ritualistic meaning for the Indians. Inca mythology tells a story in which the Inca ancestors turned to the God of Sun for advice after their lands had been occupied by white strangers. In response, they were told to trust the coca leaves, which would feed and heal the Incas, and turn the white invaders into beasts and idiots in the future (Kamieński 2011: 47).

In numerous mythologies of ancient cultures, one can encounter stories relating to the use of hallucinogenic mushroom species, *Amanita muscaria* and *Psilocybe*, for ritual purposes. References to their use are found in the myths of Eurasian peoples in Siberia, Mongolia, Tibet, India, China, Greece, as well as on the African continent, for example in Egypt and Algeria. The Hindu and Zoroastrian sacred texts also make reference to several different types of soma (or haoma) considered to be the hallucinogenic nectar of immortality (Ruck 2018: 823–825; Winkelman 2019: 48–49).

Rituals

Archaeological and anthropological research conducted in various parts of the globe confirm the use of psychoactive toxins obtained from both the fauna and flora for ritual purposes (Sayin 2014: 277–282). They were used, among other things, to establish contacts with the spirits, the gods or with the souls of ancestors, and also to obtain advice on individual or collective matters, to achieve enlightenment or to obtain magical powers (Sayin 2014: 277). Plants with such properties, but also the secretions of a number of species representing the fauna that have similar effect, were also used during rituals when adepts of the arcane arts were admitted to the group of shamans, and likewise during all other initiation ceremonies. At that time, they were used by apprentices to discover the unknown areas of the subconscious mind so that in the future they could fully serve the community which a given individual affiliated with

(Sayin 2014: 277–285; Winkelman 2019: 56). In hunter-gatherer societies, hunters used hallucinogens during rituals to predict the future and the location of the animals they hunted (de Rios, Grob 2010: 1158).

Around 9,000 BC, Finno-Ugric tribes used the fly agaric mushroom (*Amanita muscaria*) in their religious rites. The interest in the properties of the fungus probably resulted from the observation of the behaviour of reindeer, and their use could have given rise to both ritual and recreational use (Hajicek-Dobberstein 1995: 100). Ethnohistorical research conducted in Eurasia confirms that the use of hallucinogenic mushrooms was an important element of shamanic rituals. Shamans of various groups, including Yukagir, Kamchadal, Inuit, Koryak, and Chukchi ate hallucinogenic mushrooms, and also drank the urine of intoxicated reindeer whose organisms processed hallucinogenic mushroom toxins, multiplying their narcotic potential (Winkelman 2019: 47–48).

In ancient Greece, opium was worshiped by the Minoans, who considered it to be a symbol of immortality, and it was probably used for intoxication during rituals in honour of the goddess of fertility. Ancient Egyptians consumed opium during rites in honour of the god Osiris, while in ancient Greece opium was used for intoxication during the Orphic Mysteries (Babel 2009b: 26). The Eleusinian Mysteries, in which intoxicants were taken, used to be one of the most famous Greek religious rites. They were celebrated for almost two millennia, from 1500 BC until the end of the 4th century (Carod-Artal 2013: 35–36). During the performed rituals, one of the consumed drinks was made from plants infected with ergot – a parasitic fungus containing alkaloids that cause hallucinations (Sessa 2008: 5).

On the territory of modern Peru, in the Mochica culture, which developed over two thousand years ago, plant hallucinogens were used to achieve contact with supernatural spheres and to magically manipulate secret forces (de Rios 1977: 189). In the Amazon, the hallucinogenic ayahuasca, made from the decoction of the *Banisteriopsis caapi* vine and a plant known as chacruna (*Psychotria viridis*), was served during rites of passage. Its use and sensations monitored by the elders during the rituals were considered to be experiences preparing the young to fulfil adult roles (de Rios, Grob 2010: 1159–1160).

In order to establish a relationship with the gods, the shamans of the Olmec, Toltec, Mazatec, Aztec and Maya tribes, who lived in Central and South America, used peyote cacti (*Lophophora williamsii*) containing the hallucinogenic mescaline and psychoactive mushrooms from the *Psilocybe cubensis* family (Carod-Artal 2015: 45–47). For the same purpose, the inhabitants of the islands of Samoa, Fiji, Tonga, used a decoc-

tion of the Kava plant (*Piper methysticum*) (Gautz, Kaufusi, Jackson, Bittenbender, Tang 2006: 6147). The Moche and Chavin Indians used the psychedelic properties of the San Pedro cactus (*Trichocereus pachanoi*) during their rituals (Proulx 1999: 59–77).

Of the 1,200 Sanskrit texts that form the foundations of Hinduism, about one hundred describe a mysterious substance called Soma, the active ingredient of which may have been the hallucinogenic toadstool (Sessa 2008: 5). Marc-Antoine Crocq maintains that the mushroom was an ingredient of both Soma, the sacred brew described in the Old Indian Rigveda, and Haoma, the ritual brew mentioned in Avesta, the sacred book of the Zoroastrians (Crocq 2007: 356). Other authors believe that ephedrine was the basic ingredient of the mysterious Soma or Haoma, used initially as a drink against fatigue, and over time as a panacea, a rejuvenating drink, and finally as a potion of longevity, immortality and resurrection (Mahdihassan 1987: 105–108).

The followers of the Bwiti cult in Gabon consumed an infusion of bark chips of the *Tabernanthe iboga* plant containing the ibogaine alkaloid. The purpose of the common ritual use of the properties of the brew was, apart from other aspects, deepening the bonds through shared mystical experiences and contact with the spirits of ancestors (Alpert, Lotsof, Kaplan 2008: 9–10). Harmel (*Peganum harmala L.*) played an important role in the Zoroastrian rites, the seeds and other parts of the plant were burned to produce thick, intoxicating smoke (Apostolico, Aliberti, Caputo, De Feo, Fratianni, Nazzaro, Souza, Khadhr 2016: 1).

In many shamanic religions of the Old World in Europe, Asia and Africa, it was also believed that psychoactive plants had a divine healing power (Alrashedy, Molina 2016: 2) and could also protect against diseases and evil spirits that these diseases could bring. In Romania, poppy seeds were used to protect houses from vampires; they were scattered in the corners of the house and around it or around a suspicious burial place, because it was believed that collecting hypnotic poppy seeds would absorb the evil spirit after it had left the resting place, before it managed to set off on a blood hunt (Krysiak 2010: 12–13). Similar practices were adapted in the Bug River region, where in Orthodox settlements, in order to scare away evil spirits, wreaths were prepared with poppy heads woven in (Angielczyk 2010: 64).

On the territory of Poland, since pre-Slavic times, cannabis played an important role in magic treatments. The religious use resulted from the hallucinogenic properties of the plant, used both in rituals and for medicinal purposes (Arabas 1990: 329). Herodotus noted his observations about the use of cannabis by the Scythians during the burial rites.

The ancient historian noted an unusual change of mood in Scythian warriors who, participating in a mourning ritual, *howled with happiness* while inhaling cannabis smoke (Arata 2004: 42).

Psychoactive substances were also used in rituals of love magic. In the Bug River region, boiled poppy seeds were sprinkled on dishes to seduce a partner (Angielczyk 2010: 59). The infusion of lovage, which was popular in the lands of the Slavs and used to make a chosen person fall in love or to stimulate love games, was also used in ancient Rome (Syroka 2011: 134). Romanian herbalists used numerous plants with intoxicating properties, both for medicinal and ritual purposes, for instance jimsonweed, deadly nightshade or henbane (Gorun, Curcă, Hostiuc, Buda 2011: 73–74).

Rock art

Researchers of the history of human communities describe numerous discoveries of rock art from the Neolithic era, confirming the knowledge of ancient peoples of the psychoactive properties of plants. Some of the oldest archaeological records confirm the use of hallucinogenic mushrooms in the areas of modern Algeria. Images of such plants have been discovered in prehistoric rock paintings dating between 6000 and 4500 BC in Tassili n'Ajjer and in other mountainous terrains of the Sahara Desert. Petroglyphs found at these sites show mushroom-headed figures moving in a ritual dance. According to the researchers, a convincing proof of the use of the psychoactive properties of these plants by former inhabitants of rock shelters are the painted broken lines connecting the mushrooms with the heads of the dancing figures, suggesting the effect of mushrooms on the human mind (Samorini 2019: 70; Winkelman 2019: 49–50). Petroglyphs, which date back around 10,000 years and depict the use of psychoactive mushrooms, have also been discovered at the Selva Pascuala rock shelter in south-eastern Spain (Ruck 2018: 829). Rock paintings, on which psychoactive plants have been identified, are also found in Chad and Егyпт (Гродзинська, Молдаван, Сирчин 2010: 18–28), in Libyan Tadrart Acacus, Spanish Pla de Petracos (from the 5th millennium BC), and in the Italian Valcamonica (Sikora 1999: 11). Images of hallucinogenic mushrooms and people with mushroom-shaped heads (probably toadstools) have also been discovered on numerous rock formations in Siberia, Mongolia, Papua New Guinea, and China (Winkelman 2019: 47). Petroglyphs depicting the use of psilocybin mushrooms have been discovered in rock art in the Kim-

berly region of Australia, as well as in the Kolo region of eastern Tanzania, suggest a connection between the two cultures. These assumptions are based on the similarities of the shamanic rituals in rock drawings in both regions (Nichols 2016: 268).

Burials and sepulchral art

Archaeological research conducted at the ancient burial sites of the deceased confirms the frequent representation of psychoactive substances in the cultures being studied. Some of the oldest examples of such findings come from the Neanderthal burial site at the Shanidar Cave in northern Iraq, where pollen of the stimulant *Ephedra* plant was found around 50,000 BC (Merlin 2003: 300). The evidence of the use of psychoactive plants by the Neolithic people includes the discovery of *Areca catechu* seeds (a plant known as the psychoactive betel) in the Spirit Cave in northwest Thailand among plant debris dating between 7,000 and 5,500 BC, and the discovery of a skeleton dating back to almost three thousand years BC at Duyong Cave in the Philippines, where artefacts confirming the use of betel were found (Sneider 2005: 8). Similar finds have been discovered in the Chauvet Cave in southern France, where the remains of psychoactive mushrooms were found (Ruck 2018: 829). Researchers of South American Indians confirm the presence of cocaine metabolites in the discovered mummies, indicating the use of coca during their lifetime. They also assume that the healing and hallucinogenic properties of the cactus *Lophophora Williamsii* (the peyote) have been known to indigenous people for approximately 5,700 years (El-Seedi, De Smet, Beck, Possnert, Bruhn 2005: 238–242; Nichols 2016: 268). In another rock shelter, in the Azapa Valley in Chile, in the remains of mummies dating back to around 3,000 years, researchers also identified metabolites of psychoactive plants and animal secretions probably used for ritual purposes (Miller, Albarracin-Jordan, Moore, Capriles 2019: 11209).

In the Altai Mountains, at Pazyryk, in the kurgans of Scythian rulers, vessels for smoking hashish were found, dating between 5th and 2nd century BC (Vetulani 2001: 203). In Costa Rica, most evidence of the use of psychoactive plants and fungi has also been found at prehistoric burial sites (Arce, Cerdas 2019: 191). In western China, traces of the ritualistic use of cannabis, dating back to the first millennium BC, have been discovered in several graves. In one of the burial sites, among discovered things there was a shroud consisting of a dozen or so different

herbs, including hemp, and in another, next to the feet and the head of the deceased, there was a leather basket and a wooden bowl filled with hemp stems, seeds, leaves and shoots (Ren, Tang, Wu, Spengler, Jiang, Yang, Boivin 2019: 5).

Implications suggesting the use of plants with psychoactive properties can also be found in sepulchral art (Adamczyk 2009: 167). The tomb frescoes of the rulers of Egypt depict the ritual use of the Egyptian water lily (*Nymphaea caerulea*) which contains psychoactive alkaloids. This plant is often represented during magical and religious rituals. It is also visible, on the bas-relief of Tutankhamun's tomb, on which the young pharaoh holds a large *Nymphaea* in his hand, and on the frescoes from the tomb of Nebamun at Luxor. Depictions of these plants have also been noticed on the jewellery of the 18th dynasty (Emboden 1981: 60). Recurring themes in Egyptian and Mayan funerary art suggest that water lily was used to achieve mystical ecstasy among the priestly castes of the society (Emboden 1981: 40; Bertol, Fineschi, Karch, Mari, Riezzo 2004: 84–85).

Artefacts

The use of mood-altering agents is also represented in the art of craftsmanship. Stone figurines in the shape of hallucinogenic mushrooms have been found in Guatemala, Mexico, El Salvador and Belize, dating back about 3,000 years (Hoffmann 2014: 14). In the caves and rock shelters in southwest Texas, as well as on the territory of northern Mexico, ceramic containers have been found with the plant remains of mescal beans, from which the hallucinogenic mescaline is obtained. Some findings suggest the presence of a prehistoric cult that may have been associated with the ritual use of this plant (Campbell 1958: 157–159). In the Mexican state of Coahuila and in Shumla Cave, Texas, the remains of peyote used for rituals have been found, together with other shamanic artefacts, including rattles and tubes containing incense, which were more than 5,000 years old (Carod-Artal 2015: 46). Paintings depicting the sacred toad have been discovered on ceremonial vessels used, among others, by the Maya. It has been agreed that shamans added scraps of the skin of the *Bufo* toad, containing the hallucinogenic bufotenine, in order to increase the potency of alcoholic beverages. The dried skin of these amphibians has been used to induce trance states since the Olmec era (approx. 2,000 BC) (Carod-Artal 2015: 48; Sayin 2014: 282–284). Numerous artefacts have been found in Costa Rica suggesting consuming

hallucinogenic mushrooms and smoking psychoactive plants; both the remains of incinerated herbs and the objects used to smoke them were discovered, and also mushroom-shaped figurines and golden pendants decorated with mushroom motifs. These finds date back from the period between the first millennium BC and the first millennium AD (Arce, Cerdas, 2019: 182–183). The use of psychoactive plants is also evidenced by numerous finds from four to five thousand years BC confirming the use of poppy by cave communities on the territory of modern France, Spain, Germany and Hungary (Bernáth 1998: 1).

Towards the profane

Intoxicating plants also aroused interest because of their healing properties, observed after their consumption, during ancient explorations of the fauna and flora. Information obtained during the research on the Ebers papyrus, dating back about 4,000 years, confirms the medical use of plants with psychoactive properties in ancient Egypt. Poppy was used for the treatment of insomnia, headache, for anaesthesia during invasive surgical procedures and for alleviating breathing difficulties, and hashish, imported from outside Egypt and burned in the form of incense, was supposed to alleviate all kinds of pain (Aboelsoud 2011: 82–86).

In ancient Greece, cannabis was used to treat, inter alia, gonorrhoea and epistaxis (Arata 2004: 40–42). Greeks were also familiar with the plants from the *Solanaceae* family with sleep enhancing and hallucinogenic properties: deadly nightshade (*Atropa beladonna*), jimsonweed (*Datura stramonium*) and henbane (*Hyoscyamus niger*) (Fornaro, Clementi, Fornaro 2009: 7). References to the medical use of opium in ancient Assyria, during the reign of King Ashurbanipal, date back almost three thousand years. Opium was a special drug commonly used in Sumerian, Greek, Roman, Persian, Hindu and Arabic medicine (Plotkin 2014: 51). The investigation into the healing properties of the poppy was carried out, among others, by Hippocrates (5th-4th century BC), Diagoras (c. 4th century BC), Dioscorides (1st century AD) and Nicander of Colophon (3rd-2nd century BC). In the first century AD, Cornelius Celsus in his work *De Medicina* and Dioscorides of Anazarbus in *De Materia Medica* confirmed the possibility of the medical use of poppy juice (Scarborough 1998: 4–5).

The priests and healers of the Indian tribes inhabiting America recommended the use of the leaves of the coca shrub to strengthen teeth or gums and for abdominal pain. Infusions of this plant were recommended

to asthmatics, and an ointment made of the leaves was used to soothe all kinds of wounds (Marciniak 2009: 154). Raul Marino and Marco Gonzales-Portillo presume that in pre-Columbian times, Indians in Peru used psychoactive herbal preparations for anaesthesia during skull trepanations (Marino, Gonzales-Portillo 2000: 947). In China, five thousand years ago, Emperor Shen Nung, who was considered the father of local medicine, encouraged his subjects to use cannabis as an antidote to all emerging ailments (Sneider 2005: 16).

The references of the use of the stimulating khat plant (*Catha edulis*) for the treatment of gastric ailments by the Yemenis date back to the turn of the 11th century (Dhaifalah, Šantavý 2004: 11). Kava-kava (*Piper methysticum*), a plant which has mild stimulating effects, has been used in the folk medicine of the inhabitants of the southern Pacific islands for centuries (Amorim, Diniz, Araújo, Pita, Dantas, Ramalho, Xavier, Palomaro, Júnior 2007: 448–454). The Persian physician Avicenna, who lived at the turn of the 11th century, in his work *The Canon of Medicine* classified opium poppy, hemlock, henbane and deadly nightshade, plants with strong anaesthetic and hallucinogenic properties, to the group of painkillers (Smith 1980: 369). The achievement of the Bernardine monks of the Monte Casino monastery, dating back almost a thousand years, is considered to be an extraordinary advance in anaesthesiology. Using a complex mixture of plants with psychoactive properties, they prepared a decoction, which was used to soak sponges to put a patient to sleep or anaesthetize before invasive medical procedures (Prokopowicz 2007: 71).

The stimulating alkaloids of some plants were also applied in circumstances requiring superhuman strength, extraordinary courage or contempt for death. In ancient Greece, in the 3rd century BC, Olympic participants used stimulants to increase physical fitness. Medieval knights acted in a similar way, stimulating potions allowed them to maintain vigour, necessary during a fight (Verroken 1996: 18). Nubian warriors dipped their arrowheads in the decoction of hallucinogenic deadly nightshade (*Atropa belladonna*), which made their weapons powerful even if the enemy was slightly injured (Plotkin 2014: 55). Berserkers, the gallant Norse warriors (8th to 10th century) owed their vigour, lack of fear and unrestrained battle fury to the properties of the decoction of the fly agaric, which they consumed just before entering the battle (Jay 2012: 17). Members of the cult of fanatical killers – the Assassins (10th to 12th century), became intoxicated with both cannabis and the opium poppy (Nahas 1982: 815–816).

The leaves of the coca shrub were grown in Peru and Ecuador as early as 3,000 years BC. The Incas controlled both their cultivation and

distribution, reserving the plant only to the upper classes and to the workers; in this case, the only reason was to gain more benefit from their labour. The purpose of consuming coca leaves was to suppress hunger and to provide strength to survive in difficult mountain conditions (Freye, Levy 2009: 11).

Ancient Olympic athletes used a mixture containing wine, fly agaric and various stimulating plants to increase the body's efficiency in order to improve speed, endurance, and also to eliminate pain. Despite the fact that these practices were considered unethical and the athletes risked the punishment of being sold into slavery if cheating was detected, sources confirm their use at ancient games as early as in the 3rd century BC (Reardon, Creado 2014: 96). The gladiators of the Roman Colosseum used the psychoactive stimulants to overcome fatigue and numb wounds received in combat. For the same reasons African warriors used stimulating plants, including *Catha edulis* and *Cola acuminata*, and similarly, Australian Aborigines or inhabitants of other regions of the world (Yessalis, Bahrke 2002: 45).

Since time immemorial, people have also tried to improve their sexual performance. These needs were met by properly used psychoactive gifts of nature (Singh, Singh, Jeyabalan, Ali 2012: 43). The Greeks were well aware of the intoxicating properties of cannabis, and the states caused by the use of drugs and sexual orgies were supposed to make them similar to the gods and bring them closer to the world of pleasures available to the gods (Arata 2004: 40-42). To intensify sexual arousal, among other things, potions produced from cantharidin were used – a substance found in the organisms of some beetles, one which may cause powerful hallucinations when used in high doses (Moed, Shwayder, Wu Chang 2001: 1357–1360). Intense experiences and visual hallucinations also occur after consuming a decoction of the *Tabernathe iboga* plant, which is also considered to be an aphrodisiac (Graziano, Orsolini, Rotolo, Tittarelli, Schifano, Pichini 2017: 756).

Toxic plant decoctions were also used for less glorious purposes. Experiments with side effects observed after consumption of plants with such potential led to the use of their specific properties as secret, formidable weapons. Mohammedans were attacked with poisoned arrows, when they crossed the borders of India in 700 AD (Herbert, Jagiełło-Wójtowicz 2009: 48). The narcotic liqueur made from the fruit of deadly nightshade, sent insidiously to the Danes by Duncan, prince of the Scots, who was waging a war with them, tipped the scales of victory by making the opponents fall into a strong coma (Prokopowicz 2007: 57).

In the library of Ashurbanipal, king of Assyria, which was discovered during excavations in Nineveh, evidence was found that the Assyrians used extracts from poisonous plants in the 7th century BC. These properties of plants were also known to the Chinese, which is confirmed by the notes from the Pen-King herbarium from around 2700 BC (Herbert, Jagiełło-Wójtowicz 2009: 48). In ancient Egypt and Greece, people condemned to death were given poisonous plant decoctions to drink. The same fate befell *Socrates*, among others, who was given a cup of hemlock (*Conium maculatum* L.) decoction to drink (Hotti, Rischer 2017: 15). This poison was also used for assassination purposes, to eliminate inconvenient people, opponents, rivals or competitors for the throne. Out of over eighty Roman emperors, less than thirty died a natural death, and many were killed by drug decoctions (Prokopowicz 2007: 57). Roman poisoner Locusta, who was in the service of Nero, used henbane and psychoactive mushrooms among other ingredients (Herbert, Jagiełło-Wójtowicz 2009: 48). Psychoactive plants were also cultivated by the king of Pergamon, Attalus III Philometor, who ruled in the years 163 to 133 BC. He sent the mixtures he created to all people who were inconvenient for him. The Egyptian queen Cleopatra VII (69–30 BC) had similar skills. She gained knowledge on the subject directly from the initiated, including the poisoner Canidia, mentioned by Horatius in the work *Epodon Liber* (Ożarowski 2006: 30).

Another dark evidence of the use of toxic plants are descriptions of God's judgments, called trials by ordeal, known both in Antiquity and the Middle Ages. In the course of this specific ritual, people accused of committing crimes were given toxic plants for consumption. It was assumed that if a man is not guilty, Almighty God would save them from death. It was not until 1215 that the Catholic Church prohibited this practice (Ożarowski 2006: 30). Similar practices took place among African tribes; during such ordeals for determination of guilt, the survival after drinking the poisonous decoction was proof of innocence of the convict (Prokopowicz 2007: 57).

The strong concentration of psychoactive drugs was also used for the first legal acts of euthanasia. People living in the Greek colony of Marseilles, after reaching the age of sixty, were entitled to take their own lives with the help of the drugs. Moreover, every citizen of ancient Greece, after presenting convincing evidence of the need to leave this world, had the opportunity to receive specially prepared poison from the representatives of the authorities (Herbert, Jagiełło-Wójtowicz 2009: 48). The ceremonial feasts on Keos, during which the elderly were treated with strong doses of opium to transfer them to Hades, were described by

Heraklides of Pontus in the second century BC. The author described these practices as a custom that had been maintained on this Greek island for many years (Bąbel 2009b: 26).

Among the tribes of America, before the ships of Christopher Columbus reached its shores, drugs were used to intoxicate people who were sacrificed to the deities (Jędrzejko, Roszczyk 2010: 95). The Tung sect, worshipping the goddess Kali, had similar practices and used the seeds of the hallucinogenic jimsonweed to daze those sacrificed to the bloody goddess. This plant was also used in a similar way by Indians who once lived in what is now Bogota. They added the drug to beverages to numb the wives of deceased warriors, who were waiting to be burned alive with their husbands' corpses (Kmieć 2007: 136).

The dynamics of diffusion of the use of psychoactive plants from the sacred to the profane was observed along with geographical discoveries. One of the earliest accounts of the recreational use of cannabis are excerpts from the trip diary to the Bengal area of an English merchant and sailor, Thomas Bowrey, in the 1770s. The French traveller Jean Chardin, in his accounts of his expedition to Persia in 1711, also pointed out that in local cafes, men treated themselves with a hemp decoction called *bhang*, in which they sought oblivion and relief (Davenport-Hines 2006: 19–24). Coca leaves, which are now an essential raw material for cocaine production, began to be a sought-after commodity as early as during the journeys of Spanish conquistadors to Peru. It was at that time that the effects of this plant began to be used to increase the productivity of slaves working in difficult conditions in the local silver mines. The leaves of the plant were also used by sailors during long and difficult expeditions as an agent increasing endurance. Opium, on the other hand, was a recognized painkiller, but the accounts of eighteenth-century travellers to the countries of the Near and Middle East more and more often included information about opiumists – people who used the drug for non-medical purposes. Even then, the destructive effects of the drug were noticed, and people using it were considered morally corrupt (Davenport-Hines 2006: 46–66). By the beginning of the 19th century, the risks associated with opium use were widely known. Although drug addicts were not yet recognised as a separate part of a given community, information about such groups appeared in the reports from Islamic countries and stimulated the Western imagination. The proliferation of information about the devastating effects of using mood-altering substances, over time began to raise concerns about self-destruction of communities where these behaviours were noticed more and more frequently. By the end of the 19th century, the differences were noted be-

tween those who used drugs to increase their productivity and those who used them for pleasure (Davenport-Hines 2006: 223–234).

Summary

The sacred use of plants with psychoactive potential can also be encountered today. In Yemen, the Muslim, Catholic and Jewish populations reach for the strongly stimulating khat plant (*Catha edulis*); some Muslims believe that chewing the leaves of the plant facilitates contact with Allah (Wabe 2011: 138). The Mazatec shamans of the Mexican state of Oaxaca still use the properties of the *Salvia divinorum* plant, commonly known as the diviner's sage, for both medicinal and religious purposes (Schneider, Ardenghi 2010: 358). Indian tribes inhabiting the Andes, for example Quechua and Aymara people, benefit from the stimulating properties of coca leaves used, for instance, when performing ritual dances (Hugh-Jones 1995: 51). American Indians also mystically worship the peyote cactus, whose properties bring together the messianic movement formed as a part of the cult of this hallucinogenic plant (Sherat 1995: 15). The inhabitants of Papua New Guinea use during rituals, among others, hemp (*Cannabis sativa*) and kratom (*Mitragyna speciosa*) (Thomas 2000: 33–59). The use of stimulating khat is still an important part of the culture of the inhabitants of Yemen (El-Menyar, Mekkodathil, Al-Thani, Al-Motarreb 2015: 78). Even in the twentieth century, among the Yazidis, marginalized and persecuted Kurds, indigenous people of northern Mesopotamia, the practice of Zoroastrian Mithraism was observed, which used the hallucinogenic properties of the toadstool (Ruck 2018: 825).

There are still several religious communities in Brazil for which the use of Ayahuasca brew is a sacrament, which is taken during public rituals. Congregations celebrating Ayahuasca also exist in Germany, Australia, Canada, France, the Netherlands, Japan, Spain, and the United States (Riba, Rodríguez-Fornells, Urbano, Morte, Antonijoan, Montero, Callaway, Barbanoj 2001: 85–86; Tupper 2008: 297–303). In the Ethiopian Coptic Church, cannabis is considered to be a symbol of Jesus, and its use is recognized by the members of the church as a sacrament (Newton 2017: 22).

As in the distant past, the reasons for giving plants a religious significance, or even the existence of a cult of a certain plant are their hallucinogenic properties. However, globalization and all the changes taking place in the modern world, the flow of information or the possibility of

traversing the globe have significantly influenced the extension of knowledge about plants with psychoactive properties and more frequent use of these gifts of nature in absolutely different circumstances. The same effects that are used among the Amazon tribes in sacral and medical circumstances, are currently most often used by enthusiasts of drug experiences for hedonistic purposes. The desacralisation of the use of psychoactive substances, their use for recreational purposes, without the previously observed restrictions set by cultural norms, has become a fact.

References

- Aboelsoud H.N., 2011, *Herbal medicine in ancient Egypt*, „Journal of Medicinal Plants Research”, 4(2).
- Alpert L.K., Lots of S.H., Kaplan D.C., 2008, *The ibogaine medical subculture*, „Journal of Ethnopharmacology”, 115.
- Alrashedy N.A., Molina J., 2016, *The ethnobotany of psychoactive plant use: a phylogenetic perspective*, „Peer J”, 4.
- Amorim M.F.D., Diniz M.F.F.M., Araújo M.S.T., Pita J.C.L.R., Dantas J.G., Ramalho J.A., Xavier A.L., Palomaro T.V., Júnior N.L.B., 2007, *The controvertible role of kava (Piper methysticum G. Foster) an anxiolytic herb, on toxic hepatitis*, „Revista Brasileira de Farmacognosia”, 17(3).
- Angielczyk M., 2010, *Obrzędy i tradycje zielarskie Regionu Nadbużańskiego*, Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania – Tygiel Doliny Bugu, Drohiczyn.
- Apostolico I., Aliberti L., Caputo L., De Feo V., Fratianni F., Nazzaro F., Souza L.F., Khadhr M., 2016, *Chemical Composition, Antibacterial and Phytotoxic Activities of Peganum harmala Seed Essential Oils from Five Different Localities in Northern Africa*, „Molecules”, 21(9).
- Arabas I., 1990, *Z historii używania konopi w Polsce*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 35(2/3).
- Arata L., 2004, *Nepenthes and Cannabis in Ancient Greece*, „Janus Head”, 7(1).
- Arce J.L., Cerdas M.A., 2019, *Ritual consumption of psychoactive fungi and plants in ancestral Costa Rica*, „Journal of Psychedelic Studies”, 3(2).
- Bąbel J.T., 2006, *Środki psychoaktywne w kulturach megalitycznych Europy Środkowej. Zarys problematyki [w:] Idea megalityczna w obrzędzie pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, red. J. Libera, K. Tunia, Wydawnictwo IAI PAN, Instytut Archeologii UMCS, Lublin – Kraków.
- Bąbel, J.T. 2009b, *Wniebowzięci, czyli jak nawiązać kontakt z bogami*, „Wiedza i Życie”, 10.
- Behjati-Ardakani Z., Akhondi M.M., Mahmoodzadeh H., Hosseini S.H., 2016, *An Evaluation of the Historical Importance of Fertility and Its Reflection in Ancient Mythology*, „Journal of Reproduction & Infertility”, 17(1).
- Bernáth J., 1998, *Introduction [w:] Poppy. The Genus Papaver*, red. J. Bernáth, Harwood Academic Publishers, Amsterdam.
- Bertol E., Fineschi V., Karch S.B., Mari F., Riezzo I., 2004, *Nymphaea cults in ancient Egypt and the New World: a lesson in empirical pharmacology*, „Journal of the Royal Society of Medicine”, 97(2).

- Campbell T.N., 1958, *Origin of the Mescal Bean Cult*, „American Anthropologist”, 60(1).
- Carod-Artal F.J., 2013, *Psychoactive plants in ancient Greece*, „Neurosciences and History”, 1(1).
- Carod-Artal F.J., 2015, *Hallucinogenic drugs in pre-Columbian Mesoamerican cultures*, „Neurologia”, 30(1).
- Crocq M.A., 2007, *Historical and cultural aspects of man's relationship with addictive drugs*, „Dialogues in Clinical Neuroscience”, 9(4).
- Davenport-Hines R., 2006, *Odurzeni. Historia narkotyków 1500 – 2000*, W.A.B., Warszawa.
- Dhaifalah I., Šantavý J., 2004, *Khat habit and its health effect. A natural amphetamine*, „Biomedical Papers”, 148(1).
- El-Menyar A., Mekkodathil A., Al-Thani H., Al-Motarreb A., 2015, *Khat Use: History and Heart Failure*, „Oman Medical Journal”, 30(2).
- El-Seedi H.R., De Smet P.A., Beck O., Possnert G., Bruhn J.G., 2005, *Prehistoric peyote use: alkaloid analysis and radiocarbon dating of archaeological specimens of Lophophora from Texas*, „Journal of Ethnopharmacology”, 101(1-3).
- Emboden W.A., 1981, *Transcultural use of narcotic water lilies in ancient Egyptian and Maya drug ritual*, „Journal of Ethnopharmacology”, 3(1).
- Fornaro M., Clementi N., Fornaro P., 2009, *Medicine and psychiatry in Western culture: Ancient Greek myths and modern prejudices*, „Annals of General Psychiatry”, 8.
- Freye E., Levy J.V., 2009, *Pharmacology and Abuse of Cocaine, Amphetamines, Ecstasy and Related Designer Drugs: A comprehensive review on their mode of action, treatment of abuse and intoxication*, Springer, New York.
- Gautz L.D., Kaufusi P., Jackson M.C., Bittenbender H.C., Tang C.S., 2006, *Determination of kavalactones in dried kava (Piper methysticum) powder using near-infrared reflectance spectroscopy and partial least-squares regression*, „Journal of Agricultural and Food Chemistry”, 54(17).
- Gorun G., Curcă G.C., Hostiuć S., Buda O., 2011, *“Legal highs” in Romania: historical and present facts*, „Romanian Journal of Legal Medicine”, 11(1).
- Graziano S., Orsolini L., Rotolo M.C., Tittarelli R., Schifano F., Pichini, S., 2017, *Herbal Highs: Review on Psychoactive Effects and Neuropharmacology*, „Current Neuropharmacology”, 15(5).
- Гродзинська Г., Молдаван М., Сирчін С., 2010, *Магічні гриби: містика та реальність*, „Journal of the National Academy of Sciences of Ukraine”, 2.
- Hajar R., 2016, *Intoxicants in society*, „Heart Views”, 17.
- Hajicek-Dobberstein S., 1995, *Soma siddhas and alchemical enlightenment: psychedelic mushrooms in Buddhist tradition*, „Journal of Ethnopharmacology”, 48.
- Herbert M., Jagiełło-Wójtowicz E., 2009, *Znajomość roślin trujących na przestrzeni wieków*, „Farmaceutyczny Przegląd Naukowy”, 6.
- Hoffmann B., 2014, *Narkotyki w kulturze młodzieżowej*, Impuls, Kraków.
- Hotti H., Rischer H., 2017, *The killer of Socrates: Coniine and Related Alkaloids in the Plant Kingdom*, „Molecules”, 22(11).
- Jay M., 2012, *Mushrooms in Wonderland*, „Darklore”, 7(1).
- Jędrzejko K., Roszczyk W., 2010, *Lekomania – przyczyny i konsekwencje* [w:] *Człowiek i uzależnienia*, red. M. Jędrzejko, D. Sarzała, ASPRA-JR, Pułtusk-Warszawa.
- Kamieński Ł., 2011, *Energetyzująca koka. Wojskowe wykorzystanie koki i kokainy*, „Ameryka Łacińska”, 1(71).

- Kmieć K., 2007, *Rośliny narkotyczne jako motyw ekslibrisu* [w:] *Historia leków naturalnych. Rośliny odurzające w polskiej literaturze naukowej XIX wieku*, red. B. Kuźnicka, Wydawnictwa IHN PAN, Warszawa.
- Krysiak M., 2010, *Drugie życie chwastów: maki*, „Kurier”, 1.
- Laios K., Lytsikas-Sarlis P., Manes K., Kontaxaki M.I., Karamanou M., Androustos G., 2019, *Drugs for mental illnesses in ancient greek medicine*, „Psychiatriki”, 30(1).
- Mahdihassan S., 1987, *Ephedra, the oldest medicinal plant with the history of an uninterrupted use*, „Ancient Science of Life”, 7(2).
- Marciniak K., 2009, *Etymologia i charakterystyka narkotyków* [w:] *Narkotyki. Organizacja przestępczości i systemy przeciwdziałania*, red. K. Raczkowski, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Marino R., Gonzales-Portillo M., 2000, *Preconquest Peruvian Neurosurgeons: A Study of Inca and Pre-Columbian Trephination and the Art of Medicine in Ancient Peru*, „Neurosurgery”, 47(4).
- Miller M.J., Albarracin-Jordan J., Moore Ch., Capriles J.M., 2019, *Chemical evidence for the use of multiple psychotropic plants in a 1,000-year-old ritual bundle from South America*, „Proceedings of the National Academy of Sciences”, 116(23).
- Merlin M.D., 2003, *Archaeological Evidence for the Tradition of Psychoactive Plant Use in the Old World*, „Economic Botany”, 57(3).
- Moed L., Shwayder A.T., Wu Chang M., 2001, *Cantharidin Revisited: A Blistering Defense of an Ancient Medicine*, „Archives of Dermatology”, 137(10).
- Nahas G.G., 1982, *Hashish in Islam 9th to 18th Century*, „Bulletin of the New York Academy of Medicine”, 58(9).
- Nemu D., 2019, *Getting high with the most high: Entheogens in the Old Testament*, „Journal of Psychedelic Studies”, 3(2).
- Newton D.E., 2017, *Marijuana: a reference handbook. 2nd ed*, ABC-CLIO, LLC, Santa Barbara/Denver.
- Nichols D.E., 2016, *Psychedelics*, „Pharmacological Reviews”, 68(2).
- Orsolini L., Ciccarese M., Papanti D., De Berardis D., Guirguis A., Corkery J.M., Schifano F., 2018, *Psychedelic Fauna for Psychonaut Hunters: A Mini-Review*, „Frontiers in Psychiatry”, 9.
- Ożarowski A., 2006, *Trujące rośliny dawniej i dziś*, „Panacea”, 2.
- Plotkin J.M., 2014, *Notes on the Ethnobotany on Warfare*, „HerbalGram: The Journal of American Botanical Council”, 101.
- Prokopowicz D., 2007, *Medycyna podróży, rośliny trujące, zwierzęta jadowite*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok.
- Proulx D.A., 1999, *Die Nasca-Kultur Ein Überblick* [w:] *Nasca: Geheimnisvolle Zeichen im Alten Peru*, red. J. Rickenbach, Museum Rietberg, Zürich.
- Reardon L.C., Creado S., 2014, *Drug abuse in athletes*, „Substance Abuse and Rehabilitation”, 5.
- Ren M., Tang Z., Wu X., Spengler R., Jiang H., Yang Y., Boivin N., 2019, *The origins of cannabis smoking: Chemical residue evidence from the first millennium BCE in the Pamirs*, „Science Advances”, 5(6).
- Riba J., Rodríguez-Fornells A., Urbano G., Morte A., Antonijoan R., Montero M., Callaway J.C., Barbanoj M.J., 2001, *Subjective effects and tolerability of the South American psychoactive beverage Ayahuasca in healthy volunteers*, „Psychopharmacology”, 154(1).
- Rios de M.D., 1977, *Plant Hallucinogens and the religion of the Mochica – an ancient Peruvian people*, „Economic Botany”, 31(2).

- Rios de M.D., Grob Ch.S., 2010, *Ritual Uses of Psychoactive Drugs* [w:] *Encyclopedia of Psychopharmacology*, red. I.P. Stolerman, Springer, Berlin, Heidelberg.
- Ruck C.A., 2018, *Thracian Mystery Religions*, „SexuS Journal”, 3(10).
- Rudgley R., 1998, *The Alchemy of Culture: Intoxicants in Society*, British Museum Press, London.
- Samorini G., 2019, *The oldest archeological data evidencing the relationship of Homo sapiens with psychoactive plants: A worldwide overview*, „Journal of Psychedelic Studies”, 3(2).
- Sayin H.U., 2014, *The Consumption of Psychoactive Plants in Ancient Global and Anatolian Cultures During Religious Rituals: The Roots of the Eruption of Mythological Figures and Common Symbols in Religions and Myths*, „NeuroQuantology”, 12(2).
- Scarborough J., 1998, *The opium poppy in Hellenistic and Roman medicine* [w:] *Drugs and narcotics in history*, red. R. Porter, M. Teich, University Press, Cambridge.
- Schneider R.J., Ardenghi P., 2010, *Salvia divinorum Epling & Játiva (Maria Pastora) e Salvinorina A: crescente uso recreacional e potencial de abuso*, „Revista Brasileira de Plantas Mediciniais” 12(3).
- Sein Anand J., 2009, *Zarys historii stosowania wybranych środków psychoaktywnych*, „Przegląd Lekarski”, 6.
- Sessa B., 2008, *Are psychedelic drug treatments seeing a comeback in psychiatry?*, „Progress in Neurology and Psychiatry”, 12(8).
- Shanon B., 2008, *Biblical Entheogens: a Speculative Hypothesis*, „Time and Mind: The Journal of Archaeology Consciousness and Culture”, 1(1).
- Sikora T., 1999, *Użycie substancji halucynogennych a religia*, Nomos, Kraków.
- Singh R., Singh S., Jeyabalan G., Ali A., 2012, *An Overview on Traditional Medicinal Plants as Aphrodisiac Agent*, „Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry”, 1(4).
- Smith D.R., 1980, *Avicenna and the Canon of Medicine: A Millennial Tribute*, „The Western Journal of Medicine”, 133(4).
- Sneader W., 2005, *Drug Discovery A History*, John Wiley & Sons Ltd., Chichester.
- Syroka A., 2011, *Po przyjemność do apteki* [w:] *O rozkoszach wszelakich... Od przyjemności do ekstazy w kontekstach kultury*, red. K. Łeńska-Bąk, M. Sztandara, Uniwersytet Opolski, Opole.
- Szumowicz E., 2011, *Rośliny psychoaktywne występujące w Polsce*, „Qfant”, 11.
- Thomas B., 2000, *Psychoactive Plant use in Papua New Guinea: A Review*, „Science in New Guinea”, 25(1-3).
- Tzeferakos G. Douzenis A., 2014, *Sacred psychiatry in ancient Greece*, „Annals of General Psychiatry”, 13(1).
- Tupper K.W., 2008, *The globalization of ayahuasca: Harm reduction or benefit maximization?* „International Journal of Drug Policy”, 4(19).
- Verroken M., 1996, *Drug use and abuse in sport* [w:] *Drug in Sport*, red D.R. Mottram, E & FN Spon, London.
- Vetulani J., 2001, *Drug addiction. Part I. Psychoactive substances in the past and presence*, „Polish Journal of Pharmacology”, 53(3).
- Wabe N.T., 2011, *Chemistry, pharmacology, and toxicology of khat (catha edulis forsk): a review*, „Addiction & Health”, 3(3-4).
- Winkelman M.A., 2019, *Introduction: Evidence for entheogen use in prehistory and world religions*, „Journal of Psychedelic Studies”, 3(2).
- Yesalis E.Ch., Bahrke S.M., 2002, *History of Doping in Sport*, „International Sports Studies”, 24(1).

Reprezentacje używania środków psychoaktywnych w wierzeniach i obrzędach starożytnych społeczności: między sacrum a profanum

Streszczenie

Używanie przez społeczności pierwotne roślin o psychoaktywnych właściwościach zostało potwierdzone w licznych badaniach archeologicznych prowadzonych w niemal każdym miejscu na ziemi. Wiele plemion korzystało z charakterystycznych dla siebie psychoaktywnych specyfików, a zdaniem badaczy ich używanie sprzyjało integracji członków społeczności, ułatwiało egzystencję na zajmowanym obszarze i mogło mieć istotne znaczenie dla jej przetrwania. Wokół psychoaktywnych roślin i toksycznych wydzielin niektórych przedstawicieli świata fauny wytworzył się konglomerat mitów, kultów i właściwości im przypisywanych. W kulturze niematerialnej i materialnej pozostały trwałe ślady ich obecności. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie reprezentacji środków psychoaktywnych w wierzeniach pradawnych społeczności, ich występowanie w mitach, w sztuce naskalnej i sepulkralnej, omówienie przyczyn ich używania w trakcie rytuałów. Przytoczono również hipotezy spekulatywne na temat wpływu psychoaktywnych roślin na kulturę starożytną, omówiono zasadnicze przyczyny dyfuzji używania roślin psychoaktywnych ze sfery sacrum do profanum.

Słowa kluczowe: psychoaktywne rośliny, wierzenia, narkotyki, sacrum

Edyta Majcher-Ociesa¹

Przemysłowcy żydowscy związani z przemysłem cynkowym w Będzinie w świetle materiałów kontrwywiadu wojskowego z 1934 roku

Streszczenie

Artykuł składa się z czterech części. W pierwszej przedstawiono dzieje trzech fabryk wytwarzających biel cynkową w Będzinie: Polskich Zakładów Przemysłu Cynkowego w Będzinie, Zakładów Bieli Cynkowej i Przetworni Chemicznej „Huta Feniks” Sp. Akc. w Będzinie oraz Fabryki Bieli Cynkowej i Huty Cynkowej „Leontyna” w Będzinie. Właścicielami wszystkich trzech firm byli Żydzi. Następnie przedstawiono okoliczności oskarżenia „Huty Feniks” i huty „Leontyna” o działalność na szkodę państwa polskiego, czego efektem było zebranie materiału na temat właścicieli i członków Komisji Rewizyjnych przez kontrwywiad wojskowy (zamieszczonego w aneksie 1 i 2). Zwrócono uwagę na konkretne cechy przemysłowców: pochodzenie, wykształcenie, preferencje polityczne, lojalność względem państwa polskiego, opinię w środowisku, zaangażowanie społeczne, koligacje rodzinne. W końcowej części skonfrontowano materiał kontrwywiadowczy z policyjnym oraz z opisem firmy pochodzącym z wywiadowni gospodarczej. Na uwagę zasługuje również sposób współpracy między urzędnikami a kontrwywiadem.

Słowa kluczowe: przemysłowcy, Będzin, kontrwywiad, 1934 r., fabryka bieli cynkowej

Wprowadzenie

W Będzinie w dwudziestolecie międzywojennym działały trzy zakłady produkujące biel cynkową: Polskie Zakłady Przemysłu Cynkowego S.A., Zakłady Bieli Cynkowej i Przetwornia Chemiczna „Huta Fe-

---

¹ Dr hab. Edyta Majcher-Ociesa, Instytut Historii, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, ul. Uniwersytecka 17, 25-406 Kielce, e-mail: emajcher@ujk.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-2722-0543.

niki” Sp. Akc. oraz Fabryka Bieli Cynkowej i Huta Cynkowa „Leontyna” B. i J. Inwald. Właściciele tych trzech firm byli wyznania mojżeszowego. W 1933 r. dwa ostatnie przedsiębiorstwa rozpoczęły bliską współpracę. W tym też roku zostały posądzone o działalność na szkodę państwa polskiego przez Polskie Zakłady Przemysłu Cynkowego S.A. w Będzinie. Działalnością trzech firm oraz osobami zarządzającymi zainteresowała się administracja. Naczelnik wydziału przemysłowego Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach zwrócił się do kontrwywiadu wojskowego z prośbą o informacje i właśnie ten materiał zebrany przez wojskowych został zaprezentowany w niniejszym artykule (całość w aneksie 1 i 2). Dokumenty wytworzone przez kontrwywiad wojskowy o tematyce gospodarczej rzadko pojawiają się w dyskursie naukowym, a są one niewątpliwie cennym źródłem informacji.

Aktywność gospodarcza ludności żydowskiej w województwie kieleckim w okresie międzywojennym doczekała się kilku publikacji, w tym opracowania syntetyzującego (Majcher-Ociesa 2013). Środowiskiem przemysłowców zajmował się Mieczysław B. Markowski (Markowski 1990; 1993). Opracowania nie doczekał się zaś przemysł w Zagłębiu Dąbrowskim. Relacje przemysłowców żydowskich ze dominowaną przez Polaków administracją układały się poprawnie (Majcher-Ociesa 2014). Ciekawym zagadnieniem są również relacje między przemysłowcami żydowskimi a robotnikami pracującymi w fabrykach, w większości Polakami. Stosunki te układały się poprawnie, chociaż zdarzały się sytuacje kryzysowe (Majcher-Ociesa 2011). Na podstawie badań można stwierdzić, że Żydzi prowadzący zakłady przemysłowe w II Rzeczypospolitej cieszyli się wolnością gospodarczą w granicach prawa polskiego; jeżeli byli obywatelami państwa polskiego, traktowano ich na równi z Polakami. Fabryki żydowskie do 1939 r. uważano za kapitał krajowy i tak wpisywano w statystykach.

Na uwagę zasługuje struktura narodowościowa Będzina. Ludność żydowska zaczęła się tu osiedlać w XVI w. Według Krzysztofa Urbańskiego Gmina Wyznaniowa Żydowska w Będzinie była najstarszą w Zagłębiu Dąbrowskim i dlatego zwano ją „Jerozolimą Zagłębia”. Liczebność Żydów w mieście była wysoka i przekraczała w różnych okresach 50% mieszkańców (na początku XIX w. było to 37,7%, w połowie XIX w. – 54,7%). W 1921 r. Będzin zamieszkiwało 17 298 Żydów, co stanowiło 62,1% wszystkich mieszkańców. W 1931 r. liczba Żydów zwiększyła się do 21 625 (co stanowiło 45,4% mieszkańców Będzina), by w 1939 r. osiągnąć liczbę 27 396 osób (49,8%) (Urbański 2003: 80–81; Jaworski 1989; 1993). W okresie II Rzeczypospolitej udział procentowy Żydów wśród mieszkańców Będzina spadał ze względu na napływ do miasta ludności polskiej.

Artykuł składa się z czterech części. W pierwszej zaprezentowano historię trzech omawianych zakładów, w drugiej przedstawiono okoliczności oskarżenia dwóch firm (Zakładów Bieli Cynkowej i Przetwórni Chemicznej „Huta Feniks” Sp. Akc. w Będzinie oraz Fabryki Bieli Cynkowej i Huty Cynkowej „Leontyna” B. i J. Inwald w Będzinie) o działanie na szkodę państwa polskiego. Następnie w trzeciej części scharakteryzowano materiały wytworzone przez kontrwywiad wojskowy. Tekst kończy się skonfrontowaniem dokumentacji kontrwywiadu wojskowego z charakterystyką firm przygotowaną przez Policję Państwową i opisem z wywiadowni gospodarczej oraz zakończeniem. Celem artykułu jest zaprezentowanie zróżnicowanego wewnątrznie środowiska przemysłowców żydowskich związanych z przemysłem cynkowym w Będzinie w świetle zachowanych materiałów kontrwywiadu wojskowego.

Dzieje zakładów

Polskie Zakłady Przemysłu Cynkowego w Będzinie

Szymon Fürstenberg był założycielem Polskich Zakładów Przemysłu Cynkowego S.A. w Będzinie. W 1923 r. zakupił on zrujnowaną walcownię blachy cynkowej należącą do Richarda Tillmana i Adolfa Oppenheima zatrudniającą 50 robotników (powstała w 1899 r.) (Dębicki 1927: 60). Mieściła się przy ul. Sączewskiego 23 („Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu” [1934]: nr 1911). Podczas I wojny światowej zakład był nieczynny. Część maszyn została wywieziona w głąb Rosji, a w budynkach fabrycznych mieszkali żołnierze. W 1923 r. zakład został przekształcony w spółkę akcyjną, której akcje znajdowały się prawie wyłącznie w rękach rodziny Fürstenbergów. Główny akcjonariusz mieszkał w Ameryce. W 1930 r. w skład zarządu weszli: Szymon Fürstenberg, Helena Fürstenberg, Izydor Fürstenberg, Leon Potok i Emil Pillersdorf (w 1934 r.: Szymon Fürstenberg – prezes, Jerzy Fürstenberg, Emil Pillersdorf). Kapitał akcyjny to 3 000 000 zł w podziale na 6000 akcji na okaziciela. Stanowisko naczelnego dyrektora zajmował Szymon Fürstenberg. Pod jego kierownictwem zakład znacznie rozbudowano.

Fabryka wytwarzała szeroki wachlarz produktów: cynkową blachę żelazną, blachę dziurkowaną, wyroby blaszane, naczynia cynkowe i blaszane, chlorek cynku, farby przeciwogniowe i rdzochłonne, plomby ołowiane, bębny do karbidu, azotniaku, asfaltu. W 1930 r. firma wydała druk reklamowy ze zdjęciami opisujący oferowane produkty (Polskie

Zakłady Przemysłu Cynkowego Spółka Akcyjna w Będzinie 1930). W 1931 r. Fürstenberg uruchomił fabrykę bieli cynkowej. Jej produkcja była przeznaczona głównie na eksport (Hafftka, Schiper 1934: 515–516; Jaros 1987: 2). Dla 1926 r. mamy rozpisane zatrudnienie w przedsiębiorstwie według miesięcy. W styczniu, lutym i marcu w hucie pracowało 193 robotników, w kwietniu i maju – 229, w czerwcu i lipcu – 262, sierpniu – 264, wrześniu – 292, w październiku – 271, listopadzie – 276, a w grudniu 280 robotników (APK, UWK I, sygn. 8642, k. 92). W 1931 r. zatrudniano około 1 tys. robotników (APK, UWK I, sygn. 13460, k. 7). Polskie Zakłady Przemysłu Cynkowego w Będzinie były prężnie działającą i dobrze zarządzaną spółką (Dobis 1938: 11). Właściciel skutecznie rywalizował z innymi krajowymi cynkowniami, prowadząc agresywną politykę względem swoich konkurentów. Doprowadził do bankructwa cynkownię krakowską „Herald” (ul. Podskale 11), wykupił ją, a następnie unieruchomił w 1924 r. Fürstenberg nabył jeszcze kilka zakładów, inwestował w różne branże. W 1939 r. otrzymał pozwolenie na rozbudowę boczniczy normalnotorowej przy stacji Będzin (APK, UWK I, sygn. 2502, k. 87–90), co sugeruje stały rozwój zakładu, aż do wybuchu II wojny światowej. Właściciele angażowali się w różne akcje inicjowane przez sfery rządowe. W 1933 r. subskrybowali Pożyczkę Narodową („Kurjer Polski” z 29.09.1933, s. 7). Szymon Fürstenberg prowadził działalność samorządową i społeczną jako uzupełniającą pracę zawodową. Był wiceprzewodniczącym Rady Miejskiej w Będzinie i zasiadał w Radzie przy Gminie Wyznaniowej Żydowskiej. Rodzina Fürstenbergów założyła w Będzinie Gimnazjum Hebrajskie imienia Fürstenbergów (Urbański 2003: 84).

Zakłady Bieli Cynkowej i Przetworów Chemicznych „Huta Feniks”,
Spółka Akcyjna w Będzinie

Huta powstała w 1910 r. („Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu” [1934]: nr 4056). Zakład znajdował się przy ul. Mostowej 7. Tam mieściły się również biuro i dyrekcja. Zakład korzystał z telefonu nr 7 18 19, a dyrekcja 7 18 22 (Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce, z wyjątkiem m.st. Warszawy, na 1939 r. b.d.w.: 309).

Z 1927 r. pochodził statut spółki (Statut Spółki Akcyjnej pod firmą: Zakłady Bieli Cynkowej i Przetworów Chemicznych „Huta Feniks”, Spółka Akcyjna 1927). Na podstawie rozporządzenia o zmianie statutów spółek akcyjnych (DzU RP 1919, nr 39, poz. 282) 13 listopada 1927 r.

Minister Przemysłu i Handlu oraz Skarbu zatwierdził statut przedsiębiorstwa. Zmieniła się wówczas nazwa na: Zakłady Bieli Cynkowej i Przetworów Chemicznych „Huta Feniks”, Spółka Akcyjna w Będzinie. Kolejne zmiany nastąpiły w 1932 r., kiedy to firma została zarejestrowana w Sądzie Okręgowym w Sosnowcu, z kapitałem akcyjnym 700 000 zł (w podziale na 700 akcji na okaziciela).

W 1938 r. w skład zarządu wchodził: Mirla Szpigelmanowa (prezes), Izaak Szpigelman (dyrektor), Zygmunt Inwald (dyrektor), dr Ozjasz Rechtszaft i Emil Lipszyc (Lipschitz) (członkowie zarządu). Huta mieściła się na własnym terenie i we własnych zabudowaniach fabrycznych. Zakład produkował biel cynkową oraz specjalizował się w przetworach chemicznych „otrzymywanych jako poboczne produkcji przy fabrykacji bieli cynkowej”. W 1934 r. właściciele wykupili świadectwo przemysłowe V kategorii. W 1926 r. mamy rozpisane zatrudnienie według miesięcy. W styczniu w hucie pracowało 5 robotników, przez kolejne trzy miesiące zakład był nieczynny, w maju – 16, w czerwcu i lipcu – 17, w sierpniu – 20, we wrześniu i październiku – 22, w listopadzie – 23, a w grudniu 22 robotników (APK, UWK I, sygn. 8642, k. 90). W 1930 r. zatrudniano 50 robotników, w 1931 r. również 50, w 1934 r. – 7 pracowników umysłowych i 25 robotników, natomiast w 1936 r. – 60.

Fabryka Bieli Cynkowej i Huta Cynkowa „Leontyna” B. i J. Inwald
w Będzinie

Fabryka Bieli Cynkowej i Huta Cynkowa „Leontyna” B. i J. Inwald znajdowała się w Będzinie przy ul. Kościuszki 42 (oraz Kościuszki 52, 54 lub 56). Powstała w 1906 r. („Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu” [1934], nr 4060). W Rejestrze Handlowym Sądu Okręgowego w Sosnowcu została zarejestrowana w 1917 r. Kolejna zmiana nastąpiła w 1925 r., kiedy ponownie firma została wpisana do rejestru (APW OKZ, Biuro Informacyjne, sygn. 4495: 13). Była to spółka jawna. Właścicielami przedsiębiorstwa byli Jakub Inwald oraz spadkobiercy po Bernardzie Inwaldzie, czyli wdowa Ruchla Inwaldowa, Majer Inwald, Helena Lewkowicz (z domu Inwald), dr Tadeusz Lewkowicz, Tobiasz Inwald i Leontyna Inwaldówna (APW OKZ, Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng – Niemiecka wywiadownia sp. z ogr. odp., sygn. 4664, k. 2). Majątek firmy w 1936 r. oceniano na około 1 000 000 zł. W 1931 r. obrót roczny wynosił 1 000 000 zł. Ziemia, na której położony był zakład, była własnością wspólników. Firma korzystała z Banku Polskiego i Banku Gospodarstwa Krajowego. Produkowano biel cynkową.

Zakład był wyposażony w nowoczesne maszyny. Dyrekcja fabryki składała się z Majera Inwalda i Joachima Majtelesa. Zakład położony był na własnym gruncie i korzystał z własnych zabudowań fabrycznych. W 1930 r. w fabryce pracowało 10 robotników, w tym 6 kobiet. W 1931 r. zatrudniano 25 robotników i 3 pracowników biurowych, natomiast w 1936 r. – 35 robotników. Robotnicy nie byli zorganizowani w związkach zawodowych, nie ulegali żadnym wpływom politycznym (APK, UWK I, sygn. 2618, k. 14). W 1933 r. właściciele subskrybowali Poczytkę Narodową („Kurjer Polski” z 29.09.1933, s. 7).

Wymienione przedsiębiorstwa należały do Związku Przemysłu Chemicznego Rzeczypospolitej Polskiej oraz do dwóch organizacji kartelowych: Biura Sprzedaży Fabryk Bieli Cynkowej sp. z ogr. odp. w Będzinie i Biura Eksportowego Fabryk Bieli Cynkowej w Polsce sp. z ogr. odp. w Będzinie.

Oskarżenie o szkodliwą działalność względem państwa polskiego

Urząd Wojewódzki w Kielcach 21 grudnia 1933 r. poinformował Ministerstwo Przemysłu i Handlu, że „Zakłady Bieli Cynkowej i Przetworów Chemicznych «Huta Feniks» Sp. Akc. Będzin Mostowa 16 oraz Fabryka Bieli Cynkowej i Huta Cynkowa «Leontyna» B. i J. Inwald Będzin Kościuszki 42 obecnie pracują razem, przy czym jak wśród sfer przemysłowych tak i u władz państwowych nie cieszą się dobrą opinią. Wśród sfer przemysłowych ostatnio jest opinia o wyżej wymienionych fabrykach, że działają na nie korzyść przemysłu polskiego zagranicą” (APKi, UWK I, sygn. 13458, k. 1). Działalność szkodliwa na rzecz państwa polskiego miała polegać na współpracy z przemysłowcami niemieckimi na rzecz dyskredytowania wyrobów polskiego przemysłu: „A mianowicie rzekomo weszli w porozumienie z niemieckimi fabrykantami bieli cynkowej i rozmyślnie wysyłają biel cynkową zagranicę w złym gatunku – za co otrzymują odpowiednie wynagrodzenie od przemysłowców niemieckich. Niemcy od czasu do czasu sprowadzają od nich lichą biel cynkową i puszczają ją na rynkach zagranicznych po bardzo niskich cenach – aby w ten sposób wyrabiać opinię zagranicą, że w Polsce nie wyrabia się dobrej bieli cynkowej” (APKi, UWK I, sygn. 13458, k. 1). Wysyłany za granicę produkt zawierał do 25% szpatu, a 75% bieli cynkowej. Opinia o Izaaku Szpigelmanie, dyrektorze huty, zawarta w piśmie była następująca: „aczkolwiek nie jest zaangażowany

w jakiegokolwiek partii politycznej i działalności swej na zewnątrz nie przejawia, to jednak jest on poglądów radykalnych i zdradza pewne sympatie w kierunku ruchu skrajnie lewicowego, co potwierdza i ta okoliczność, że wymieniony przyjmuje do swej fabryki zarówno robotników, jak i urzędników znanych i karanych już za działalność antypaństwową/komunistyczną” (APKi, UWK I, sygn. 13458, k. 2). Charakterystyka dyrektora huty została przygotowana przez miejscowych policjantów.

Negatywna opinia o „Hucie Feniks” i hucie „Leontyna” została rozpropagowana przez właścicieli Polskich Zakładów Przemysłu Cynkowego Sp. Akc. w Będzinie, czyli firmę konkurencyjną, związaną z rodziną Fürstenbergów (w spółkę zaangażowany był kapitał belgijski). Właściciele Polskich Zakładów Przemysłu Cynkowego Sp. Akc. w Będzinie poinformowali o swoich wątpliwościach Urząd Wojewódzki Kielecki, Związek Przemysłu Chemicznego RP w Warszawie oraz Prokuraturę w Sosnowcu. Według firmy oskarżającej „Huta Feniks” i huta „Leontyna” sprzedawały biel kryjącą zamiast bieli cynkowej, chcąc uzyskać od Skarbu Państwa premię (DzU RP 1930, nr 34, poz. 279): „eksportują gdzie się tylko da biel kryjącą pod nazwą bieli cynkowej, aby ciągnąć dla siebie korzyści w formie przyznawanej przez Skarb Państwa premii w wysokości zł. 75 – od tonny bieli cynkowej” (APKi, UWK I, sygn. 13458, k. 11). Wskutek doniesienia prokurator przy Sądzie Okręgowym w Sosnowcu w 1933 r. wszczął postępowanie wyjaśniające w sprawie bezprawnego pobierania premii eksportowej przez „Hutę Feniks” i „Leontynę” (APKi, UWK I, sygn. 13458, k. 2). Niestety nie zachowały się akta sprawy (APKa, Inwentarz zespołu akt Sąd Okręgowy w Sosnowcu 1919–1937, 12/804/I).

W piśmie z 28 grudnia 1933 r. zwracano uwagę na niemile widziane opisy towarów w języku polskim: „W niektórych krajach spotykaliśmy się z zarzutem, że nie mogą nabywać od nas bieli cynkowej z napisem w języku polskim, gdyż klientela nie ma zaufania do wyrobu polskiego, ze względu na to, że biel ta jest w gatunku bardzo poślednia i, że nie zawiera wg norm przewidzianych ponad 90,0% ZnO, lecz 50%, a czasami 70%” (APKi, UWK I, sygn. 13458: 10). Natomiast w piśmie z 29 grudnia 1933 r. do Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach czytamy: „Prosimy uprzejmie o poparcie w kierunku zabronienia eksportowania bieli cynkowej mieszanej ze szpatem, tj. o obniżonej wartości gatunkowej, co leży w interesie zbytu polskiej bieli cynkowej zagranicą, a co również potwierdza list Państwowego Instytutu Eksportowego w Warszawie” (APKi, UWK I, sygn. 13458, k. 8).

W jednym z listów pośrednika handlowego Polskich Zakładów Przemysłu Cynkowego Sp. Akc. w Będzinie, a mianowicie Nederlandsch-Poolsche Handelmaatschapij N.V. Holendersko-Polskie Towarzystwo

Handlowe Spółka Akcyjna Rotterdam-Warszawa (pismo nie zawiera daty, jest to tłumaczenie z języka niemieckiego) czytamy: „Gdy rozpoczęliśmy pracę w związku z wprowadzaniem produktu WPanów na rynek holenderski, musieliśmy ku naszemu wielkiemu zdumieniu stwierdzić deprymujący fakt, że towar polskiego pochodzenia jest negatywnie oceniany z powodu rzekomo, jego mniejszej wartości gatunkowej” (APKi, UWK I, sygn. 13458, k. 9). Przyczyny braku zaufania do produktów pochodzących z Polski były następujące: „Pewna firma «Huta Feniks» dostarczała dawniej i jeszcze obecnie dostarcza towary niżej wszelkiej krytyki, tak że niski gatunek tego towaru sprawił, iż opinia o polskiej bieli cynkowej wysokowartościowej została zupełnie zniweczona” (APKi, UWK I, sygn. 13458, k. 9). Dodatkowo oskarżona firma stosowała dumping („Należy jeszcze do tego dodać, że poczęści notowane są ceny, które – jak zwyczajna kalkulacja wskazuje – są niżej kosztów własnych”), a nawet o zdradę interesów polskich („Wydaje się jednak wykluczonem, ażeby jedynym powodem niskich cen był małowartościowy gatunek tego towaru, lecz muszą przytem wchodzić w rachubę jeszcze inne czynniki, mianowicie – jak się tutaj przypuszcza – pewne wpływy zagraniczne są przyczyną tego stanu rzeczy, czego jednak my sprawdzić nie możemy. Są nawet przypuszczenia, że Huta Feniks jest w zмовie z sąsiadującym z Polską krajem, celem zdyskredytowania świadomie bieli polskiej”) (APKi, UWK I, sygn. 13458, k. 9).

Właściciele Zakładów „Huta Feniks” i „Leontyna” bronili się przed zarzutami o szkodliwe działanie na rzecz państwa polskiego. Tłumaczono się, że rzeczywiście „biel cynkową fabryki te wysyłały nie czystą, ale z domieszkami do 25%”, ale „tak od nich żądali kupcy niemieccy i na dowód tego przytaczali listy-zamówienia kupców niemieckich, w których wyraźnie było powiedziane, aby bieli cynkowej było 75%, a dodatków (szpatu) 25%” (APKi, UWK I, sygn. 13458, k. 2).

Nieco inaczej naświetla sprawę Państwowy Instytut Eksportowy w Warszawie w piśmie do Związku Przemysłu Chemicznego w Warszawie z 27 listopada 1933 r. Na temat eksportu bieli cynkowej do Holandii przez „Hutę Feniks” W. Wolski pisze tak: „Ilości, które wwiozła «Huta Feniks» w Będzinie w 1930, 1931, względnie 1932 r. są tak niewielkie, że Polska nie jest wymieniona w statystyce holenderskiej. «Huta Feniks» jednak sprzedawała towar nie absolutnie biały, nieodpowiadający w zupełności tamtejszym wymaganiom, przyczem agent jej nie stara się wszelkimi środkami reklamować towaru polskiego”. Natomiast Polskie Zakłady Przemysłu Cynkowego Sp. Akc. w Będzinie dopiero wchodziły na rynek holenderski, mając duże ambicje: „W bieżącym roku natomiast weszły na rynek tamtejszy Polskie Zakłady Cynkowe. Pierw-

sze 200 ton spotkały się podobno z dużym uznaniem, jak twierdzi agent, możliwości są bardzo wielkie konkurowania nie tylko z bielą niemiecką i belgijską, ale także i holenderską” (APKi, UWK I, sygn. 13458, k. 13).

Na uwagę zasługuje fakt, że drobne firmy (choć z tradycją i niewątpliwym potencjałem) wykupujące świadectwo przemysłowe V kategorii zostały oskarżone przez dużą firmę zaliczaną do I kategorii, z większą możliwością nacisku, nie tylko ekonomicznego. Polskie Zakłady Przemysłu Cynkowego Sp. Akc. w Będzinie wkraczały agresywnie na rynki zagraniczne i najprawdopodobniej właściciele postanowili zneutralizować potencjalną krajową konkurencję. Fürstenberg dopiero w 1931 r. wprowadził do palety oferowanych produktów biel cynkową, którą należało wypromować. Wydawać się może, że wyznanie właścicieli i wspólne pochodzenie nie miało żadnego znaczenia przy kreowaniu sukcesu własnej firmy.

Materiały kontrwywiadu wojskowego

Województwo kieleckie w dwudziestoleciu międzywojennym wchodziło w skład czterech jednostek terytorialnych Wojska Polskiego, a więc: Dowództwa Okręgu Korpusu (DOK) nr I w Warszawie, nr IV w Łodzi, nr V w Krakowie i nr X w Przemyślu. Będzin był położony na terenie Samodzielnego Referatu Informacyjnego DOK nr V w Krakowie. Posturunek przy 23. Dywizji Piechoty prowadził kontrwywiad na terenie Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego (Peplowski 2002: 36). Kontrwywiad wojskowy ograniczał swoje zainteresowania do spraw związanych z obronnością państwa i stąd w kręgu zainteresowań wojskowych leżała działalność antypaństwowa i szpiegostwo (Banaszek 2010: 122–123). Temat wywiadu i kontrwywiadu wojskowego cieszy się obecnie znacznym zainteresowaniem badaczy (przykładowo: *Wywiad i kontrwywiad...* 2021; Latkowska 2020), niestety rzadko poruszane są kwestie gospodarcze.

Efektom zawirowań wokół firm produkujących biel cynkową w Będzinie w grudniu 1933 r. było zainteresowanie się zakładami przez Wydział Przemysłowy Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach. W piśmie ze stycznia 1934 r. naczelnik tego wydziału inż. Eugeniusz Zagrodzki poprosił Dowództwo Okręgu Korpusu nr V Samodzielnego Referatu Informacyjnego w Krakowie o opinię o władzach spółek akcyjnych: „Polskie Zakł. Przem. Cynk.”, „Huta Feniks” i „Huta Leontyna”. Urzędnicy zainteresowani byli informacjami na temat członków zarządów i komisji rewizyjnych. W piśmie wymieniono 20 osób zasiadających w zarządach i w komisjach rewizyjnych trzech spółek, wraz z datą urodzenia (nie

wszystkich) i adresem zamieszkania, ze wskazaniem dwóch obywateli obcego państwa, Austriaków. Pod pismem wyszczególniono informacje, którymi byli zainteresowani urzędnicy: „W opinii uprasza się omówić wpływ poszczególnych osób na działalność Spółki, stosunek do przemysłu, przekonania polityczne, stosunek do Państwa i inne momenty dobrze oświetlające charakter i etykę danego człowieka” (APKi, UWK I, sygn. 9743, k. 102). Warto zauważyć, że w piśmie nie wyjaśniono powodów zainteresowania się wymienionymi firmami. Odpowiedź z Ekspozytury Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Okręgu Korpusu V przy 23 Dyw. Piech. w Katowicach pochodziła z 7 kwietnia 1934 r. Zawierała ona charakterystykę 19 osób (patrz: aneks 1), opinię o Mordchaju Warchiwkerze przesłano oddzielnie (patrz: aneks 2). Pod pismem podpisał się porucznik Tadeusz Klocek.

Na uwagę zasługuje szczegółowość opisu i odwołanie się do konkretnych sytuacji czy zachowań. Przedstawione sylwetki są wyraziste. Efekt przeprowadzonego rozeznania pokazuje złożoność środowiska żydowskiego związanego z przemysłem. Warto podkreślić neutralność opisu sporządzonego przez polskich wojskowych względem obserwowanych Żydów. Określono charakter osób, relacje między pracownikami zakładów, cechy pozytywne i negatywne. Wśród zarządzających trzema firmami żydowskimi były osoby pracowite, wykształcone i rzetelne, ale również utracjusze, krętacze, erotomani.

Na 20 osób 13 określono jako przedstawicieli wyznania mojżeszowego, chociaż z opisów wynika, że wszyscy wymienieni mają pochodzenie żydowskie. Wśród członków zarządów i komisji rewizyjnych nie było żadnego Polaka chrześcijanina (przy założeniu, że taka informacja zostałaby zaakcentowana przez wojskowych). Dwie osoby scharakteryzowano jako bezwyznaniowców, a jedną jako neofitę. Wśród opisanych osób jedynie jedna była obywatelem Austrii, pozostali to obywatele polscy. Wszyscy wymienieni mieszkali w miastach: 15 osób w Będzinie, dwie w Katowicach, po jednej w Bielsku i Sławkowie oraz jedna poza granicami Polski – w Wiedniu. Niektórzy mieszkali pod tym samym numerem domu, np. Mirła Szpigelman, Izaak Szpigelman, Zygmunt Inwald, Osjasz i Helena Rechtszaft (Będzin ul. Kołłątaja 53), albo niedaleko, np. Adolf Paradistal (Będzin, ul. Kołłątaja 43), Romuald Rechman (Będzin, ul. Kołłątaja 29) i Jakub Goldminc (Będzin, ul. Kołłątaja 55) (APKi, UWK I, sygn. 9743, k. 101–102).

Określono również wykształcenie Żydów związanych z trzema firmami w Będzinie, jak stwierdzono, było ono zróżnicowane. Szymon Fürstenberg nie posiadał żadnego wykształcenia, jego syn Izydor miał średnie. Emil Pillersdorf studiował w Wiedniu i Pradze, a Mordchaj

Warchiwker w Niemczech. Wykonywali też różne zawody, byli wśród nich: handlowcy (pośrednik, kupiec), bankier, dwóch adwokatów, nauczyciel, lekarz. Jedynie jedna osoba mogła pochwalić się tytułem inżyniera elektryka. Zauważalne są również powiązania przemysłowców z bankierami czy kupcami specjalizującymi się w innych branżach. W kontekście wyuczonych i wykonywanych zawodów można zadać pytanie: czy zasadne jest określenie tej grupy słowem „przemysłowcy”? Czy może to miano należy zarezerwować dla osób, które miały rzeczywisty wpływ na rozwój zakładu? A może taka jest właśnie specyfika środowiska związanego z ówczesnym przemysłem?

Ciekawie rozkładają się preferencje polityczne opisywanych osób. Przeważały poglądy prorządowe (8 osób), grono uzupełniali 4 komuniści, 3 syjoniści, 4 osoby bez preferencji politycznej. Co ciekawe dwaj syjoniści jednocześnie byli prorządowi, a jeden wrogi względem państwa polskiego. Można zastanawiać się nad poglądami prorządowymi wśród przedsiębiorców wyznania mojżeszowego. Czy rzeczywiście ci Żydzi nastawieni byli do rządu polskiego pozytywnie, czy była to pewna poza związana z możliwością uzyskania korzystnych zamówień rządowych bądź lepszym traktowaniem przez urzędników? Preferencje te ulegały też zmianie, np. na prorządowe po dojściu Adolfa Hitlera do władzy w Niemczech. Można przypuszczać, że bezpieczniejsze dla interesów przemysłowców było określenie swoich preferencji politycznych jako prorządowych lub bezpartyjnych.

Stosunek do państwa polskiego większości opisywanych osób był lojalny (co można interpretować, jako niedziałanie na jego szkodę). Bardziej zróżnicowana była kwestia stosunku Żydów do Polaków. Jedna spośród opisywanych osób identyfikowała się z polskością: Izydor Fürstenberg „udaje stuprocentowego Polaka”. Izaak Szpigelman to „stuprocentowy żyd”. Natomiast Goldminc Jakub „jest sjonistą, wrogo ustosunkowanym do polskości”. Niepochlebłą opinię zyskał Joachim Blatt, który „Zalega ze świadczeniami na rzecz Skarbu Państwa, oszukuje pracowników”. Opinia na temat Jerzego Blaya była bardziej skomplikowana. Zaangażował się on w pracę na rzecz prorządowego „Strzelca”: „W roku 1931 był skarbnikiem Pow. Związku Przyjaciół Strzelca w Bielsku, związek ten popiera finansowo bardzo wybitnie, jednak nie cieszy się zaufaniem u miejscowych działaczy politycznych prorządowych, a w jego pracę ideową nie wierzą, zarzucają mu bowiem, że stoi na usługach kapitału austriacko-belgijskiego, gdyż elektrownia w Bielsku jest własnością kapitalistów austriackich i belgijskich”. Jerzy Blay pełnił funkcję dyrektora w Elektrowni Miejskiej w Bielsku. Rzeczywiście, w niektórych kręgach kapitał obcy w II RP i osoby z nim związane

były postrzegane negatywnie. Może ta ocena była nieco niesprawiedliwa: „Mimo angażowania się w ruch politycznym prorządowym – nie jest w Bielsku lubiany przez miejscowych obywateli, tak polskiej, jak i niemieckiej narodowości”. Inaczej przez miejscową społeczność polską był postrzegany Gustaw Weinzieher, który był „czynnym działaczem społecznym i politycznym w organizacjach polskich i żydowskich prorządowych”. Potrafił on przekonać do siebie Polaków: „U władz cieszy się dobrą opinią; otrzymuje dużo robót miejskich z funduszu pracy i t.p., z których wywiązuje się solidnie”.

W materiale pojawiają się również informacje na temat kontaktów przemysłowców żydowskich z Niemcami. Szymon Fürstenberg „wzbościł się podczas wojny światowej na różnych dostawach dla Niemców”. Dojście do władzy w Niemczech Adolfa Hitlera odczytano jako zagrożenie dla społeczności żydowskiej, co wpłynęło na bardziej pozytywny stosunek do państwa polskiego. Izidor Fürstenberg „z chwilą objęcia władzy w Niemczech przez Hitlera stał się gorętszym sympatykiem B.B.W.R.”. Podobna zmiana nastąpiła w zachowaniu Emila Pillersdorfa: „Wobec państwa polskiego ustosunkowany był niezbyt przychylnie, w szczególności krytykował polską gospodarkę i odnosił się nieprzychylnie do obozu prorządowego. Po dojściu hitlerowców do władzy w Niemczech zmienił częściowo swe postępowanie”. Kontakty z Niemcami Pillersdorf traktował poważnie, ponieważ „w latach 1922–1924 finansował teatr niemiecki Deutsches Theater w Bielsku”. Joachim Blatt natomiast „[s]ympatyzuje z Niemcami”.

Opinią dobrą, w ocenie sporządzających charakterystykę wojskowych, cieszyło się 10 osób, czyli połowa, natomiast złą – 5, niezbyt dobrą – 2 i przeciętną – 1. Pięć osób zaangażowało się na rzecz społeczności żydowskiej, z tego dwie działały również na rzecz społeczności polskiej. Niezaangażowanych było 5 osób. Na temat 10 osób brakowało danych.

Warto też zwrócić uwagę na powiązania rodzinne w poszczególnych zakładach (Majcher-Ociesa 2021: 281–283). W Polskich Zakładach Przemysłu Cynkowego S.A. pracował ojciec i syn oraz kuzyn żony właściciela. W „Hucie Feniks” ważne funkcje pełnili Mirla Szpigelman – matka z synem Izaakiem oraz zięciem Zygmuntem Inwaldem, udziałowcami byli mąż i żona – Ozjasz i Helena Rechtszaft. Huta „Leontyna” była zarządzana przez rodzinę Inwaldów. Należy wskazać również na powiązania rodzinne między zakładami – zięciem Mirli Szpigelman był Zygmunt Inwald. Mordchaj Warchiwker pracował w Zakładach Przemysłu Metalowego w Sławkowie w charakterze kierownika ruchu u swoich krewnych Szajnów (Szejnów) (Hafftko, Schiper 1934: 515). Spokrewnienie z właścicielami przynosiło wymierne korzyści: „Cieszy się zaufa-

niem właścicieli firmy i dzięki temu, jak również z uwagi na pokrewieństwo z nimi, posiada znaczne wpływy w fabryce” (patrz: aneks 2).

Wśród wyszczególnionych osób dwie to kobiety: Mirla Szpigelman i Helena Rechtszaftowa. Mirla (Maria) Szpigelman, „główna akcjonariuszka «Huty Feniks»”, zajmuje się tylko sprawami finansowymi Zakładów, w czym pomaga jej syn Izaak i Rechtszaft. Uczciwa, solidna, wykształcona i inteligentna żydówka”. Ma również preferencje polityczne, jest „[u]ważana za sympatyczkę obozu prorządowego”. Natomiast Helena Rechtszaftowa jawi się jako osoba z przypadku: „żona Ozjasza, posiada w firmie udziały wraz z mężem. Na tok interesów huty nie ma wpływu, dla prac politycznych i społecznych nie okazuje zainteresowania”. Jedyne pozytywne zdanie o niej to: „opinja moralna dobra” (patrz: aneks 1).

Za ciekawą osobowość można uznać Mordchaja Warchiwkera, 36-letniego kawalera, dobrze wykształconego: „Człowiek spokojny i uczciwy, zdolny i pracowity fachowiec, abstynent, prowadzi regularny tryb życia. Dużo czasu poświęca eksperymentom w dziale produkcji przewodów elektrycznych”. Do cech pozytywnych można również dołączyć opinię „jest lojalnym obywatelem obozu prorządowego życzliwie ustosunkowany” (aneks 2). W Zakładach Przemysłu Metalowego w Sławkowie (zarząd w Będzinie) pełnił funkcję zastępcy męża zaufania (APK, UWK I, sygn. 9743: 113).

W sprawę możliwego działania na szkodę państwa polskiego przez firmy „Huta Feniks” i „Leontyna” zaangażowane zostało Ministerstwo Przemysłu i Handlu w Warszawie. W kwietniu 1934 r. naczelnik Wydziału Przemysłowego UWK inż. E. Zagrodzki przesłał do Biura Ministerstwa Przemysłu i Handlu pismo z 18 załącznikami i lakonicznym wstępem: „W ślad za tut. pismem L.525/tjn/Wojsk.34 z dn. 5.IV.1934 r. – Urząd Wojewódzki Kielecki przesyła w załączeniu dalsze informacje o niektórych członkach władz Spółek Akcyjnych, a mianowicie” i tu wymieniono trzy firmy z Będzina. Z pisma wynika, że jest to jedynie fragment szerszej korespondencji. Opisy dołączone do pisma nie zachowały się. W piśmie wspomniany został inny dokument, sporządzony 5 kwietnia, który również się nie zachował (APKi, UWK I, sygn. 9743: 110). Kolejne pismo UWK do Ministerstwa Przemysłu i Handlu zostało wysłane w maju 1934 r. Inż. E. Zagrodzki, naczelnik Wydziału Przemysłowego UWK, skierował do ministerstwa dwie opinie. Jedna dotyczyła Mordchaja Warchiwkera (patrz: aneks 2), natomiast druga Artura Likiernika – dyrektora fabryki „Radocha” w Sosnowcu i dyrektora Towarzystwa Przemysłowców Zagłębia Dąbrowskiego (APKi, UWK I, sygn. 9743, k. 113).

Epilog

Po zapoznaniu się z powyższymi materiałami można sformułować kilka pytań: czy informacje zebrane przez kontrwywiad wojskowy były wiarygodne? Czy rzeczywiście firmy „Huta Feniks” i „Leontyna” działały na szkodę państwa polskiego? Jakie były dalsze losy przedsiębiorstw? Czy oskarżenie spowodowało zachwianie pozycji zakładów na rynku wewnętrznym i za granicą?

Materiały kontrwywiadu wojskowego można porównać z informacjami zebranymi przez Policję Państwową w 1930 r. i 1931 r. w ramach weryfikacji kandydatów na mężów zaufania. Oto charakterystyka dyrekcji „Huta Feniks” Zakłady Bieli Cynkowej Będzin i pracujących w niej robotników z 1930 r.: „Dyrekcja fabryki jest również poglądów radykalno-lewicowych, świadczy o tem to, że do fabryki przyjmowani są przeważnie ludzie skompromitowani politycznie i karani więzieniem za działalność komunistyczną”. Również „Robotnicy całkowicie ulegają wpływom KPP” (APK, UWK I, sygn. 2618, k. 14). Mężem zaufania firmy został Józef Chełczyński, który „nie przejawia żadnej działalności politycznej, jednak jest on poglądów radykalnych – lewicowych”. W notatkach policjanta czytamy, że Chełczyński był zawiadowcą, o sprecyzowanych poglądach „radykalno-lewicowych”. W 1931 r. mężem zaufania został dyrektor Izaak Szpigelman, a zastępcą dr Stanisław (Ozjasz) Rechtszaft, członek zarządu (APK, UWK I, sygn. 9779: 29). Powodem zmiany męża zaufania była zmiana miejsca pracy przez Józefa Chełczyńskiego: „opuścił u nas posesję”. Dyrektor Izaak Szpigelman mieszkał w Będzinie, przy ul. Kołłątaja 53. Dr Stanisław (Ozjasz) Rechtszaft „w stosunku do Państwa jest lojalnym. Jest on sympatykiem ruchu sjonistycznego, należy do Żyd. Stow. Sportowo-Gimn. «Hakoach», pozostającego pod wpływami org. sjonistycznej. Opinią pod względem politycznym i moralnym cieszy się nienaganną”. Rechtszaft mieszkał w Będzinie, przy ul. Kołłątaja 33. Policjant formułujący opinię w 1931 r. odniósł się również do poglądów politycznych przemysłowców-właścicieli i robotników zatrudnionych w hucie: „Zarząd tychże zakładów oraz robotnicy większością pozostają pod wpływami K.P.P.”.

Policjanci wystawili pozytywną opinię właścicielom firmy „Leontyna” Fabryka Bieli Cynkowej B. i J. Inwald w Będzinie. Kandydaci na mężów zaufania Majer Inwald i Joachim Majteles „w życiu politycznym udziału nie biorą, jednak są poglądów sjonistycznych i są lojalni względem Państwa” i dalej „Mężowie zaufania Inwald i Majteles stanowią dyrekcję fabryki i są poglądów sjonistycznych”. Natomiast „Robotnicy

nie są zorganizowani, nie należą do żadnych Związków Zawodowych i nie ulegają wpływom politycznym”. Pamiętamy, że kontrwywiad wojskowy wskazał na rodzinę Inwaldów jako na osoby ulegające wpływom komunistycznym, natomiast właściciele „Huty Feniks” określono jako częściowo prorządowych syjonistów, oprócz Zygmunta Inwalda i Izaaka Szpigelmana, którzy ulegali poglądom skrajnie lewicowym. Różnica czasowa między sporządzonymi opiniami wynosiła dwa lata.

Dyrekcja przedsiębiorstwa Polskie Zakłady Przemysłu Cynkowego Sp. Akc. Fabryka Naczyń Blaszanych i Emaliowanych Będzin została scharakteryzowana w następujący sposób: „Dyrekcja fabryki jest pod wpływami sjonistycznymi i sam właściciel fabryki Fürstenberg materialnie i moralnie popiera akcję sjonistyczną. Jest przewodniczącym rady miejskiej w Będzinie. Robotnicy około 50% są pod wpływami PPS CKW, 30% pod wpływami KPP, 10% pod wpływami BBWR, zaś 10% są to starsi i młodociani robotnicy, którzy nie ulegają żadnym wpływom politycznym”. Informacje o mężach zaufania były następujące: „Dawid Sznajdeman i Maurycy Tintpuhrer żadnej działalności politycznej nie przejawiają, jednak jeśli chodzi o kwestie żydowskie, wypowiadają się za sjonizmem i są lojalni względem Państwa”.

Autorka nie jest w stanie na podstawie zebranego materiału odpowiedzieć na pytanie, czy „Huta Feniks” i „Leontyna” rzeczywiście działały na szkodę państwa polskiego. Nie zachowała się dokumentacja sądowa. Natomiast dalsze losy zakładów świadczą o tym, że zawirowania z 1933 i 1934 r. nie wpłynęły negatywnie na kondycję finansową firm ani na ich pozycję na rynku wewnętrznym czy zagranicznym. Przedsiębiorstwa nadal dobrze się rozwijały. Potwierdzają to materiały zebrane przez Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng – Niemiecka Wywiadownia sp. z ogr. odp. Opis firm sporządzony przez wywiadownię gospodarczą można skonfrontować z materiałami kontrwywiadu. Co ciekawe, autorzy notatek z biura nie zwrócili uwagi na preferencje polityczne przemysłowców, a skupili się na kondycji finansowej firm. Warto też nadmienić, że wywiadownie gospodarcze oprócz kilku artykułów dotychczas nie cieszyły się zainteresowaniem badaczy (Długajczyk 2020; Niemczyk 2013; Waclawik 2011; Przewodnik Gospodarczy województw kieleckiego, krakowskiego i śląskiego 1938: 245, 394).

Zakłady Bieli Cynkowej i Przetworów Chemicznych „Huta Feniks” Sp. Akc. w Będzinie i Fabryka Bieli Cynkowej i Huta Cynkowa „Leontyna”, B. i J. Inwald w Będzinie zaczęły współpracować w 1933 r. Z czasem współpraca jeszcze się rozszerzyła. Według informacji za-

czerpniętej z wywiadowni gospodarczej chociaż firmy stanowiły oddzielne jednostki prawne, to jednak faktycznie należały do rodziny Inwaldów (APW OKZ, Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng – Niemiecka wywiadownia sp. z ogr. odp., sygn. 4664, k. 2). Razem posiadały ponad 80% akcji w firmie „Śląski Przemysł Cynkowy” S.A. w Kostuchnie na Górnym Śląsku (kapitał akcyjny wynosił 700 000 zł). Wspólnie utworzyły 7 stycznia 1936 r. firmę Sprzedaż Bieli Cynkowej Fabryk „Huty Feniks” S.A. i B. i J. Inwald, sp. z ogr. odp. w Będzinie (zarejestrowaną w Sądzie Okręgowym w Sosnowcu 3 lutego 1936 r.). W skład zarządu tej firmy wchodził: Zygmunt Inwald, Izaak Szpigielman, Majer Inwald i Jakub Inwald. Spółka miała na celu sprzedaż bieli cynkowej produkowanej przez firmy założycielskie na rynek krajowy i zagraniczny, czyli było to faktycznie biuro sprzedaży. Mieściło się ono w kilku wydzierżawionych pomieszczeniach przy ul. Sączewskiej 7. W biurze znalazło zatrudnienie 7 pracowników. Firma składu nie posiadała. Miesięczny jej obrót wynosił około 100 000 – 120 000 zł. Opinia o spółce była pozytywna: „Przedsiębiorstwo prowadzone jest energicznie i solidnie. Cieszy się na miejscowym terenie dobrą opinią i zaufaniem. Firma pracuje dość ostrożnie i nie angażuje się ponad siły”.

Poza tym w 1933 r. firmy wspólnie opatentowały „Sposób wytwarzania bieli cynkowej i urządzenie do wykonywania tego sposobu”, opis patentowy nr 18892 (Kl. 22, f. 4) (Urząd Patentowy Rzeczypospolitej Polskiej Opis patentowy, „Wiadomości Urzędu Patentowego” 1933: 374), a następnie wspólnie w 1934 r. złożyły skargę do Wydziału Odwoławczego Urzędu Patentowego RP na firmę „Smelting” Metallurgische und Metallwerke A. G. w Pesterzsébet (Węgry), co doprowadziło do unieważnienia ich patentu nr 13150 (Wydział Odwoławczy, „Wiadomości Urzędu Patentowego” 1935: 445).

W Przewodniku Gospodarczym województw kieleckiego, krakowskiego i śląskiego z 1937 r. mamy informację o dwóch zakładach produkujących biel cynkową w Będzinie, czyli „Huta Feniks” S.A., ul. Mostowa 7 oraz „Leontyna” Inwald B. i J., ul. Kościuszki 54. Wymieniona została również firma sprzedająca biel cynkową Inwald B. i J., ul. Sączewska 7 (Przewodnik Gospodarczy województw kieleckiego, krakowskiego i śląskiego 1938: B 10, C 19). Natomiast Polskie Zakłady Przemysłu Cynkowego S.A. w Będzinie zostały zaklasyfikowane do grupy cynkowni (Przewodnik Gospodarczy województw kieleckiego, krakowskiego i śląskiego 1938: C 19), nadal prowadziły szerszą działalność gospodarczą i oferowały bogatszą paletę usług niż „Huta Feniks” i huta „Leontyna”.

Zakończenie

W II Rzeczypospolitej przemysłowcy żydowscy cieszyli się swobodą gospodarczą, bez której nie mogliby rozwijać swoich firm, czego przykładem są trzy omawiane zakłady w Będzinie. W okresie międzywojennym działały osoby, które potrafiły dzięki zdolnościom i szczęściu wzbogacić się pomimo słabej kondycji ekonomicznej państwa. Szymon Fürstenberg – przedsiębiorczy właściciel kilku zakładów przemysłowych – wykorzystując możliwości stworzone przez państwo polskie, dorobił się małego imperium. To on w 1934 r. jako współwłaściciel Polskich Zakładów Przemysłu Cynkowego S.A. oskarżył właścicieli dwóch zakładów (Zakłady Bieli Cynkowej i Przetwórnia Chemiczna „Huta Feniks” Sp. Akc. oraz Fabryka Bieli Cynkowej i Huta Cynkowa „Leontyna” B. i J. Inwald) o działalność na szkodę państwa polskiego. Warto wspomnieć, że te trzy zakłady były kierowane przez Żydów, to między nimi doszło do konfliktu, a sprawę rozstrzygała polska administracja. Sprawa była na tyle ważna, że w spór zostały zaangażowane Państwowy Instytut Eksportowy w Warszawie oraz Ministerstwo Przemysłu i Handlu w Warszawie. Dzięki materiałom stworzonym przez polski kontrwywiad możemy poznać środowisko przemysłowców żydowskich w Będzinie, z ich zaletami i słabościami.

Aneks 1

Ekspozytura Sam. Ref. Inf. D. O. K. V
przy 23 Dyw. Piech. W Katowicach
L.dz.1009/34.Inf.B.tjn.

Tajne

Katowice, dnia 7.IV.1934 r.
„Polskie Zakłady Przem. Cynk.”
„Huta Feniks”, „Huta Leontyna” –
Informacje o członkach zarządu

Pan Wojewoda Kielecki
Kielce
Na L106/tjn.Wojsk

Podaję niżej żądane opinje:

I. Członkowie Zarządu Polsk. Zakł. Przem. Cynk. S.A. w Będzinie:

- 1) Fürstenberg Szymon, ur. w 1879 r., wyzn. mojż., obywatel polski, zamieszkały w Będzinie, ul. Sączewska L.23, naczelnny dyrektor i główny akcjonariusz firmy Polskie Zakł. Przem. Cynk. S.A. w Będzinie wzbogacił się podczas wojny światowej na różnych dostawach dla Niemców.

Żyd, bez wykształcenia, pracował przed wojną jako pośrednik, a następnie agent firmy „Singer”. Wyzyskuje każdą sposobność zarobku nie przebiegając w środkach. W stosunku do państwa polskiego lojalny, udaje zwolennika obozu prorządowego, politycznie niezaangażowany. Popiera ruch żydowski, tak oświatowy, jak sportowy.

- 2) Fürstenberg Izidor (Jerzy), syn Szymona, ur. w 1904 r., wyzn. mojż., obywatel polski, zamieszkały w Będzinie, ul. Sielecka 67, jest dyrektorem technicznym firmy. Posiada średnie wykształcenie, udaje stuprocentowego Polaka, popiera organizacje prorządowe, darząc jednak takim samym poparciem organizacje prorządowe i organizacje żydowskie. Z chwilą objęcia władzy w Niemczech przez Hitlera stał się gorętszym sympatykiem B.B.W.R. Pracą społeczną interesuje się b. mało, politycznie niezaangażowany; w firmie posiada poważne wpływy, w innych przedsiębiorstwach nie posiada udziałów. Ogólnie cieszy się dobrą opinią.
- 3) Pillersdorf Emil, ur. 21.X.1892 r., wyzn. mojż., obywatel austriacki, przybył do Katowic w listopadzie 1927 r. Zajmuje stanowisko dyrektora Śląskiego Zakładu Kredytowego w Katowicach (Morawski 1998: 177–178), uchodzi za zdolnego bankowca. Wobec państwa polskiego ustosunkowany był niezbyt przychylnie, w szczególności krytykował polską gospodarkę i odnosił się nieprzychylnie do obozu prorządowego. Po dojściu hitlerowców do władzy w Niemczech zmienił częściowo swe postępowanie. W latach 1922–1924 finansował Pillersdorf teatr niemiecki „Deutsches Theater” w Bielsku. Utrzymuje zażyłe stosunki z Żydem Kenzlem, kupcem w Katowicach, członkiem loży masońskiej, do której ma również należeć. Pillersdorf jest człowiekiem zamożnym, kapitały swe lokuje zagranicą w Pradze i Wiedniu. Posiada udziały w „Polsk. Zakł. Przem. Cynk. w Będzinie”; za udzielenie kredytów tym zakładom ma być specjalnie wynagradzany. Ogólna opinia ujemna.
- 4) Paradistal Adolf, ur. w 1890 r., bezwyznaniowiec, obyw. polski, z zawodu adwokat, posiada około 10% akcji firmy. Jest prawnym doradcą firmy; Fürstenberg nie liczy się jednak zbytnio z jego zdaniem w sprawach finansowo-handlowych firmy. Politycznie niezaangażowany; w żydowskim życiu towarzyskim ruchliwy. Zamożny, uczciwy, cieszy się dobrą opinią moralną.
- 5) Einhorn Dawid, ur. w 1887 r., wyzn. mojż., obywatel polski, posiada w firmie drobny udział, sprawami finansowymi mało się interesuje i nie posiada żadnych wpływów na bieg spraw handlowych w firmie. Zajmuje stanowisko nauczyciela w gimnazjum im. „Fürstenberga” w Będzinie; na stanowisku tem wykazuje dużo energii i inicjatywy. Przez nauczycieli, szczególnie przez żydów postępowych nie lubiany, gdyż propaguje wśród wychowanków gimnazjum ducha żydowskiego. Pracuje społecznie tylko dla żydów. Do państwowości polskiej odnosi się lojalnie, politycznie niezaangażowany.

- 6) Rechtman Romuald, ur. w r. 1896, wyzn. mojż., obywatel polski, z zawodu adwokat, propaguje emigrację żydów do Palestyny; członek Zw. Rezerw. Żabotyńskiego, sympatyk B.B.W.R., ogólna opinia dobra.
- 7) Goldminc Jakub, ur. w r. 1890, wyzn. mojż., obywatel polski, kuzyn Fürstenbergowej, członek zarządu i urzędnik firmy, jest sjonistą, wrogo ustosunkowanym do polskości; przeciwko rządowi oficjalnie nie występuje, jednak nastawiony jest nieprzychylnie. W firmie nie odgrywa poważniejszej roli, mało inteligentny, wartość moralna przeciętna. W innych przedsiębiorstwach niezaangażowany.
- 8) Blatt Joachim, ur. 28.XII.1897 r., wyzn. mojż., obywatel polski, przebywa w Katowicach od 1927 r. Pochodzi z zamożnej krakowskiej rodziny żydowskiej. Studiował w Wiedniu i Pradze. Blatt jest współwłaścicielem przedsiębiorstwa budowlanego w Katowicach. Na tut. terenie znany jako naciągacz i kobieciarz, prowadzi lekkomyślny tryb życia. Zalega ze świadczeniami na rzecz Skarbu Państwa, oszukuje pracowników. Sympatyzuje z Niemcami. Nie posiada udziałów w firmie. Człowiek zdolny do niskich czynów z chęci zysku, na zaufanie nie zasługuje.

II. Opinie członków zarządu Zakładów Bieli Cynkowej „Huta Feniks” w Będzinie:

9. Szpigelman Mirla (Maria), lat 64, wyzn. mojżeszowego, obywatelka polska, główna akcjonariuszka „Huty Feniks”, zajmuje się tylko sprawami finansowymi Zakładów, w czym pomaga jej syn Izaak i Rechtszaft. Uczciwa, solidna, wykształcona i inteligentna żydówka, w pracach społecznych i politycznych nie bierze udziału. Uważana za sympatyczkę obozu prorządowego.
10. Rechtszaft Ozjasz (Stanisław), lat 42, wyzn. mojż., obywatel polski, dr medycyny, udziałowiec „Huty Feniks” jest sjonistą. Bierze czynny udział w organizacjach sportowych żydowskich. Sympatyzuje z obozem prorządowym. Posiada duży wpływ na innych udziałowców. Jako lekarz nie cieszy się uznaniem, moralna opinia ujemna – erotoman.
11. Inwald Zygmunt, lat 34, wyzn. mojż., obywatel polski, jest zięciem Szpigelmanowej. Kombinator, społecznie nie udziela się, usposobienia komunistycznego, ogólna opinia ujemna. W „Hucie Feniks” posiada poważne wpływy.
12. Szpigelman Izaak, lat 45, wyzn. mojż., obywatel polski, pełni funkcję dyrektora „Huty Feniks”; stuprocentowy żyd, nie ukrywał się ze swoimi komunistycznymi przekonaniami. Przekonań swych nie zmienił, jednak czynnie nie występuje, obawiając się kolizji z matką. Jako kupiec niesolidny, do produkcji fabrycznej używa tanich nieodpowiednich surogatów. Nie zasługuje na zaufanie. Szpigelman jest szwagrem znanego działacza komunistycznego Nochtowicza.
13. Lipschitz Emil, lat 32, wyzn. mojż., obywatel polski, przebywa stale w Wiedniu. Człowiek interesu, b. ruchliwy, polityką się nie interesuje. Głównym jego dążeniem jest wzbogacenie się. Posiada mały udział w „Hucie Feniks”, bez wpływu na firmę. Opinia moralna niezbyt dobra.

14. Rechtszaftowa Helena, lat 33, żona Ozjasza, posiada w firmie udziały wraz z mężem. Na tok interesów huty nie ma wpływu, dla prac politycznych i społecznych nie okazuje zainteresowania, opinia moralna dobra.
15. Blay Jerzy, ur. 21.XII.1880 r., neofita, obywatel polski, zam. w Bielsku, zajmuje stanowisko dyrektora elektrowni miejskiej. W roku 1931 był skarbnikiem Pow. Związku Przyjaciół Strzelca w Bielsku, związek ten popiera finansowo bardzo wybitnie, jednak nie cieszy się zaufaniem u miejscowych działaczy politycznych prorządowych, a w jego pracę ideową nie wierzą, zarzucają mu bowiem, że stoi na usługach kapitału austriacko-belgijskiego, gdyż elektrownia w Bielsku jest własnością kapitalistów austriackich i belgijskich. Blay Jerzy pobiera jako dyrektor Elektrowni wynagrodzenie 7.000,- zł miesięcznie, ponadto ma mieszkanie składające się z 5 pokoi, opał, światło – bezpłatnie. Uchodzi za mądrą osobę. Mimo angażowania się w ruch polityczny prorządowy – nie jest w Bielsku lubiany przez miejscowych obywateli, tak polskiej, jak i niemieckiej narodowości.
16. Weinzieher Gustaw, lat 56, jest udziałowcem i członkiem zarządu „Huty Feniks”; hutą zajmuje się mało. Człowiek zamożny, prowadzi b. intratne przedsiębiorstwo budowlane w Będzinie. Jest czynnym działaczem społecznym i politycznym w organizacjach polskich i żydowskich prorządowych. U władz cieszy się dobrą opinią; otrzymuje dużo robót miejskich z funduszu pracy i t.p., z których wywiązuje się solidnie. Ogólna opinia dobra.
17. Troppauer Abram, lat 60, wyzn. moż., obywatel polski, członek zarządu i udziałowiec „Huty Feniks”, posiada duży wpływ w hucie, jednak sam zajmuje się głównie swymi interesami w Grodźcu, gdzie jest współwłaścicielem browaru, posiada poza tem kilka domów. Człowiek interesu, uczciwy i solidny; uważany za prorządowca, otwarcie polityką się nie interesuje, społecznie nie udziela się.

Właściciele „Huty Leontyny” w Będzinie:

18. Inwald Majer vel Mieczysław, lat 33
19. Inwald Jakub, lat 52, cieszą się dobrą opinią moralną. Inwald Jakub karany był za czasów carskich 4-letnim więzieniem za głoszenie rewolucyjnych haseł. W fabryce zatrudnia komunistów. Sam, jak zresztą cała rodzina Inwaldów, jest usposobienia komunistycznego. Materialnie Inwaldowie są dobrze sytuowani. Obecnie odbywają się pertraktacje między „Hutą Leontyną”, „Hutą Feniks”, „Polsk Zakł. Przem. Cynkowego” w Będzinie i innymi pokrewnymi zakładami, mające na celu utworzenie syndykatu bieli cynkowej. „Huta Leontyna” eksportuje biel cynkową przeważnie do Holandii, w mniejszych ilościach do Łotwy i Estonii.

Opinię Warchiwkera Mordchaja prześlę dodatkowo.

Kierownik Eksp. Sam. Ref. Inf. D.O.K. V
Klocek, porucznik

Źródło: APK, UWK I, sygn. 7943, k. 103–108.

Aneks 2

Ekspozytura Sam. Ref. Inf. D. O. K. V
przy 23 Dyw. Piech. w Katowicach
L.dz.1676/34.Inf.B.tjn.
Katowice, dnia 15.V.1934 r.
Warchiwker Mordka - inform.-

Tajne

Pan Wojewoda Kielecki
Kielce
W ślad L.1009/34.Inf.B.tjn.

Przesyłam opinię członka komisji rewizyjnej Zakładów Bieli Cynkowej „Huta Feniks” S.A. w Będzinie Warchiwkera Mordchaja.

Urodzony w Łodzi, lat 36, pochodzi z rodziny żydowskiej, uważa się za bezwyznaniowca; obywatel polski, z zawodu inżynier elektryk, kawaler. Studja ukończył w Niemczech. Od siedmiu lat pracuje w charakterze kierownika ruchu u swych krewnych Szajnow, w ich fabryce w Krakowie [Zakłady Przemysłu Metalowego w Sławkowie, zarząd w Będzinie]. Tytułem wynagrodzenia pobiera około 800.- zł. mies. pensji. Człowiek spokojny i uczciwy, zdolny i pracowity fachowiec, abstynent, prowadzi regularny tryb życia. Dużo czasu poświęca eksperymentom w dziale produkcji przewodów elektrycznych. W życiu społecznym i politycznym nie angażuje się, jest lojalnym obywatelem obozu porządkowego życzliwie ustosunkowany. Cieszy się zaufaniem właścicieli firmy i dzięki temu, jak również z uwagi na pokrewieństwo z nimi, posiada znaczny wpływ w fabryce.

Kierownik Eksp. Sam. Ref. Inf. D.O.K. V
Klocek, porucznik

Źródło: APK, UWK I, sygn. 7943, k. 111.

Literatura

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Katowicach (APKa), Inwentarz zespołu akt Sąd Okręgowy w Sosnowcu 1919–1937, 12/804/I

Archiwum Państwowe w Kielcach (APKi), Urząd Wojewódzki w Kielcach 1919–1939 (UWK I), sygn. 2502, 2618, 8642, 9743, 13458, 13460.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział Kamieniec Ząbkowicki (APW OKZ), Biuro Informacyjne W. Schimmelpfeng – Niemiecka wywiadownia sp. z ogr. odp., sygn. 4495, 4664.

Źródła drukowane

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (DzU RP) 1919, nr 39, poz. 282. Ustawa z dnia 29 kwietnia 1919 r. o zatwierdzeniu i zmianie statutów spółek akcyjnych.

- DzU RP 1930, nr 34, poz. 279. Rozporządzenie ministrów: skarbu, przemysłu i handlu oraz rolnictwa z dnia 14 marca 1930 r. o zmianie rozporządzenia z dnia 31 stycznia 1929 r. w sprawie zwrotu cła przy wywozie bieli cynkowej.
- Polskie Zakłady Przemysłu Cynkowego Spółka Akcyjna w Będzinie, Będzin 1930.
- Przewodnik Gospodarczy województw kieleckiego, krakowskiego i śląskiego, Sosnowiec 1938.
- „Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu” 1034, Warszawa [1934], nr 1911, nr 4056, nr 4060.
- Spis abonentów sieci telefonicznych państwowych i koncesjonowanych w Polsce (z wyjątkiem m.st. Warszawy) na 1939 r., b.d. i m.w.
- Statut Spółki Akcyjnej pod firmą: Zakłady Bieli Cynkowej i Przetworów Chemicznych „Huta Feniks”, Spółka Akcyjna, Warszawa 1927.
- Urząd Patentowy Rzeczypospolitej Polskiej Opis patentowy, Warszawa 2 grudnia 1933 r., nr 18892, Kl. 22, f. 4. Zakłady Bieli Cynkowej i Przetworów Chemicznych „Huta Feniks” Spółka Akcyjna w Będzinie (Będzin, Polska) i Fabryka Bieli Cynkowej B. i J. Inwald „Huta Leontyna” w Będzinie (Będzin, Polska), Sposób wytwarzania bieli cynkowej i urządzenie do wykonywania tego sposobu (zgłoszono 15 lutego 1932 r. Udzielono 31 sierpnia 1933 r.); „Wiadomości Urzędu Patentowego” 1933, z. 9, s. 374.
- Wydział Odwoławczy, „Wiadomości Urzędu Patentowego” 1935, z. 10.

Prasa

- „Kurier Polski” z 29.09.1933.

Opracowania

- Banaszek T., 2010, *Współdziałanie Policji Państwowej z wojskiem w województwie kieleckim w latach 1919–1939* [w:] *Z dziejów policji polskiej w latach 1919–1945*, red. E. Majcher-Ociesa, Kielce.
- Dębicki J., 1927, *Przemysł cynkowy. Szkic historyczno-gospodarczy*, Warszawa.
- Długajczyk E., 2020, *Wywiadownie handlowe i biura detektywów w województwie śląskim w kręgu zainteresowań służb specjalnych (1922–1939)*, „Szkice Archiwalno-Historyczne”, nr 17.
- Dobis N., 1938, *Przemysł cynku i ołowiu w Polsce*, Katowice.
- Hafftko A., Schiper I., 1934, *Żydzi w przemyśle polskim* [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Hafftko, t. 2, Warszawa.
- Jaros J., 1987, *Słownik historyczny hut cynku na ziemiach polskich*, Katowice.
- Jaworski W., 1989, *Żydzi w Zagłębiu Dąbrowskim do 1939 roku*, Będzin.
- Jaworski W., 1993, *Żydzi będzińscy – dzieje i zagłada*, Będzin.
- Latkowska I., 2020, *Oslona kontrwywiadowcza Okręgu Generalnego/Okręgu Korpusu nr V w Krakowie w latach 1918-1939*, Częstochowa [praca doktorska, nieopublikowana].
- Majcher-Ociesa E., 2011, *Robotnicy przemysłowi a ich pracodawcy w województwie kieleckim w dwudziestoleciu międzywojennym* [w:] *Rynek pracy w województwie świętokrzyskim w ujęciu historycznym, ekonomicznym i socjologicznym*, red. E. Słabińska, I. Ciosek, Kielce.
- Majcher-Ociesa E., 2013, *Aktywność gospodarcza ludności żydowskiej w województwie kieleckim w latach 1918–1939*, Kielce.
- Majcher-Ociesa E., 2014, *Relacje między przemysłowcami a administracją państwową w województwie kieleckim w latach 1919–1939* [w:] *Państwo i społeczeństwo Drużgiej Rzeczypospolitej*, red. J. Żarnowski, Warszawa (Metamorfozy Społeczne, 8).

- Majcher-Ociesa E., 2021, *Przemysłowcy wyznania mojżeszowego w województwie kieleckim w latach 1919–1939. Próba charakterystyki środowiska*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” sectio F Historia, vol. LXXVI.
- Markowski M.B., 1990, *Sfery przemysłowe i ziemiaństwo w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce.
- Markowski M.B., 1993, *Sfery przemysłowo-ziemiańskie między Pilicą a Wisłą [w:] Image przedsiębiorcy gospodarczego w Polsce w XIX i XX wieku*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa.
- Morawski W., 1998, *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Warszawa.
- Niemczyk P., 2013, *Wywiadownie gospodarcze jako źródło informacji „białego wywiadu”*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego”, t. 5.
- Peplowski A., 2002, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Urbański K., 2003, *Gminy żydowskie duże w województwie kieleckim*, Kielce.
- Wacławik Ł., 2011, *Wywiadownie gospodarcze w Polsce [w:] Zasoby informacyjne w ograniczaniu ryzyka gospodarczego*, red. R. Borowiecki, J. Czekaj, Toruń.
- Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*, 2021, red. T. Dubicki, Łomianki, t. 12.

Jewish industrialists connected with the zinc industry in Bedzin in the light of military counter-intelligence materials from 1934

Abstract

The article consists of four parts. The first shows the history of three zinc white plants in Będzin: Polskie Zakłady Przemysłu Cynkowego in Będzin, Zinc White Production Plant and "Huta Feniks" Sp. Akc. In Będzin and the Zinc White Production Plant and the "Leontyna" Zinc Steel Works in Będzin. All three companies were owned by Jews. Then, the circumstances of the accusation of "Huta Feniks" and "Leontyna" for activities to the detriment of the Polish state are presented, which resulted in the collection of material about the owners and members of the Audit Committees by military counterintelligence (presented in appendices 1 and 2). Attention was paid to the specific features of industrialists: origin, education, political inclinations, loyalty to the Polish state, reputation in the local environment, social engagement and family ties. In the final part, the counterintelligence material was confronted with the police material and with the company's description from the business information bureau. The method of cooperation between officials and counterintelligence is also noteworthy.

Key words: industrialists, Będzin, counterintelligence, 1934, zinc white production plant

Beata Michalec¹

Partnerstwo publiczno-społeczne. Współpraca Towarzystwa Przyjaciół Warszawy z Muzeum Historycznym m.st. Warszawy w latach 1963–2002

Streszczenie

Już pod koniec lat sześćdziesiątych XX w. można było zauważyć w Polsce współpracę muzeów ze stowarzyszeniami, dziś nazwalibyśmy to modelowym partnerstwem publiczno-społecznym. Przykładem takiego partnerstwa jest współpraca pomiędzy Towarzystwem Przyjaciół Warszawy (TPW) a Muzeum Historycznym m.st. Warszawy, która rozpoczęła się w 1963 r. i trwała nieprzerwanie przez wiele lat jeszcze po śmierci prof. Stanisława Lorentza, dyrektora Muzeum Narodowego w Warszawie, współzałożyciela i pierwszego prezesa TPW. Jej efektem była działalność kulturalna, naukowo-badawcza czy edukacyjna. W ramach tej współpracy powołano oddział Muzeum Historycznego m.st. Warszawy – Muzeum Woli. Inicjatywa utworzenia tej placówki wyszła z kręgu członków oddziału wolskiego TPW. Wydarzeniami kulturalnymi organizowanymi wspólnie przez muzeum i stowarzyszenie były wystawy kolekcjonerskie, ale także sympozja, sesje naukowe oraz odczyty. Od samego początku jednym z podstawowych zadań muzeum i celów działalności Towarzystwa Przyjaciół Warszawy było krzewienie wiedzy o burzliwej przeszłości tego miasta. Niniejszy artykuł w sposób chronologiczny przedstawia realizowane we wspólnej przestrzeni działalności przedsięwzięcia, które pozwoliły skonsolidować środowisko warszawskich historyków, historyków sztuki, muzealników, varsavianistów i kolekcjonerów. Inicjatywy te przyczyniły się do wzbogacenia oferty kulturalnej miasta, z której mogła skorzystać większość mieszkańców i turystów odwiedzających stolicę. Współpraca pomiędzy TPW a Muzeum Historycznym m.st. Warszawy rozwijała się także poza terenem Warszawy. Pracownicy muzeum i społecznicy z TPW przekazywali kolejnym pokoleniom wiedzę o dziedzictwie

¹ Dr Beata Michalec, Instytut Historii, Akademia Finansów i Biznesu Vistula, Muzeum Niepodległości w Warszawie, al. Solidarności 62, 00-240 Warszawa, e-mail: b.michalec@muzn.pl, nr ORCID: 0000-0002-3001-2382.

materialnym i niematerialnym stolicy. Do dziś wiele eksponatów udostępnianych na wystawy przez osoby prywatne pozostaje w zbiorach Muzeum Warszawy.

Słowa kluczowe: stowarzyszenie, muzealnictwo, wystawy, kolekcjonerstwo, ekslibrisy, zbiory, varsaviana

Wstęp

Przejawem szczególnej aktywności Towarzystwa Przyjaciół Warszawy (TPW) na polu naukowym, varsavianistycznym i oświatowym była współpraca z Muzeum Historycznym m.st. Warszawy². Dobrym relacjom sprzyjało to, że współzałożycielami Towarzystwa byli m.in. prof. Stanisław Lorentz – dyrektor Muzeum Narodowego w Warszawie i prof. Janusz Durko – dyrektor Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, wieloletni członek Zarządu Głównego TPW.

Muzeum Historyczne m.st. Warszawy od początku swej działalności postawiło sobie za cel upowszechnianie wiedzy o przeszłości Warszawy, szczególnie wśród dzieci i młodzieży (Sołtan 2007: 50). Pracownicy tej placówki współdziałali w tym zakresie z Komisją Historyczną czy Komisją Młodzieżową TPW utworzoną jesienią 1968 r. przy Zarządzie Głównym Towarzystwa. Podjęto wspólny wysiłek zapoznania młodzieży z historią stolicy. Doskonałym przykładem tej współpracy były „Kursy wiedzy o Warszawie” organizowane przez Komisję Młodzieżową TPW przy wsparciu pracowników muzeum, głównie z Działu Naukowo-Oświatowego. Młodzież w ramach kursów zdobywała odznaki „Młodego Przyjaciela Warszawy”. Kurs dzielił się na pięć stopni, a program każdego z nich realizowany był cyklicznie od września do kwietnia. Pierwszy poziom nazwano – zielony, wyższe kolejno: czerwony, brązowy, srebrny i najwyższy – złoty (Klima 1976: 11). W ciągu roku szkolnego pracownicy muzeum organizowali zajęcia, wygłaszali wykłady o tematyce varsavianistycznej, takie np. jak: *Warszawa w czasie książąt mazowieckich*, *Warszawa stolicą Polski*, *Warszawa w czasie i po wojnach szwedzkich*, *Warszawa Stanisława Augusta Poniatowskiego*. Angażowali się również w opracowanie programów oraz uczestniczyli w posiedzeniach Komisji Młodzieżowej, współdecydując, komu należy przyznać odznakę. Warunkiem otrzymania czerwonej odznaki było wykazanie się wiedzą na temat dowolnej kamieniczki posadowionej na

---

² W latach 1948–2014 Muzeum Historyczne m.st. Warszawy kontynuowało działalność powstałego w 1936 r. Muzeum Dawnej Warszawy, gromadząc i prezentując zbiory związane z historią Warszawy. W kwietniu 2014 r. nazwę placówki zmieniono na Muzeum Warszawy.

Rynku Starego Miasta, fragmentu Muzeum Historycznego. Warszawska młodzież miała za zadanie poznać ekspozycje stałe i wystawy czasowe organizowane w muzeum i tą drogą zdobywać wiedzę na temat historii stolicy. Pierwsze odznaki „Młodego Przyjaciela Warszawy” zostały wręczone 22 marca 1970 r. w siedzibie Muzeum Historycznego m.st. Warszawy. Prezes TPW prof. Stanisław Lorentz osobiście wręczył zieloną odznakę 120 uczennicom i uczniom z warszawskich szkół (Durko 2007: 325).

W upowszechnianie wiedzy varsavianistycznej szczególnie zaangażowała się doświadczona kustosz muzeum Alina Sokołowska, przed wojną pracownik Muzeum Dawnej Warszawy – oddziału Muzeum Narodowego. Była osobą najbardziej oddaną kształceniu młodzieży w ramach kursów, pełniła funkcje członka Komisji Rewizyjnej i Komisji Programowej. Weszła w skład Zarządu TPW w Oddziale Wola, którego członkiem została w 1967 r. (Durko 2007: 50). Była społeczną przewodniczącą Komisji Historycznej, zajmowała się działalnością wydawniczą wolskiego oddziału Muzeum, wchodząc w skład redakcji biuletynów: *Wola 1919–1939* (1969), *VI wieków Woli* (1970), *VI wieków Woli. Wolskie zakłady przemysłowe. Szpital na Woli w 1944 r.* (1971), *VI wieków Woli. Artykuły i materiały* (1972), *Wola. Materiały do dziejów szkolnictwa* (1974). Biuletyny dostarczały członkom TPW informacji o bieżących pracach oddziału wolskiego, jak również stanowiły materiał edukacyjny dotyczący historii tej dzielnicy.

Warto nadmienić, iż w tym samym budynku, w którym od roku 1970 mieści się siedziba Towarzystwa Przyjaciół Warszawy przy placu Zamkowym 10 w Warszawie, znajdowała się na II piętrze w latach 1975–2005 siedziba Działu Archeologicznego Muzeum Historycznego m.st. Warszawy.

Wspólna przestrzeń działalności

Utworzenie w 1965 r. Muzeum Woli – Oddziału Muzeum Historycznego m.st. Warszawy było inicjatywą członków oddziału wolskiego TPW (Rogalska 1997: 120–121). Czuli się oni spadkobiercami Towarzystwa Przyjaciół Woli działającego w latach 1916–1939 (Michalec 2020: 17). Było to nawiązanie do idei, która zrodziła się w latach trzydziestych właśnie wśród członków istniejącej wówczas organizacji. Członkowie Oddziału Wola TPW pod koniec lat sześćdziesiątych XX w. wystąpili do mieszkańców dzielnicy z apelem o przekazywanie „tego wszystkiego, co warto ocalić od zapomnienia” (*Sprawozdanie...* 1970: 30).

Idea powstania Muzeum Woli została zrealizowana dzięki zaangażowaniu członków TPW i wsparciu organizacyjnemu i finansowemu wolskich zakładów przemysłowych. Utworzenie nowej placówki kulturalnej poprzedziła w styczniu 1973 r. sesja popularnonaukowa poświęcona dziejom Woli, oraz towarzysząca jej wystawa *VI wieków Woli*, zorganizowana w Fabryce Wyrobów Precyzyjnych im. gen. Karola Świerczewskiego (Rogalska 1999: 121). Podczas sesji powołano Społeczny Komitet Budowy Muzeum (Wyderkova 1977: 100).

Wystawa *VI wieków Woli* to wspólne dzieło Archiwum Państwowego m.st. Warszawy, Muzeum Historycznego m.st. Warszawy oraz Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej na Woli we współpracy z wolskim oddziałem TPW. Jej kuratorem był historyk dr Józef Kazimierski – dyrektor Archiwum Państwowego m.st. Warszawy, prezes Oddziału Wola TPW (Szczepański 2006: 16–23). Zwiedzający od 19 stycznia do 28 lutego 1973 r. mogli obejrzeć archiwalia dotyczące Woli, w tym plany i rysunki architektoniczne, portrety dawnych właścicieli dzielnicy, obrazy odnoszące się do znaczących wydarzeń historycznych, takich jak: elekcje królów polskich, „potop” szwedzki, wojny napoleońskie i powstania narodowe. Wyeksponowano także dokumenty związane z rozwojem wolskiego przemysłu, dzieła sztuki, wyroby z nieistniejących już miejscowych fabryk, zdjęcia z okresu II wojny światowej (Pietrzak 1999: 357). Na wystawie nie zabrakło również druków ulotnych i prasy archiwalnej rozpowszechnianej masowo w XIX i XX w. Ekspozycję zwiedziło ponad 16 tys. osób. Po demontażu jej elementy zabezpieczono na potrzeby organizacji Muzeum Woli. Planowano je pokazać w ramach obchodów 600-lecia Woli w zabytkowym pałacyku przy ul. Srebrnej (Kazimierski 1974: 689).

Muzeum, otwarte dla zwiedzających 1 września 1974 r., mieści się do dzisiaj w XIX-wiecznym pałacyku Bormana przy ul. Srebrnej 12. Mieszkańcy Warszawy mogli w nim oglądać ekspozycję stałą prezentującą dzieje Woli od czasów najdawniejszych do współczesności. Wielki wkład w jej przygotowanie wniosły Alina Sokołowska i Teresa Wyderkova (Mórawski 1994: 64). Początkowo zadaniem muzeum było przedstawianie dziejów dzielnicy, historycznych tradycji i planów dotyczących tego prężnie rozwijającego się obszaru stolicy. Muzeum prowadziło działalność ekspozycyjną, naukowo-badawczą, oświatową i popularyzatorską. Duży nacisk kładziono na popularyzację dziejów dzielnicy wśród młodzieży ze szkół wolskich. Nie tylko zwiedzała ona ekspozycję stałą i wystawy czasowe. Na terenie muzeum organizowano lekcje wychowania obywatelskiego i konkursy historyczne. Pracownicy muzeum pomagali w tworzeniu szkolnych izb pamięci, opracowywaniu dyplomowych

prac maturalnych z zakresu historii dzielnicy, prowadzili „Kursy Wiedzy o Warszawie”. Wspólnie z Oddziałem Wola TPW urządzali spotkania z wybitnymi przedstawicielami życia politycznego, naukowego i gospodarczego Warszawy oraz liczne imprezy kulturalno-oświatowe (Durko 1979: 488–489).

W zakresie wystawiennictwa muzeum stawiało sobie za cel wzbogacanie ekspozycji stałej *VI wieków Woli*. W miarę pozyskiwania nowych materiałów była ona aktualizowana i doskonalona. Ważnym jej uzupełnieniem były wystawy czasowe, organizowane 3–4 razy w roku, ukazujące wybrane problemy z przeszłości i współczesności dzielnicy Wola (Durko 1979: 112). Przy współudziale Oddziału Wola TPW zorganizowano na terenie Muzeum Woli w 1976 r. pokaz rysunków i fotografii *Warszawa 1945–1975 w oczach dzieci i młodzieży wolskiej* (Wyderkowa 1977: 103). Muzeum Woli wspólnie z Oddziałem Wola TPW prowadziło działalność edukacyjną, zapoznając mieszkańców stolicy z bogatą historią dzielnicy, a ludzie przychodzili na spotkania, przynosząc rodzinne pamiątki i przekazując je do zbiorów muzealnych. Organizowano także spotkania kameralne z ciekawymi ludźmi z dzielnicy, Warszawy i kraju.

Po ponad trzech latach działalności Muzeum Woli prof. Stanisław Lorentz podczas sesji popularnonaukowej *Kultura Warszawy* podsumowywał, że muzeum jak najlepiej wypełnia swoje zadanie. Uwydatnia ważne wydarzenia w dziejach dzielnicy, zwraca uwagę na szczególną rolę, jaką odgrywała Wola w dziejach Polski – „tu przecież leży pole elekcyjne, użytkowane od 1586 roku do 1764 roku” (Lorentz 1979: 476).

Placówka muzealna po okresie początkowym, gdy kustoszem i zarazem kierownikiem placówki była Teresa Wyderkowa – uczestniczka powstania warszawskiego, współorganizatorka Muzeum Woli, aktywna działaczka TPW, członkini Zarządu Oddziału Praga Północ, a następnie Zarządu Oddziału Wola TPW – coraz bardziej wiązała się z Wolą i jej przeszłością (*Wola, kultura i oświata...* 1983: 4, 79). Pierwsze muzeum dzielnicowe w Polsce, pierwsze muzeum w dzielnicy o bogatej tradycji robotniczej i burzliwej historii upowszechniało i utrzymywało wiedzę oraz podejmowało i prowadziło badania naukowe, włączając w nie wyższe warszawskie uczelnie. Zainteresowania pierwszej kierowniczką Muzeum Woli – Teresy Wyderkowej skupiały się właśnie na działalności naukowo-badawczej. Zależało jej bardzo na gromadzeniu materiałów bibliograficznych, ikonograficznych i archiwalnych. Wysiłki, które podejmowała w tym zakresie, miały na celu stworzenie na terenie Muzeum Woli centrum informacji na temat dziejów dzielnicy (Wyderkowa 1975: 89).

Muzeum Woli i Towarzystwo Przyjaciół Warszawy dążyło do utrwalenia pamięci o polu elekcyjnym w miejscu historycznym, w którym odbywały się elekcje królów polskich. Placówka muzealna w tym okresie nie była martwą instytucją, rozwijała się wszechstronnie, kładąc nacisk na działalność kolekcjonerską, dokumentacyjną i społeczno-oświatową, ściśle współpracując z TPW, udzielając informacji, prowadząc konsultacje i działalność edukacyjną. Zakres oddziaływania sieci muzealnej na Woli byłby niepełny, gdyby nie Oddział Wola TPW, który bardzo ściśle współpracował z Muzeum Woli i tu miał swoją siedzibę. Oddział w tym czasie liczył ponad 400 członków zwyczajnych, 63 wspierających – były to zakłady pracy, siedem kół środowiskowych przy zakładach pracy i 33 koła szkolne. Jak zauważył S. Lorentz, „Muzeum Woli i Oddział Wola Towarzystwa Przyjaciół Warszawy to potężny aktyw kulturalny, który już wiele znaczy, a może odegrać rolę jeszcze niepomierne większą” (Lorentz 1979: 476). Powstanie Muzeum Woli, będącego oddziałem Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, dzięki zaangażowaniu członków TPW dawało nadzieję ówczesnym mieszkańcom miasta na powstawanie kolejnych muzeów dzielnicowych jako instytucji użyteczności publicznej. Podnoszono w gronie muzealników i TPW sprawę powstania instytucji muzealnej na Pradze, uważając, że istnieje pilna konieczność jej utworzenia. Prawobrzeżna część Warszawy pozostawała po wojnie bardzo zaniedbana, a przecież to po tej stronie Wisły zachowały się budynki unikatowe pod względem architektonicznym, wyczuwało się tu klimat przedwojennej stolicy. Muzeum Warszawskiej Pragi powstało dopiero w 2007 r. jako oddział Muzeum Warszawy. Nowo powstała instytucja kultury, zgodnie z nazwą, została poświęcona Pradze, prawobrzeżnej części miasta i jej dziedzictwu.

Współpraca pomiędzy TPW i Muzeum Historycznym m.st. Warszawy dynamicznie się rozwijała, wychodząc poza granice miasta. *Warszawa w malarstwie współczesnym* – pod takim hasłem od 10 listopada do 2 grudnia 1973 r. została zorganizowana wystawa wspólnie przez Muzeum Historyczne m.st. Warszawy oraz oddział częstochowski TPW w Muzeum Okręgowym w Częstochowie (Pietrzak 1999: 359). Kolejna ekspozycja prezentowana w częstochowskim muzeum w 1974 r. pod nazwą *Warszawa w grafice* składała się ze zbiorów warszawskiego muzeum, a zorganizowały ją wspólnie Oddział Częstochowa TPW i Muzeum Historyczne m.st. Warszawy.

20 lutego 1978 r. otwarto ceną, jako dokument swego czasu, wystawę rysunków, akwarel i gwaszy Antoniego Suchanka *Warszawa 1945*. Zorganizowały ją wspólnie muzeum oraz Oddział Centrum TPW. Znany malarz i grafik utrwalił wiernie zrujnowane zabytki starej Warszawy.

Prace z tego cyklu, w liczbie ok. 180, ofiarował Muzeum Historycznemu m.st. Warszawy dzięki staraniom Towarzystwa Przyjaciół Warszawy. 53 z nich udostępnił publicznie. Na wystawie znalazła się teka autolituograficzna *Ruiny starej Warszawy*, zawierająca część prac z tego cyklu, o których autor napisał w przedmowie, że „będą niezapomnianym dowodem zbrodni niemieckiej”. Otwarciem wystawy dokonali kustosz Andrzej Sołtan i prezes TPW Oddział Centrum Krystyna Krzyżakowa (*Notatnik... 1978*: 22). Na uroczystość przybył najmłodszy syn artysty Henryk oraz córka Alicja Rucińska z synem Piotrem. Sam artysta ze względu na zły stan zdrowia nie mógł wziąć udziału w spotkaniu. Organizatorzy zadbali, aby goście mogli wysłuchać wywiadu prasowego przeprowadzonego z Antonim Suchankiem, który odtworzono z taśmy magnetofonowej.

Na wystawie w Muzeum Woli zorganizowanej w 1979 roku *Warszawa u progu niepodległości w zbiorach kolekcjonerów* prezentowano warsawianistyczne zbiory: Wacława Błażejewskiego, Janusza Dunina, Rudolfa Gołębiowskiego, Stefana Karpińskiego, Krzysztofa Klingera, Stanisława Ledóchowskiego, Karola Małcużyńskiego, Jana Piotra Pruszyńskiego, Andrzeja Szczepkowskiego i Konrada Zawadzkiego. Przedsięwzięcie zorganizowały wspólnie: Muzeum Woli, „Kurier Polski”, Towarzystwo Przyjaciół Książki i Towarzystwo Przyjaciół Warszawy (Otrębski 1979: 186–187). Wystawę masowo odwiedzali mieszkańcy miasta i turyści. Gośćmi specjalnymi byli uczestnicy sesji popularnonaukowej, która odbyła się 18 i 19 stycznia 1979 r. w sali Warszawskiej Pałacu Kultury i Nauki, a zorganizowana była z okazji 60-lecia odzyskania przez Polskę niepodległości. Wzięli w niej udział najwybitniejsi polscy historycy: prof. Andrzej Zahorski, prof. Stefan Kieniewicz, prof. Krzysztof Dunin-Wąsowicz, doc. dr hab. Tomasz Szarota, prof. Aleksander Gieysztor, prof. Stanisław Lorentz, prof. Marian M. Drozdowski i inni.

Przy okazji organizacji wystawy *Warszawa w twórczości Bronisława Kopczyńskiego 1882–1964* Muzeum Historyczne m.st. Warszawy wydało, wspólnie z Oddziałem Saska Kępa TPW, katalog opracowany przez Zofię Morkę (Cieplowski, Kasproicz 2001: 337). Wystawa trwała od 17 maja do 15 sierpnia 1982 r. Jej projekt plastyczny przygotował Krzysztof Burnatowicz.

Oddział wolski TPW kontynuował współpracę ze stołeczną instytucją muzealną. Członkowie włączyli się czynnie w przygotowanie nowej wystawy monograficznej *200 lat ulicy Żelaznej*, prezentowanej w Muzeum Woli. Pierwsza wystawa została otwarta w 1970 r., następnie przygotowano wystawę retrospektywną w 1983 r. Na łamach biuletynu

organizacji ogłoszono apel do mieszkańców dzielnicy i nie tylko o pomoc w pozyskaniu dla Muzeum Woli nowych dokumentów, pamiątek życia codziennego i innych eksponatów ilustrujących życie ulicy oraz przekazanie ich w formie darów, depozytu lub zakupu (*Wola, kultura...* 1983: 62–63).

Towarzystwo Przyjaciół Warszawy przygotowało wystawę *Varsaviana. Rata et curiosa 16 kolekcjonerów warszawskich* w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy. Otwarto ją 7 lutego 1983 r., a zorganizowano z inicjatywy Juliusza Wiktora Gomulickiego, przewodniczącego Komisji Historycznej Zarządu Głównego TPW, który również dokonał wyboru i układu eksponatów i przygotował 10 haseł opisowych (Świeżewska 1983: 1–4). Ekspozycja obejmowała starodruki, autografy i rękopisy ze zbiorów profesora, których pozazdrościć mogłaby niejedna biblioteka. W ramach kolekcji prof. Juliusza W. Gomulickiego prezentowane były także prace fotograficzne Wiktora Gomulickiego seniora. Zdjęcia pochodziły z początku XX w., a przechowywane były w zbiorach syna (Meller, Niklewska 1988: 175). W nowej i mało znanej roli wystąpiła artystka dramatyczna Elżbieta Barszczewska, kolekcjonująca teatralia, głównie warszawskie, w tym również ocalałe ze zniszczeń wojennych zbiory jej ciotki Wandy Barszczewskiej, artystki teatrów warszawskich na przełomie XIX i XX w. Wydawca, historyk i bibliograf harcerstwa polskiego Waław Błażejowski pokazał na wystawie wybrane „harceriana” oraz rzadkie pozycje z dziedziny starej powieści o tematyce warszawskiej. Tadeusz Burchacki – członek Zarządu Oddziału Saska Kępa TPW, inżynier budownictwa lądowego, kolekcjoner autografów znanych i zasłużonych osób, przedstawił varsaviana dotyczące Saskiej Kępy. Józef Chudek, literat, historyk, dokumentalista, wystawił kilkanaście wybranych nutowych wydań utworów muzycznych z lat 1896–1945 o tematyce warszawskiej. Historyk, kierownik Pracowni Dziejów Warszawy IH PAN, prof. Marian M. Drozdowski udostępnił dzieła poświęcone wojennym dziejom Warszawy lat 1939–1945 wydane za granicą i to głównie w językach obcych. Rudolf Gołębiowski, aktor, kolekcjoner od 1934 roku, ze swych zbiorów wybrał do prezentacji rzadko spotykane książki, śpiewniki, pozycje nutowe i fotografie składające się na wdzięczny obraz, jak pisano, „Warszawki” z przełomu XIX i XX w. (Krzyżakowa 1983: 5–6). Z kolekcji publicysty Waław Grymowskiego wystawiono eksponaty związane ze 120. rocznicą wybuchu powstania styczniowego. Ludwik Kasiński – wydawca i varsavianista – zaprezentował m.in. rysunek Jeana Cocteau przedstawiający warszawską syrenkę i barwną akwarelę Nikifora zatytułowaną przez niego *Warszawa*. Z kolekcji Stanisława Ledóchowskiego, publicysty, krytyka sztuki wy-

różniał się zbiór dawnych ilustrowanych kart pocztowych. Karol Małcużyński, dziennikarz i publicysta, zaprezentował zespół druków warszawskich od 1650 do 1826 r., w tym najstarszą ze znanych panoram Warszawy oraz cenny plan Warszawy. Kazimierz Pątek do prezentacji wybrał zestaw planów stolicy oraz najważniejsze druki zwarte poświęcone Warszawie w poezji, publikowane w latach 1899–1945. Bibliotekarz i kolekcjoner Jan Rogala pokazał wybrane warsavianiana oraz ekslibrisy o motywach warszawskich. Andrzej Ryszkiewicz, historyk sztuki, wystawił ekslibrisy królewskie i magnackie oraz księgozbiory warszawskie z XVIII–XX w. Konrad Zawadzki, historyk prasy, warsavianista, pokazał wybrane publikacje Aleksandra Kraushara, czasopisma warszawskie oraz odbitki kserograficzne unikatowych XVI-wiecznych gazet ulotnych tłoczonych w oficynach warszawskich. Na wystawie znalazły się w gablotach wybrane eksponaty ze zbiorów Krystyny Krzyżakowej, m.in. autograf Artura Bartelsa, słynnego autora wiersza z XIX w. *A tu jest Warszawa*, zidentyfikowany przez Juliusza W. Gomulickiego (Krzyżakowa 1983: 5–6). Muzeum Historyczne, przy współpracy Towarzystwa Przyjaciół Warszawy, wydało informator o wystawie autorstwa Juliusza W. Gomulickiego, który opracował graficznie Ksawery Piwocki. Wystawa mogła się odbyć dzięki prof. Gomulickiemu, który potrafił pozyskiwać zainteresowanie wielu osób i entuzjastyczną aprobatę dla swoich planów.

Inicjator zorganizowanego publicznego pokazu „rzadkich i osobliwych” warsavianianów znajdujących się w rękach prywatnych wyselekcjonował fragmenty zbiorów 16 kolekcjonerów. Pozytywne opinie, z jakimi spotkał się pokaz, spowodowały, iż w niedługim czasie znaleźli się kolejni chętni do „ujawnienia rezultatów swych zbierackich pasji”, w efekcie czego tytuł pierwszej wystawy *Varsaviana – rara et curiosa kolekcjonerów warszawskich* stał się hasłem całego cyklu ekspozycyjnego (Sołtan 2003: 282).

Oba podmioty wydały wspólnie w 1983 roku, z okazji 300. rocznicy odsieczy wiedeńskiej, broszurę *Diariusz całego oblężenia wiedeńskiego od Turków i wybawienia przez wojska chrześcijańskie 1683*, którą opracował i opatrzył wstępem Konrad Zawadzki (Cieplowski, Kasproicz, 2001: 338). Została ona przesłana m.in. do Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie.

Z okazji 340 lat Kolumny Zygmunta III 26 listopada 1984 r. z inicjatywy Juliusza W. Gomulickiego, przewodniczącego Komisji Historycznej TPW, wspólnie z Muzeum Historycznym m.st. Warszawy zorganizowano sympozjum *Jest u nas Kolumna w Warszawie*. Podczas spotkania prof. Juliusz W. Gomulicki przedstawił referat *Kolumna*

w tradycji historycznej, legendzie i literaturze pięknej. Referaty wygłosili również: Mariusz Karpowicz, *Kolumna Zygmunta – zabytek niezwykły* i Jolanta Niklewska *Kolumna w ikonografii* (Wardaszkó 1986: 227). Sesji popularnonaukowej towarzyszyła wystawa, którą można było obejrzeć od 26 listopada do 31 grudnia 1984 r. w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy. Autorką scenariusza i projektu plastycznego była Jolanta Niklewska. Na wystawę złożyły się malarstwo, grafika, numizmaty, fotografie, pocztówki znaczki i pamiątki historyczne. Ekspozycje pochodziły z Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, Muzeum Narodowego, Muzeum Plakatu i ze zbiorów prywatnych R. Jakubowskiego (Pietrzak 1999: 378).

Juliusz W. Gomulicki wybrał ze swoich okazałych zbiorów niektóre materiały dotyczące Cyganerii Warszawskiej (1838–1944). Wystawił pierwodruki dzieł Seweryna Filleborna, Seweryna Zenona Sierpińskiego, Romana Zmorskiego, Jana Majorkiewicza, Józefa Bohdana Dziekońskiego, Aleksandra Niewiarowskiego i Włodzimierza Wolskiego. Znalazły się tam portrety i karykatury wymienionych wcześniej autorów oraz rysunki ich ulubionej warszawskiej kawiarni „Dziurka”, działającej w latach 20. XIX w. przy ul. Miodowej (Michalec 2021: 19). Z okazji sympozjum został wydany okolicznościowy folder, a samą wystawę przez trzy tygodnie zwiedziło 3560 osób (ATPW, Sprawozdanie... 1984: 4).

Komisja Historyczna TPW włączyła się w organizację obchodów 40-lecia Biura Odbudowy Stolicy (BOS). W pracach zespołu brali udział: prof. Janusz Durko, prof. Juliusz W. Gomulicki, dr Józef Kazimierski, doc. dr Konrad Zawadzki, Maria Roerichowa, Aleksandra Więcek i zaproszeni goście: prof. Zygmunt Skibniewski, inż. Stanisław Jankowski „Agaton”, dr Wanda Mołonowicz. Spotkania odbyły się w dniach: 19 października, 16 listopada i 16 grudnia 1984 r., omówiono wówczas organizację jubileuszu (ATPW, Protokoły... 1984: 19–26). Współorganizatorami jubileuszowego sympozjum było Muzeum Historyczne m.st. Warszawy oraz Archiwum Państwowe m.st. Warszawy. Na spotkanie przybyło wielu dawnych pracowników BOS-u, leciwie już wówczas osoby. Profesor Janusz Durko zorganizował nagranie wypowiedzi wszystkich uczestników sesji. Na taśmie magnetofonowej zarejestrowano następujące wypowiedzi i referaty: prof. Piotra Biegańskiego *O historyczną tożsamość miasta*, prof. Zygmunta Skibniewskiego *Prace urbanistyczne BOS*, prof. Eugeniusza Olszewskiego *Planowanie gospodarcze BOS*, inż. arch. Stanisława Jankowskiego *Trasa W-Z*, inż. Wojciecha Piroga *Społeczne Przedsiębiorstwo Budowlane w pierwszych latach odbudowy*, a inż. Andrzej Trochimowski wyraził opinię współczesnego urbanisty na temat osiągnięć BOS-u. Po dwunastu latach od organizacji sympozjum

teksty referatów zostały opublikowane w 1996 r. w „Roczniku Warszawskim”. Żaden z ich autorów już nie żył, pozostała tylko legenda Biura Odbudowy Stolicy (Durko 2008: 220–221). Przy okazji sympozjum została zorganizowana przez Muzeum Historyczne m.st. Warszawy wystawa *Biuro Odbudowy Stolicy. Wystawa Jubileuszowa 1945–1985*, trwająca od 15 lutego do 15 marca 1985 r., na której zaprezentowano plany odbudowy ze zbiorów Gabinetu Planów Muzeum Historycznego m.st. Warszawy (Pietrzak 1999: 379).

15 września 1986 r. rozpoczęły się *Varsaviana. Rara et curiosa. Druga wystawa kolekcjonerów warszawskich*. Inicjatywa jej organizacji wyszła ponownie od Juliusza W. Gomulickiego, który dokonał wyboru i układu eksponatów. Opracowanie graficzne folderu zaprojektował Ksawery Piwocki, wstęp i redakcję, tym razem anonimowo, przygotował prof. Gomulicki (Łojewski 1986: 4). Z ramienia Towarzystwa Przyjaciół Warszawy wystawę organizowała Aleksandra Więcek, zaś ze strony Muzeum Historycznego Aleksandra Gałązka. We wstępie do katalogu wystawy zamieszczono informację: „Gorące przyjęcie, z jakim spotkała się poprzednia wystawa Varsavianów w 1983 r., skłoniła organizatorów do kontynuowania przedsięwzięcia, które ujawniło nieznane dotąd kolekcje varsavianistyczne, poszerzając wiedzę o szczęśliwie ocalałych z pożogi wojennej, a związanych z życiem dawnej Warszawy w pamiętkach historycznych” (Żytko 1987: 151–157).

W dwóch niewielkich salkach pokazano prawdziwe cuda kolekcjonerskie. Jacek J. Snopczyński prezentował zbiór widokówek związanych z Warszawą do II wojny światowej. Pokazano zbiór Jana Moczydłowskiego – varsaviana w papierach wartościowych. Uczeń, 12-letni Michał J. Pruszyński udostępnił ze swoich „sobieścianów” pamiętki związane z Wilanowem: widokówki i karty pocztowe, a jego ojciec, Jan P. Pruszyński, prawnik, pokazał wybrane varsaviana gramofonowe, a także katalogi warszawskich firm. Wystawiona została warszawska pocztówka powstańcza nieżyjącego już Aleksandra Roszkowskiego, którego zbiory rodzina ofiarowała Muzeum Historycznemu m.st. Warszawy.

Prezentowano również medale z kolekcji nieżyjącego Krzysztofa Klingera, który cały swój zbiór zapisał w testamencie Muzeum Historycznemu. Kolekcja Jerzego Hołubca poświęcona była lampom i świecznikom warszawskim. Zbiór invalidianów warszawskich z lat 1914–1944 Stefana Karpińskiego należał do nowości wystawy. Zaprezentowano kolekcję Janusza M. Szymańskiego – wybrane ekslibrisy wybitnych zbieraczy warszawskich z lat 1900–1904. Antykwariusz Andrzej Szczepka ze swojej bogatej kolekcji materiałów dotyczących powstania listopadowego pokazał książki, zaś Jan Straus, metaloznawca, wystawił klasyczne pozycje dziewiętnastowiecz-

nej varsavianistyki, bogato ilustrowane litografiami. Tadeusz Januszewski pokazał m.in. pierwodruki książek skamandrytów i kilka druków futurystów. Wystawiono wyroby srebrne i platerowane firm warszawskich ze zbiorów Krystyny Burchackiej.

Z zainteresowaniem przychodzili oglądać wystawę nie tylko mieszkańcy stolicy, ale też turyści. Pierwsza, jak i druga wystawa *Varsaviana. Rara et curiosa* w nowym kalendarzu kulturalnym Warszawy zdobyły od razu wielu wielbicieli. Druga wystawa kolekcjonerów warszawskich była konsekwentnym przedłużeniem pierwszej, obowiązywały te same zasady. Eksponowano zbiory pochodzące z prywatnych kolekcji i posiadające „warszawski rodowód”.

Warszawskie średnie szkoły ogólnokształcące w latach 1918–1939 – pod takim tytułem w miesiącach marzec–sierpień 1991 r. odbyła się wystawa organizowana przez Muzeum Woli Oddział Muzeum Historycznego m.st. Warszawy oraz Oddział Stare Miasto TPW (Cieplowski, Kasprówicz 2001: 344). Współpraca Towarzystwa Przyjaciół Warszawy z Muzeum Historycznym m.st. Warszawy trwała nieprzerwanie jeszcze przez wiele lat po śmierci prof. Stanisława Lorentza – współzałożyciela i pierwszego prezesa TPW.

Z okazji 20-lecia działalności oddziału Muzeum Historycznego m.st. Warszawy 30 listopada 1994 r. Muzeum Woli i Oddział Wola TPW zorganizowały sesję popularnonaukową w siedzibie przy ul. Srebrnej. W spotkaniu wzięli udział wybitni varsavianie, pracownicy naukowcy Uniwersytetu Warszawskiego, instytutów naukowych, muzeów i reprezentanci stowarzyszeń kulturalnych. Nie zabrakło również licznie przybyłych na spotkanie członków Towarzystwa Przyjaciół Warszawy. W nowym układzie politycznym, społecznym i administracyjnym podsumowano jubileusz. Pokłosiem sesji była wydana w 1997 r. publikacja pokonferencyjna *Wola ongi i dziś. Spojrzenie prawdziwe* pod red. K. Móraskiego, B. Rogalskiej, która ukazała się dzięki pomocy finansowej Urzędu Dzielnicy Wola Gminy Warszawa Centrum.

Trzecia wystawa z cyklu *Varsaviana. Rara et curiosa warszawskich kolekcjonerów* otworzyła się dla zwiedzających w warszawskim muzeum od 24 marca do 15 maja 1997 r. W skład komitetu organizacyjnego weszli: R. Gołębiowski, Kazimierz Pątek i Andrzej Sołtan. Komisarzem wystawy był płk Kazimierz Pątek, prezes Oddziału Żoliborz TPW. Informator ze wstępem opracował prof. Juliusz W. Gomulicki. Publiczność mogła oglądać unikatowe książki, broszury, czasopisma, druki ulotne, nuty, ryciny, ekslibrisy, pocztówki i autografy, a także oryginalne wyroby pochodzące z warszawskich fabryk sprzed 1939 r. Swoje zbiory wystawili również członkowie TPW, m.in.: inż. Tadeusz Burchacki,

prof. Juliusz Wiktor Gomulicki, Lech Królikowski i Kazimierz Pątek (Pietrzak 1999: 402). Aranżując ekspozycję, zaprezentowano różnorodność warsavianów, które zostały wybrane ze zbiorów dwudziestu warszawskich kolekcjonerów prywatnych.

Z okazji 350-lecia nadania praw miejskich Pradze w dniach od 26 marca do 5 czerwca 1998 r. muzeum warszawskie, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy oraz Towarzystwo Przyjaciół Pragi Oddział Towarzystwa Przyjaciół Warszawy zorganizowały wystawę jubileuszową *Warszawska Praga dawniej i dziś*. Dla zwiedzających wystawiono zbiory pochodzące m.in. z Archiwum Głównego Akt Dawnych, Archiwum Państwowego m.st. Warszawy, Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, Biblioteki Narodowej w Warszawie, Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, Muzeum Narodowego w Warszawie, Muzeum Techniki, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie i Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (Pietrzak 1999: 405). Scenariusz ekspozycji zaplanowano tak, aby przedstawić w sposób chronologiczny historię Pragi od pradziejów, przez czasy średniowieczne, po współczesność.

Z okazji wyjątkowego jubileuszu w salach wystawienniczych muzeum od 26 października 1998 r. do 13 stycznia 1999 r. zorganizowano z inicjatywy wiceprezesa TPW prof. Juliusza Wiktora Gomulickiego wystawę poświęconą jego ojcu, wybitnemu pisarzowi warsavianiście, badaczowi dziejów Warszawy i kolekcjonerowi pt. *Wiktor Gomulicki – piewca i dziępisarz Warszawy na 150. rocznicę urodzin*. Komisarzami wystawy byli: Kazimierz Pątek, prezes Oddziału Żoliborz TPW, i Andrzej Sołtan, wicedyrektor Muzeum Historycznego m.st. Warszawy. Projekt plastyczny wystawy opracował Andrzej Sołtan, a scenariusz oraz katalog przygotował Juliusz W. Gomulicki (Pietrzak 1999: 408). Udostępniono szerokiej publiczności nie tylko rodzinne pamiątki związane z pisarzem, na wystawie można także było obejrzeć fragmenty ocalałej kolekcji rękopisów warsavianów, które zbierał najpierw senior, a potem junior Gomulicki.

Nie mogło zabraknąć wystawy poświęconej jednemu z najwybitniejszych warsavianistów. Z okazji 90. rocznicy urodzin prof. Juliusza Wiktora Gomulickiego w 1999 r. wystawą *Zygzakiem przez JWG, czyli dwadzieścia wcieleń 90-latka Juliusza Wiktora Gomulickiego* oddano hołd dostojnemu jubilatowi. Pod tym samym tytułem ukazał się folder wydany przez muzeum. Przy szczelnie wypełnionej sali, w której miejsce zajęli przyjaciele, ludzie ze świata literatury, stowarzyszeń warsavianistycznych i pracownicy muzeum, by uczcić jubileusz, sam dyrektor Muzeum Historycznego m.st. Warszawy prof. Janusz Durko przedstawił laudację na cześć jubilata. Tuż przed zamknięciem wysta-

wy poświęconej Juliuszowi W. Gomulickiemu prof. Durko otrzymał list od jubilata:

Szanowny i Drogi Panie Dyrektorze – jutro już ostatni dzień sześciotygodniowej wystawy, która dzięki Pańskiej gościnności, życzliwości i wielkiej pomocy – że tu jeszcze dodam: przyjaźni – upamiętniła dziewięćdziesiątą rocznicę moich urodzin. Wielki to dla mnie zaszczyt i wielka osobista przyjemność, tym większa zaś, że przypomniała mi te piękne sześć lat (1980–1986) w Pańskim gabinecie, gdzie z takim pożytkiem dla warszawskiej pamięci historycznej omawialiśmy zawsze w przyjaznej dyskusji rozmaite problemy powierzone nam do rozstrzygnięcia przez Zarząd Główny ówczesnie działającego Towarzystwa Przyjaciół Warszawy. Serdecznie dziękuję Panu za tamte, jak i za obecne. I jedno, i drugie pozostawiają po sobie dobrą pamięć w kulturalnych dziejach naszej stolicy (Durko 2008: 274).

Stała i bliska współpraca Muzeum Historycznego m.st. Warszawy i Towarzystwa Przyjaciół Warszawy zaowocowała wystawą *Miłośnicy Warszawy – ludzie i ich dzieła*. Jej komisarzem był Kazimierz Pątek, prezes Oddziału Żoliborz TPW. W wydany z tej okazji katalogu ukazał się zarys dziejów Towarzystwa Przyjaciół Warszawy pióra Marii Leskiej, członka Zarządu Głównego TPW, przewodniczącej Komisji Historycznej, i szkic pióra Olgerda Budrewicza *Warszawa inna – i ta sama*. Wystawa trwała od 17 września do 18 listopada 2001 r. Jej celem było ukazanie dziejów i osiągnięć Towarzystwa Przyjaciół Warszawy i przypomnienie postaci kilkunastu warszawianistów – uczonych i badaczy, którzy położyli wielkie zasługi w krzewieniu wiedzy o stolicy (*Miłośnicy Warszawy...* 2001: 3). Wystawę dedykowano także instytucjom, które swoją działalność poświęciły Warszawie, takim jak: Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Towarzystwo Miłośników Historii, Społeczny Komitet Opieki nad Starymi Powązkami, Komisja Badań Dawnej Warszawy i Pracownia Dziejów Warszawy. Autorzy wystawy przypomnieli nazwiska laureatów Nagrody Miasta Stołecznego Warszawy, Honorowych Obywateli m.st. Warszawy oraz osób, które otrzymały tytuł „Homo Varsoviensis”. Sponsorem wystawy był Zarząd Miasta Stołecznego Warszawy.

Podsumowanie

Od chwili powołania do życia Towarzystwa Przyjaciół Warszawy, a dokonało się to 18 marca 1963 r. w sali Canaletta na I piętrze Muzeum Narodowego w Warszawie, głównym celem statutowym organizacji było upowszechnianie wiedzy o Warszawie, podejmowanie działań, mających na celu połączenie przeszłości z teraźniejszością i przyszłością. Wśród wielu

dokonań Towarzystwa wyróżniało się zaangażowanie społeczne członków na polu warszawianistycznym. Grono miłośników Warszawy – nie tylko historyków, skupionych w TPW – nawiązało bliską współpracę z Muzeum Historycznym m.st. Warszawy. Wielu pracowników tej instytucji stało się członkami Towarzystwa. Ścisła współpraca była podtrzymywana przez wiele lat dzięki prof. Stanisławowi Lorentzowi, który był dyrektorem Muzeum Narodowego w Warszawie, a zarazem prezesem TPW, i prof. Januszowi Durce, dyrektorowi Muzeum Historycznego m.st. Warszawy i jednocześnie członkowi Zarządu Głównego TPW. Bezpośrednim owocem zaangażowania obu instytucji było powołanie do życia Muzeum Woli jako oddziału Muzeum Historycznego m.st. Warszawy.

Znaczący wkład w działalność stowarzyszenia wnieśli pracownicy Muzeum Historycznego m.st. Warszawy współpracujący z Komisją Młodzieżową TPW, ale także działający na niwie naukowej, współorganizujący akcje wydawnicze i wydarzenia muzealne, jakimi były wystawy warszawskich kolekcjonerów. Ci zaś w wielu przypadkach byli także członkami Towarzystwa.

Wspaniali kolekcjonerzy bardzo często po zakończeniu wystaw przekazywali zgromadzone przez siebie obiekty do Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, wzbogacając instytucję muzealną o unikatowe eksponaty. Wspólne przedsięwzięcia na polu publiczno-społecznym przyczyniły się do poszerzenia oferty kulturalnej na terenie miasta, z której mogła skorzystać większość mieszkańców i turystów odwiedzających stolicę. Do dziś wiele przekazanych eksponatów pozostaje w zbiorach Muzeum Warszawy.

Literatura

- Archiwum Towarzystwa Przyjaciół Warszawy (ATPW), Protokoły posiedzeń Komisji Historycznej Towarzystwa Przyjaciół Warszawy 1984; Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Przyjaciół Warszawy (TPW) w roku 1984.
- Cieplowski S., Kasprowicz S., 2001, *Dorobek wydawniczy Muzeum Historycznego m.st. Warszawy za lata 1948–2000*, „Almanach Muzealny”, t. 3.
- Durko J., 1979, *Miejsce i rola Muzeum Historycznego m.st. Warszawy w życiu kulturalnym miasta* [w:] *Kultura Warszawy*, red. J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, Ż. Kormanowa, H. Rostkowska, A. Więcek, PWN, Warszawa.
- Durko J., 1979, *Muzeum Historyczne m.st. Warszawy 1948–1978*, „Kronika Warszawy”, nr 2.
- Durko J., 2007, *Lata sześćdziesiąte*, „Almanach Muzealny”, t. 5.
- Durko J., 2008, *Muzeum Warszawy i jego współtwórcy w mojej pamięci 1951–2003*, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy.
- Kazimierski J., 1974, *Wystawa historyczna „VI wieków Woli”* [w:] *Dzieje Woli*, red. J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, Ż. Kormanowa, H. Rostkowska, PWN, Warszawa.

- Klima F., 1976, *Rozważania o młodym przyjacielu Warszawy*, Towarzystwo Przyjaciół Warszawy, Warszawa.
- Krzyżakowa K., 1983, *Varsaviana. Rara et curiosa*, „Stolica”, nr 10.
- Lorentz S., 1979, *Muzea warszawskie* [w:] *Kultura Warszawy*, red. J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, Ż. Kormanowa, H. Rostkowska, A. Więcek, PWN, Warszawa.
- Łojewski P., 1986, *Rzadkie i osobliwe*, „Sztandar Młodych”, nr 185.
- Meller B., Niklewska J., 1988, *Wiktor Gomułcki. Fotografie z lat 1901–1911*, „Kronika Warszawy”, nr 2.
- Michalec B., 2020, *Towarzystwa przyjaciół dzielnic Warszawy i ich rola w życiu społeczeństwa Stolic*, „Niepodległość i Pamięć”, nr 3.
- Michalec B., 2021, *To oni przywrócili pamięć o Norwidzie* [w:] *Norwid widziany dzisiaj*, red. B. Michalec, T. Skoczek, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa.
- Miłośnicy Warszawy – ludzie i ich dzieła: wystawa, wrzesień–listopad 2001*, 2001, red. J.W. Gomułcki, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, Towarzystwo Przyjaciół Warszawy, Warszawa.
- Mórawski K., 1994, *20 lat Muzeum Woli*, *Muzealnictwo*, nr 36.
- Notatnik Warszawski*, 1978, „Stolica”, nr 12–13.
- Otrębski L., 1979, *Warszawa – Stolica Polski. W 60. rocznicę odzyskania niepodległości*, „Kronika Warszawy”, nr 3.
- Pietrzak C., 1999, *Muzeum Historyczne m.st. Warszawy*, „Almanach Muzealny”, t. 2.
- Rogalska B., 1997, *Palacyk przy Srebrnej*, „Almanach Muzealny”, t. 1.
- Rogalska B., 1999, *Muzeum Woli, historia i program* [w:] *Wola ongi i dziś. Spojrzenie prawdziwe*, red. K. Mórawski, B. Rogalska, Muzeum Woli Oddział Muzeum Historycznego m.st. Warszawy, Towarzystwo Przyjaciół Warszawy Oddział Wola, Warszawa.
- Sołtan A., 2003, *Varsaviana – rara et curiosa. Czwarta wystawa kolekcjonerów warszawskich*, „Rocznik Warszawski”, t. 31.
- Sołtan A., 2007, *Muzeum Historyczne m.st. Warszawy 1936–2006*, „Almanach Muzealny”, t. 5.
- Sprawozdanie z działalności w I półroczu 1970 r.*, 1970, Towarzystwo Przyjaciół Warszawy Oddział Wola, Warszawa.
- Szczepański J., 2006, *Józef Kazimierski – regionalista, historyk Mazowsza i Podlasia*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 18.
- Świeżewska J., 1983, *Ciekawostki i osobliwości z prywatnych szuflad*, „Express Wieczorny”, nr 24.
- Wardaszkó H., 1986, *Kronika wydarzeń w Warszawie 1 I – 30 VI 1985 r.*, „Kronika Warszawy”, nr 3–4.
- Wola, kultura i oświata: wybrane problemy*, 1983, red. S. Czechak, J. Kazimierski, J. Kowalska Z. Sutarczyk, M. Wagner, Towarzystwo Przyjaciół Warszawy Oddział Wola, Warszawa.
- Wyderkowa T., 1975, *Muzeum Woli. Oddział Muzeum Historycznego m.st. Warszawy* [w:] *Wola. Lata odbudowy 1945–48*, red. J. Kazimierski, J. Kowalska, R. Łazarski, J. Rogala, C. Szczecińska, T. Wyderkowa, Towarzystwo Przyjaciół Warszawy Oddział Wola, Warszawa.
- Wyderkowa T., 1977, *Muzeum Woli*, „Kronika Warszawy”, nr 1.
- Żytko M., 1987, *Rara et curiosa kolekcjonerów warszawskich. Wystawa w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy, wrzesień 1986*, „Kronika Warszawy”, nr 2.

Public-Social Partnerships. Cooperation between Society of Friends of Warsaw and the Historical Museum of Warsaw 1963 – 2002

Abstract

By the end of the 1960s, cooperation between museums and associations could be noticed in Poland, today we would call it a model public-social partnership. An example of this is the cooperation between the Society of Friends of Warsaw (TPW) and the Historical Museum of the Capital City of Warsaw, which took place from 1963 and lasted uninterrupted for many years, even after the death of prof. Stanisław Lorentz, director of the National Museum in Warsaw, co-founder and first president of TPW. The result of this cooperation was cultural, research and educational activity. In the field of this cooperation, a branch of the Historical Museum of the Capital City of Warsaw – the Museum of Wola - was founded. The establishment of this facility was initiated by the members of the Wola branch of TPW. Another cultural event organized in cooperation between the museum and the association was the organization of not only collector's exhibitions, but also the holding of symposia, scientific sessions and lectures. From the very beginning, one of the basic tasks of the museum and the goals of the Society of Friends of Warsaw was to spread knowledge about Warsaw's turbulent past. This article presents the undertaken and implemented projects in a chronological manner, finding a common space of activity so as to consolidate the community of Warsaw historians, art historians, museologists, Varsovianists and collectors. Cooperation in the public and social field contributed to the enrichment of the cultural offer in the city, thanks to which the majority of residents and tourists visiting the capital could take advantage of it. Cooperation between TPW and the Historical Museum of the Capital City of Warsaw developed significantly and went beyond the city. Museum employees and social activists from TPW passed on to the next generations knowledge about the material and non-material heritage of the capital. To this day, many exhibits made available for exhibitions by private persons remain in the collections The Museum of Warsaw.

Key word: Association, Museology, Exhibitions, Collecting, Ex libris, Collections, Varsovianistics

Mariola Kinal¹

Reformy edukacyjne i rozwój koncepcji dotyczących edukacji wczesnoszkolnej w Polsce w latach 1990–2017

Streszczenie

Początkowy etap nauki instytucjonalnej jest ważny dla rozwoju dziecka ze względu na to, że jest to czas intensywnego rozwoju, nabywania wzorców społecznych, kształtowania nastawienia do nauki oraz oczekiwań względem instytucji oświatowych. Dla wielu dzieci przedszkole i szkoła są miejscami wyrównywania szans edukacyjnych i nierówności społecznych. Edukacja początkowa jest pewnego rodzaju rusztowaniem, na którym uczniowie budują swoje rozumienie pojęć w późniejszych latach nauki, jest także pierwszym etapem, na którym uczeń powinien zdobywać szereg umiejętności poznawczych, nie pomijając wzorców odpoczynku i zabawy. Od jakości edukacji, metod pracy nauczycieli, rozwoju metodyki nauczania zintegrowanego i popularyzacji wyników badań zależy przyszłość i jakość życia społeczeństwa. Analiza reform i idei oraz zestawienie ich z praktyką szkolną umożliwia przeprowadzenie ewaluacji i wyciągnięcie wniosków, w jakim kierunku powinny zmierzać planowane zmiany. Celem artykułu jest nieobecna w literaturze przedmiotu analiza zmian w edukacji wczesnoszkolnej związanych z reformami oświaty oraz z rozwojem myśli pedagogicznej. W artykule przedstawiono ewolucję poglądów na rolę edukacji. Zaprezentowano najważniejsze reformy i zmiany w edukacji wczesnoszkolnej oraz omówiono koncepcje edukacji zintegrowanej od przełomowych XX-wiecznych koncepcji dotyczących całościowego pojmowania edukacji, dostrzeżenia podmiotowości dziecka w procesie kształcenia w ideach progresywistycznych, aż do koncepcji edukacji zintegrowanej i sposobu jej rozumienia przez polskich pedagogów. W artykule przeanalizowano także korelacje założeń edukacji zintegrowanej z praktyką edukacyjną.

Słowa kluczowe: kształcenie zintegrowane, reforma oświaty, koncepcje edukacji wczesnoszkolnej, historia edukacji, edukacja w Polsce

¹ Dr Mariola Kinal, Instytut Pedagogiki, Uniwersytet Rzeszowski, ul. ks. Jałowego 24, 35-010 Rzeszów, e-mail: mkinal@ur.edu.pl, nr ORCID: 000-0002-8890-1828.

Wstęp

Idee edukacyjne dotyczące dzieci w młodszym wieku szkolnym były rozwijane od czasów starożytności. Cele i założenia edukacji w poszczególnych wiekach odpowiadały ustrojowi politycznemu, wierzeniom i przyjmowanym religiom, gospodarce, aż w końcu w XX w. zaczęto pisać o tym, że edukacja powinna odpowiadać także potrzebom dzieci i ich rodzin. Już Ellen Key (2005) w *Stuleciu dziecka* pisała, że szkoła powinna akceptować i akcentować indywidualność dziecka i jego podmiotowość, zaś dom rodzinny zająć należne mu miejsce, w którym dziecko doświadcza odpoczynku i wypełnia określone obowiązki. Idee i koncepcje, które powstały w nurcie Nowego Wychowania, stały się inspiracją dla pedagogów i reformatorów edukacji, w znacznej mierze do dziś aktualną i niezrealizowaną. Dwudziesty wiek przyniósł wiele innowacyjnych koncepcji edukacji zintegrowanej odpowiadających aktualnej wiedzy na temat rozwoju psychologicznego, społecznego i poznawczego dziecka (Dewey 2014; Montessori 2008; Parkhurst 1928; Freinet 1993; Declory 1931; Maćkowiak 1970; Walczyna 1968; Więckowski 1993; Muszyńska 1974; Cackowska 1992).

Zmiany edukacyjne i reformy oświaty po 1990 roku

Wszelkie reformy edukacyjne są nierozzerwalnie związane z przemianami makrostrukturalnymi w obrębie społecznym, ekonomicznym i kulturowym. Rola edukacji i oczekiwania względem instytucji oświatowych zmieniają się wraz z nastrojami społecznymi związanymi z okresami rozwoju oraz kryzysami wywołanymi konfliktami zbrojnymi, epidemiami, inflacją. Zmiany zewnętrzne powodują, że szkolnictwo musi adaptować się do nowych warunków. Wśród zadań wewnętrznych szkoły Zbigniew Kwieciński (2002) wyróżnia troskę o podniesienie poziomu kształcenia, dążenie do udoskonalenia systemu oceniania i doskonalenie zawodowe nauczycieli. Clark Kerr (1998) zauważa, że planując reformy szkolnictwa, należy je dopasować do warunków społeczno-ekonomiczno-historycznych, etapu rozwoju oraz miejsca, w którym będą zaimplementowane. Jest to związane z tym, że pewne wyróżnione przez C. Kerra modele systemów edukacyjnych (edukacja zorientowana elitarnie, edukacja powszechnie dostępna, horyzontalna, zatimizowana i zorientowana na potrzeby produkcji) w określonych warunkach będą korzystne dla społeczeństwa, w innych zaś szkodliwe.

Według Anny Gajdzicy (2006) jednym z elementów warunkujących prawidłowy rozwój oświaty jest prowadzenie przez państwo klarownej

polityki oświatowej. A. Gajdzica równocześnie zwraca uwagę na „dwustronny” brak zainteresowania: nauczycieli – polityką i polityków – edukacją. Torsten Husen (Kupisiewicz 1999) stworzył sześć kryteriów oceny reform oświatowych:

- 1) zmiany oświatowe powinny być elementem programu politycznego;
- 2) reformy oświatowe należy przygotować koncepcyjnie, organizacyjnie, kadrowo oraz społecznie; państwo powinno zapewnić odpowiednie fundusze na ich wdrożenie;
- 3) środki finansowe na przeprowadzenie reform powinny być zapewnione na etapie planowania reformy, nie w trakcie jej wdrażania;
- 4) o przyjęciu reformy decyduje współpraca jednostek centralnych z samorządem oraz współpraca z nauczycielami i rodzicami; bez aprobaty społecznej żadna reforma oświaty nie zostanie w pełni zrealizowana;
- 5) aby wdrożyć reformę oświaty, konieczna jest współpraca (zwłaszcza w fazie koncepcyjnej) z naukowcami zajmującymi się pedagogiką, socjologią, psychologią i ekonomią oraz omówienie doświadczeń i wyników badań;
- 6) reformy powinny mieć charakter całościowy – reformatorzy powinni wziąć pod uwagę zmiany w zakresie organizacyjnym, warunków lokalowych, zasobów kadrowych, programów nauczania i metod pracy nauczycieli.

Czynnikami kształtującym reformy oświatowe w Polsce po 1990 r. było dążenie do decentralizacji władzy oraz przekazanie autonomii jednostkom samorządu terytorialnego w zakresie polityki edukacyjnej (Levitas, Herczyński 2012). Celem Ministerstwa Edukacji Narodowej po 1990 r. było umożliwienie nauczycielom nauczania zgodnie z własnymi poglądami, zmiana programów nauczania, podręczników oraz wymiana kadry zarządzającej. Do 1996 r. jednostki samorządu terytorialnego przejmowały obowiązek prowadzenia przedszkoli i szkół podstawowych. Mimo iż specjaliści oświatowi sprzeciwiali się przejęciu przez gminy obowiązku finansowania przedszkoli, obawiając się zaniedbania edukacji najmłodszych dzieci, reformatorzy liczyli się z ograniczeniem opieki publicznej nad małymi dziećmi, uważając, że wysoki odsetek kobiet pracujących w czasach komunizmu negatywnie oddziaływał na kondycję polskich rodzin. Tym samym samorządy były zobowiązane do zapewnienia edukacji dzieciom sześciolatniom, które podlegały obowiązkowi szkolnemu (Levitas, Herczyński 2012).

W wyniku wprowadzenia w 1991 r. ustawy o systemie oświaty MEN, mimo decentralizacji oświaty, zyskało większą kontrolę nad kuratoriami, natomiast na kuratoria został nałożony obowiązek analizowania skuteczności nauczania, wydawania dyrektorom zaleceń pokontrolnych

oraz monitorowania warunków w szkołach. W 1990 r. w Karcie Nauczyciela ustalono także 18-godzinne pensum nauczycielskie, co jak zauważają Tony Levitas i Jen Herczyński (2012), spowodowało wzrost wydatków na płace nauczycielskie w kontekście całościowych nakładów na oświatę. Zgodnie z ustawą o systemie oświaty z 1991 r. Ministerstwo określało podstawy programowe i ramowe plany nauczania, dopuszczało do użytku programy nauczania i podręczniki, nauczycielom zagwarantowano jednak prawo wyboru programu nauczania spośród zaakceptowanych przez MEN. Oddanie nauczycielom autonomii w wyborze podręczników skutkowało intensywnym rozwojem rynku wydawnictw edukacyjnych. Niestety, analizując proces nauczania i uczenia się, współcześnie można zauważyć, iż ekspansja rynku podręczników niejako zniewoliła nauczycieli i wpłynęła na proces dydaktyczny, sprowadzając pracę nauczycieli do pośpiesznego uzupełniania ćwiczeń i podręczników przepelnionych schematycznymi treściami.

Ważną zmianą, która wpłynęła na rozwój rynku usług edukacyjnych, było umożliwienie tworzenia szkół społecznych niepublicznych i prywatnych, które w początkowym etapie otrzymywały dość niskie dotacje na ucznia. Niż demograficzny, zwiększenie pensji nauczycieli przez rząd bez jednoczesnego zwiększenia subwencji oświatowej oraz naciski na jednostki samorządu terytorialnego dotyczące restrukturyzacji i poprawy funkcjonowania systemów szkolnych zwiększyły wydatki na edukację ponoszone przez samorządy z dochodów własnych. Wspomniane czynniki zmotywowały gminy do zajęcia się kwestią jakości edukacji i włączenia się w politykę oświatową, spowodowały także niechęć samorządów do przejmowania szkół podstawowych, co znacznie opóźniło ten proces (Herbst 2012).

W 1997 r. większość sejmową uzyskała Akcja Wyborcza Solidarność, która zdecydowała się na przeprowadzenie szeregu reform: systemu zdrowia, systemu administracji, systemu zabezpieczeń społecznych, w tym reformę oświaty. Reforma uchwalona ustawą z 25 lipca 1998 r. była kompleksowa, a większość zmian została wdrożona po 1 września 1999 r. Podstawowe zmiany dotyczyły powiązania wynagrodzenia nauczycieli z ich kwalifikacjami i jakością pracy, dostępu do studiów wyższych po zdaniu matury, reformy programów nauczania, podzielenia dotychczasowej szkoły podstawowej na 6-letnią szkołę podstawową oraz 3-letnie gimnazjum (utworzenie gimnazjów miało przeciwdziałać agresji w szkołach oraz wyrównywać szanse edukacyjne (Gajdzica 2006)), utworzenia niezależnego od szkół systemu oceniania i egzaminowania, umożliwienia uczniom kończącym gimnazjum wyboru ścieżki edukacyjnej: liceum lub szkoły zawodowej oraz przekazania szkół podstawowo-

wych i gimnazjów samorządom gminnym, zaś liceów i szkół zawodowych samorządom powiatowym. W maju 1996 r. zdecydowana większość społeczeństwa (71%) twierdziła, że kwestia reformy oświaty jest pilna i potrzebna, a tylko 2% uznawało reformę za niepotrzebną. Niestety poparcie społeczne dla reform gwałtownie spadło do 23% w marcu 1999 r. (tab. 1). Badacze twierdzili, że mogło to być spowodowane doświadczeniami związanymi z rozpoczętymi już reformami, jak i szerszą wiedzą na temat planowanych zmian.

Tabela 1. Poparcie dla reformy szkolnictwa w latach 1996–1999

Table 1. Support for education reform in 1996–1999

Jak Pan(i) uważa, czy obecnie w Polsce reforma szkolnictwa jest:	Wskazania respondentów według terminów badań				Zmiany '98-'99
	V '96	XII '97	IV '98	III '99	
	w procentach				
– pilna i potrzebna	71	61	44	23	-21
– potrzebna, ale inne sprawy kraju są ważniejsze	19	27	34	44	+10
– niepotrzebna	2	2	8	17	+9
Trudno powiedzieć	8	10	15	16	+1

Źródło: CBOS, 1999, *Spoleczne poparcie dla reformy szkolnictwa. Komunikat z badań*, Warszawa.

Jak zauważyli ankietowani, poparcie dla reformy w oświacie korelowało ze stopniem wykształcenia – im niższe wykształcenie ankietowanych, tym niższy odsetek zwolenników reformy (CBOS 1999). Z analizy raportu CBOS *Spoleczne poparcie dla reformy szkolnictwa* (1999) wynika, że ankietowani byli przeciwni przekazaniu szkół podstawowych i gimnazjów samorządom gminnym oraz mieli wątpliwości co do wdrażania kompleksowych zmian w programach nauczania. Jak zauważają twórcy raportu, mogło się to wiązać z tym, iż ankietowani uznawali, że edukacja w szkołach była na wysokim poziomie. Największą akceptację społeczną uzyskała propozycja wynagradzania nauczycieli adekwatnie do kwalifikacji i jakości pracy (81% popierających). Aby zróżnicować wynagrodzenie nauczycieli, w 2000 r. znowelizowano Kartę Nauczyciela, wprowadzając nowy, czterostopniowy system awansu zawodowego nauczycieli, co wymusiło powstawanie niezależnych komisji, które miały oceniać efektywność nauczycielskiej pracy (Levitas, Herczyński 2012).

Na mocy rozporządzenia MEN ogłoszono ramowy plan nauczania dla klas I–III, w którym liczba godzin tygodniowo na realizację zajęć

edukacyjnych w ciągu trzech lat wynosiła 72, z tej puli 51 godzin przeznaczono na kształcenie zintegrowane, 6 godzin na religię/etykę i 15 godzin na zajęcia do dyspozycji dyrektora. Jak zauważa A. Gajdzica (2006), w *Reformie systemu edukacji. Projekcie* wskazano, iż nauczanie wczesnoszkolne powinno być zintegrowane, a nauczyciel powinien samodzielnie konstruować plan zajęć, uwzględniając czas na pracę i odpoczynek. Zwrócono także uwagę na konieczność przeprowadzenia przynajmniej trzech godzin zajęć ruchowych tygodniowo oraz doprecyzowano, iż zajęcia do dyspozycji dyrektora powinny być przeznaczone na realizację wybranych przedmiotów lub zajęć rozwijających uzdolnienia i uwzględniających specyficzne potrzeby uczniów. Z założenia w klasach I–III mniejszy nacisk miał być kładziony na wiedzę encyklopedyczną, większy na kształtowanie relacji uczniów z nauczycielem, dążono do zmniejszenia liczby uczniów w klasach oraz przekazania nauczycielom większej autonomii w prowadzeniu zajęć. Już w 1999 r. zwrócono uwagę na konieczność wprowadzenia oceniania opisowego oraz potrzebę tworzenia indywidualnych programów nauczania dla uczniów, którzy mają specyficzne trudności w nauce (Gajdzica 2006). Oceniając sposób wprowadzania zmian i przygotowania do tych zmian środowiska nauczycieli, Marta Zahorska (2009) stwierdziła, iż był to pośpieszny proces, który nie został odpowiednio przygotowany. A. Gajdzica (2006) natomiast, analizując reformę edukacji wczesnoszkolnej, zauważyła, że podczas planowania reformy zabrakło merytorycznych konsultacji z nauczycielami i naukowcami. Zarzuciła reformatorom brak odpowiedniego przeszkolenia nauczycieli w zakresie zintegrowanej edukacji, która jest znacznie trudniejsza niż nauczanie przedmiotowe i wymaga nie tylko wiedzy teoretycznej, ale także zmian metodycznych. Bogusław Śliwerski (1998) wyraził opinię, iż reformatorzy niewłaściwie przygotowali reformę, nie analizując uprzednio materialnych zasobów szkół oraz potencjału ludzkiego.

Wraz z wejściem Polski do Unii Europejskiej zaczęto tworzyć nowe strategie rozwoju. Zgodnie z przyjętą w 2005 r. *Strategią rozwoju edukacji na lata 2007–2013* (MENiS 2005) głównym celem oświaty miało być między innymi: podniesienie poziomu wykształcenia społeczeństwa, wyrównywanie szans edukacyjnych, indywidualizacja nauczania, upowszechnianie nowoczesnych metod kształcenia. Aby zrealizować te cele, założono, że należy zwrócić szczególną uwagę na wczesne diagnozowanie dzieci w kierunku występowania specyficznych trudności w nauce, sześciolatki powinny rozpocząć naukę w szkole, zaś pięciolatki planowano objąć obowiązkowym rocznym wychowaniem przedszkolnym. Zrewidowano także rolę szkoły, która miała stać się centrum kultural-

nym dla lokalnej społeczności. Planowano ponadto zmienić podstawy programowe, tak by odnosiły się do kompetencji kluczowych. Dążono do reformy w zakresie doskonalenia nauczycieli. W 2009 r. zaczęto wdrażać planowane zmiany edukacyjne na mocy reformy programowej, której priorytetem było obniżenie wieku szkolnego dzieci rozpoczynających I klasę. Ministerstwo wprowadziło okres przejściowy (do 2013 r.), w którym rodzice mogli decydować, czy posłać 6-letnie dziecko do I klasy (Brzezińska 2021). W związku z obniżeniem wieku szkolnego przygotowano również nowe podstawy programowe dla poszczególnych etapów edukacyjnych. W zmodyfikowanej podstawie programowej z 23 grudnia 2008 r. dla edukacji wczesnoszkolnej (zmieniono nazwę przewidzianą dla kształcenia w klasach I–III z edukacji zintegrowanej na edukację wczesnoszkolną) wyodrębniono wymagania, które powinien zrealizować uczeń kończący klasę I, oraz wymagania dla uczniów kończących klasę III. Wyodrębnienie klasy I było spowodowane koniecznością podkreślenia ciągłości procesu dydaktycznego rozpoczętego w przedszkolu (*Organizacja systemu...* 2022).

Ramowy plan edukacyjny dla edukacji wczesnoszkolnej zakładał realizację 63 godzin tygodniowo w trzyletnim okresie nauczania, z czego 60 godzin przeznaczono na edukację wczesnoszkolną. Równocześnie określono, iż minimalna liczba godzin obowiązkowych zajęć w trzyletnim okresie nauczania z zakresu języka obcego nowożytnego wynosi 190; z edukacji muzycznej, plastycznej oraz zajęć komputerowych 95, wychowania fizycznego 290. Do dyspozycji dyrektora tygodniowo w trzyletnim okresie nauczania przeznaczono 3 godziny, zaś na zajęcia z religii/etyki 6 godzin (*Organizacja systemu...* 2022).

Obniżenie wieku szkolnego było przedmiotem gorących dyskusji wśród rodziców, nauczycieli i naukowców. Według badań CBOS (Boguszewski 2008) 79% badanych w 2008 r. uważało, że edukację szkolną powinny rozpoczynać dzieci w siódmym roku życia. Tylko 16% badanych było zdania, że obniżenie wieku szkolnego jest racjonalną reformą. Równocześnie ankietowani wskazywali, że decyzję o posłaniu dziecka 6-letniego do szkoły powinni podejmować rodzice (76%), jedynie 18% ankietowanych uważało, że jest to decyzja, którą powinny podejmować instytucje edukacyjne. Co interesujące, ankietowani w zdecydowanej większości (75%) twierdzili, że rodzice powinni mieć całkowity wgląd w warunki i metody pracy w szkole, co pozwoliłoby im na podjęcie świadomej decyzji.

Kolejna, zaplanowana przez rząd Prawa i Sprawiedliwości, reforma oświaty weszła w życie 1 września 2017 r., jak zaznaczono na stronie internetowej Ministerstwa Edukacji i Nauki (2018) jest to „dobrze

wprowadzona i oceniona reforma edukacji, podwyżki dla nauczycieli, odbudowa szkolnictwa zawodowego i współpraca szkół z przedsiębiorcami, wzmacnianie edukacji włączającej i wspieranie szkół polonijnych. Szerokopasmowy internet w każdej szkole (...), wprowadzenie mLegitymacji i e-legitymacji, realizowany program rządowy «Aktywna Tablica», wsparcie dla uczniów w ramach programu «Dobry Start», doposażanie pracowni przyrodniczych, a także odbudowa szkolnych stołówek i jadalni». Jak zauważa Robert Dorczak (2019) przesłaniem tytułu broszury informacyjnej (*Dobra Szkoła*) stworzonej przez MEN było raczej przekonanie do tej tezy społeczeństwa niż obiektywna ocena wprowadzanych zmian. Najpoważniejszą konsekwencją tej reformy była ponowna zmiana ustroju szkolnego – zrezygnowano z gimnazjów, zamiast tego wprowadzając 8-letnią szkołę podstawową, utworzono 4-letnie licea oraz 5-letnie technika i szkoły branżowe I i II stopnia. Jeszcze w 2016 r. zrezygnowano także z wysyłania 6-latków do I klasy szkoły podstawowej (Brzezińska 2021). Najważniejsze zmiany zostały pokazane na rysunku 1.

Rysunek 1. Najważniejsze zmiany reformy edukacji w 2017 r.

Figure 1. The most important changes of the education reform in 2017

Źródło: NIK, 2019, *Zmiany w systemie oświaty. Informacja o wynikach kontroli*, Warszawa, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,20607,vp,23235.pdf> (dostęp: 12.09.2022).

Tak jak poprzednie, również reforma edukacji z 2017 r. budziła wiele kontrowersji w społeczeństwie. Zarówno R. Dorczak (2019), jak i Najwyższa Izba Kontroli (2019) zwracają uwagę, że reforma była wprowadzana pośpiesznie – od pierwszych konsultacji w 2016 r. do wejścia w życie w 2017. Skutkowało to nie tylko brakiem pogłębionych analiz społecz-

nych, ale także krótkim czasem na przygotowanie podstaw programowych oraz na dostosowanie warunków szkół do zmian ustrojowych. Dodatkowo NIK (2019) negatywnie ocenił dobór ekspertów tworzących nowe podstawy programowe, stwierdzając, że tylko 20% z nich było wskazanych przez instytucje oświatowe, pozostałych arbitralną decyzją wybrał minister. Zaznaczono ponadto, iż w 1/3 przebadanych szkół warunki nauczania się pogorszyły, a w ponad połowie nie nastąpiła poprawa. Inny problem, które zauważono po wprowadzeniu reformy, to rozszerzenie zakresu systemu zmianowego (co jest szczególnie niekorzystne dla uczniów edukacji wczesnoszkolnej), ze względu na zwiększenie liczby uczniów w szkole podstawowej.

Analizując podstawę programową dla edukacji wczesnoszkolnej, można zauważyć, że odnosi się ona do idei edukacji zintegrowanej, nawiązującej do koncepcji nauczania całościowego Ryszarda Więckowskiego. Cele kształcenia zostały określone w formie efektów dla poszczególnych edukacji przedmiotowych. Zwrócono szczególną uwagę na podmiotowość dziecka oraz konieczność indywidualizacji kształcenia, a także na wymóg integracji treściowej, metodycznej, organizacyjnej i czynnościowej (*Podstawa programowa...* 2017).

Zgodnie z rozporządzeniem w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół (2019) tygodniowy wymiar godzin nauczania w trzyletnim okresie wynosi 60, dyrektor ma do dyspozycji 3 godziny. Nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej samodzielnie dokonuje podziału na obowiązkowe zajęcia edukacyjne, natomiast jeśli zajęcia z edukacji muzycznej, plastycznej, informatycznej i języka obcego nowożytnego prowadzi inny nauczyciel, wówczas tygodniowy wymiar godzin dla edukacji muzycznej, plastycznej i informatycznej wynosi 1 godzinę, dla wychowania fizycznego – 3 godziny, a dla języka obcego nowożytnego – 2 godziny. Zaznaczono również, iż na zajęcia z wychowania fizycznego należy przeznaczyć po trzy godziny tygodniowo. Analizując ramowe plany nauczania na przestrzeni 20 lat (1999–2019), można zauważyć, iż liczba obowiązkowych zajęć tygodniowych w cyklu trzyletnim przeznaczonych na edukację wczesnoszkolną od 2009 nie zmieniła się (tab. 2).

Tabela 2. Ramowe plany nauczania w edukacji wczesnoszkolnej 1999–2019

Table 2. Framework teaching plans in early childhood education 1999–2019

	1999	2009	2019
Liczba godzin obowiązkowych zajęć tygodniowych w cyklu trzyletnim w edukacji wczesnoszkolnej	51	60	60

Źródło: opracowanie własne.

Analizując poparcie dla wprowadzanych reform, R. Boguszewski (2018) zauważa, że nieco ponad połowa respondentów (52%) uważała, że reforma była potrzebna, ale tylko 29% uznało, że została dobrze przygotowana. Ledwie 1/3 ankietowanych twierdziła, że reforma edukacji została właściwie wdrożona. Poglądy respondentów były silnie skorelowane z preferencjami partyjnymi.

Rozwój koncepcji edukacji wczesnoszkolnej

Na przestrzeni wieków nieustannie poszukiwano odpowiedniego wzorca edukacji powszechnej, by odpowiedzieć na potrzeby rozwijających się państw i społeczeństw. Wraz z rozwojem przemysłu dostrzeżono konieczność zapewnienia opieki najmłodszym, gdy rodzice są w pracy, co skutkowało powstaniem instytucji ochronek. Dążono do wyeliminowania analfabetyzmu i do zapewnienia podstawowego wykształcenia jak największej części społeczeństwa, mimo iż zdarzało się, że budziło to niechęć niektórych warstw społecznych, np. za czasów Księstwa Warszawskiego szlachta sprzeciwiała się kształceniu dzieci chłopskich (Kurdybacha 1968). Potrzeba wykształcenia jak największej liczby dzieci wpłynęła także pozytywnie na rozwój dydaktyki, między innymi przez powstawanie nowych, prostszych metod nauki czytania (jak np. czytanie globalne) (Wróbel 1975). Rewolucje przemysłowe, kulturowe i polityczne XX w. wyraźnie przyczyniły się do powstawania nowych teorii dotyczących procesu kształcenia. Wiek XX przyniósł rewolucję w pedagogice – zwrócenie uwagi na to, że dziecko jest samodzielnie myślącym podmiotem, i zmianę oczekiwań społecznych dotyczących edukacji. Jak podsumowuje R. Brzezińska (2021), był to okres krytyki szkoły herbartowskiej, w której oczekiwano posłuszeństwa, schematyczności w działaniach, zapamiętywania faktów i w której to nauczyciel był centralną postacią w procesie dydaktycznym. Mimo iż od czasów krytyki herbartowskiej szkoły minęło ponad sto lat, postulaty zmiany metod nauczania i reformowania edukacji w kierunku myśli progresywistów XX wieku wciąż są aktualne.

Nurt progresywistyczny narodził się w Stanach Zjednoczonych, w Europie przyjął zaś nazwę Nowego Wychowania. Niewątpliwie przełomowa w nowym myśleniu o kształceniu i wychowaniu była wydana w 1900 r. książka Ellen Key *Stulecie dziecka*. Autorka podkreśliła w niej wpływ rodziny i pojmowania ról męskich i kobiecych na wychowanie dzieci i rozwój społeczeństwa oraz konieczność indywidualistycznego i psychologicznego podejścia do wychowania (Key 2005). Znaczący

wpływ na sposób myślenia o edukacji wywarła działalność Johna Deweya. Postulował on zakładanie szkół pracy, w których dzieci zyskiwałyby praktyczne umiejętności oraz przez działanie i doświadczanie doskonaliły umiejętności intelektualne. J. Dewey zwrócił uwagę, że programy szkolne powinny odpowiadać potrzebom życiowym dzieci i być wokół nich skoncentrowane, aby dawały uczniom impuls do rozwoju zainteresowań. Takie projektowanie edukacji było związane z przekonaniem J. Deweya, że tylko nieliczni są zdolni do rozwoju intelektualnego, większość natomiast może i powinna rozwijać umiejętności praktyczno-użyteczne, w związku z tym należy unikać w szkole jednostronności w procesie dydaktyczno-wychowawczym (Dewey 2005). W Europie myśl J. Deweya rozwijał Georg Kerchensteiner (1970), który także był zwolennikiem praktycznego kształcenia wychowanków i zwracał uwagę na rolę edukacji dla zapewnienia bezpieczeństwa i dobrostanu społeczeństwa. G. Kerchensteiner uważał, że zadaniem państwa jest wyznaczanie szkołom ich obowiązków, które wynikają z przyjętego celu publicznego. O szkołach „na miarę” dziecka pisał także Edouard Claparede (2005), który twierdził, że zadaniem szkoły jest przygotowanie dziecka do życia we wspólnocie, a przygotowanie dziecka do życia jest możliwe tylko wtedy, kiedy szkoła sama będzie życiem. Z tego powodu E. Claparede uważał, że szkoła poza zajęciami podstawowymi, powinna proponować uczniom także zajęcia dodatkowe, rozwijające ich zainteresowania. Proponowane przez E. Claparede wychowanie funkcjonalne było powiązane z podmiotowością, indywidualnością i kształtowaniem dyscypliny wewnętrznej dziecka. Istotny wpływ na myślenie o tym, jak szkoła oddziałuje na dzieci, wywarł Aleksander S. Neill (1998), oddając dzieciom w stworzonej przez siebie szkole swobodnego wychowania w Summerhill prawo do decydowania o sobie i swojej edukacji, a także dając im poczucie partnerstwa i szacunku w procesie dydaktycznym, z jednoczesnym określeniem obowiązujących wszystkich członków wspólnoty zasad. W XX w. powstały także koncepcje edukacyjne stworzone przez Helen Parkhurst, Marię Montessori, Rudolfa Steinera oraz Celestyna Freineta, których założenia są dziś podstawą tworzenia nowoczesnych, prywatnych placówek edukacyjnych. Proponowany przez te instytucje model edukacji odpowiada zapotrzebowaniu społeczeństwa, w związku z czym powstaje coraz więcej placówek oświatowych oferujących alternatywne metody nauczania. Helen Parkhurst stworzyła plan daltoński oparty na trzech filarach: wolności (współcześnie zastąpionej odpowiedzialnością), samodzielności i współpracy. Odpowiedzialność za uczenie się przejmują uczniowie, którzy mają odpowiednio zorganizowaną przestrzeń i zapewnione konieczne narzędzia, które umożliwiają naukę. Ponadto H. Parkhurst

dużą rolę przypisywała komunikacji i współdziałaniu uczniów, tak by samodzielnie lub z pomocą kolegów i koleżanek z klasy rozwiązywali problemy. Nauczyciel pełni w tym modelu rolę obserwatora i organizatora przestrzeni oraz sytuacji dydaktycznych. W Polsce koncepcje szkół daltońskich rozwijają Anna i Robert Sowińscy (2019).

Maria Montessori w swojej koncepcji szczególną rolę przypisała zjawisku polaryzacji uwagi. Twierdziła, że dzieci naturalnie dążą do wykonania podjętej pracy, a zapewnienie właściwego, rozwijającego otoczenia umożliwi rozwój. Podobnie jak H. Parkhurst uważała, że dorośli powinni zaufać dzieciom i dać im możliwość samodzielnego wykonywania działań, ponieważ tylko praktyka pozwala na zdobycie wiedzy i umiejętności (Bednarczuk 2007).

W koncepcji Rudolfa Steinera należy zwrócić uwagę na podkreślaną przez niego konieczność opisowego oceniania uczniów, brak stopni oraz dokładną znajomość uczniów i ich rodzin przez nauczyciela (Śliwierski 2006). Celestyn Freinet (1976) to twórca technik wychowawczych, których zadaniem było umożliwienie dziecku eksplorowania świata przez działanie. Według C. Freineta wszelkie działania dziecka są nauką i podlegają fazie podejmowania prób i błędów, urządzania się oraz zabawy-pracy. Co istotne dla praktyki i refleksji współczesnych nauczycieli, C. Freinet uważał, że negatywnie na proces dydaktyczno-wychowawczy oddziałuje podział lekcji na przedmioty, a ponadto wykonywanie schematycznych ćwiczeń oraz wykorzystanie podręczników, które hamują kreatywność i rozwój zarówno nauczyciela, jak i ucznia.

W nawiązaniu do myśli światowej także w Polsce powstawały koncepcje, w których proponowano ujmować proces dydaktyczno-wychowawczy kompleksowo, uwzględniając podmiotowość, indywidualność i zainteresowania dziecka. Wśród polskich koncepcji nauczania zintegrowanego można wyróżnić propozycję nauczania łącznego Antoniego Maćkowiaka, integralne wychowanie i nauczanie Łucji Muszyńskiej, koncepcję integracji w nauczaniu początkowym Marii Cackowskiej, integrację nauczania początkowego Jadwigi Walczyny oraz koncepcję Ryszarda Więckowskiego.

W koncepcji nauczania łącznego Antoni Maćkowiak stwierdzał, że nauczanie łączne to pewnego rodzaju pomost między edukacją globalną w przedszkolu a nauczaniem przedmiotowym. A. Maćkowiak podkreślał integralność nauczania i wychowania, twierdząc, że treścią ośrodkową w procesie edukacji powinny być wiadomości dotyczące rzeczywistości, z którą obcuje dziecko. Na podstawie tych treści ośrodkowych (centralnych) nauczyciel kształtuje konkretne szkolne wiadomości i umiejętności, jak np. nauka czytania i liczenia. Według A. Maćkowiaka (1970)

klasa pierwsza (w której uczą się 6-latki) jest okresem przejściowym, w którym nauczyciel łączy nauczanie globalne z przedmiotowym. Kolejne lata nauki (klasy I–III) to nauczanie kompleksowe, z wyodrębnieniem przedmiotów. Dopiero w czwartej klasie pojawiają się nauczyciele specjaliści, którzy prowadzą poszczególne przedmioty.

Łucja Muszyńska (1974) w swojej koncepcji integralnego traktowania wychowania i nauczania zwracała uwagę na jednostronność traktowania szkoły jako miejsca, w którym uczniowie mają tylko zdobywać wiedzę. Postulowała, aby nauczyciele za pomocą treści dydaktycznych realizowali cele wychowawcze. Podkreślała, że jednoczesna integracja celów dydaktycznych i wychowawczych jest możliwa dzięki organizowaniu wszechstronnej działalności dzieci (w czym nawiązywała do koncepcji nauczania wielostronnego W. Okonia). Ł. Muszyńska zwracała uwagę na konieczność aranżowania integralnych jednostek tematycznych, które zawierają w sobie treści różnych przedmiotów, realizowane są w ramach kilku godzin lub dni i których temat dotyczy problemów bliskich dziecku.

Koncepcja integracji w nauczaniu początkowym Marii Cackowskiej zakłada integrację treści, celów oraz metod nauczania, a także organizację sprzyjającego środowiska. M. Cackowska wyróżnia dwa etapy w nauczaniu wczesnoszkolnym: etap pełnej integracji – klasy 0–1 oraz integracji wybiórczej (nauczania skorelowanego) – klasy II i III (1994).

Koncepcję integracji nauczania początkowego Jadwigi Walczyny (1968) cechuje wyróżnienie tzw. kierunków kształcenia, w zakres których wchodzi wiele przedmiotów nauczania, podlegających strukturalnemu połączeniu. Integracja treści poszczególnych kierunków kształcenia dotyczy tylko tych treści, które są wspólne dla danych kierunków. W ten sposób wyodrębniono zagadnienia centralne, przeznaczone do realizacji w sposób zintegrowany. Pozostałe treści miały być nauczane przedmiotowo.

Do koncepcji integracji edukacji wczesnoszkolnej R. Więckowskiego (1993) odwołano się w najnowszej reformie programowej z 2017 r. Nawiązano w niej do stworzonych przez tego badacza strategii nauczania w edukacji wczesnoszkolnej: percepcyjno-odtwórczej, percepcyjno-wyjaśniającej oraz percepcyjno-innowacyjnej, które powinny być dla nauczycieli wskazówką w ewaluacji przeprowadzanych przez siebie działań. W koncepcji nauczania całościowego R. Więckowski zakłada integrację czynnościową polegającą na organizowaniu różnych form aktywności; integrację psychiczną, której celem jest oddziaływanie na wszystkie sfery osobowości uczniów; integrację metodyczną, polegającą na łączeniu różnych strategii i metod uczenia się, oraz integrację tre-

ściową, która jest możliwa tylko dzięki wielokierunkowej aktywności dzieci. R. Więckowski postulował także indywidualizację w nauczaniu, czyli *różnicowanie klasy szkolnej* (Więckowski 1973: 31), która jest możliwa dzięki wprowadzeniu pracy grupowej, nauczania problemowego, nauczania zróżnicowanego i pracy wyrównawczej. Tak rozumiana indywidualizacja również znalazła odzwierciedlenie w zapisach podstawy programowej z 2017 r.

Oceniając stan integracji w edukacji wczesnoszkolnej, Dorota Klus-Stańska zauważa brak realnej zmiany w sposobie i metodach nauczania, pozorowanie zmian organizacyjnych i powstawanie nowomowy pedagogicznej mającej na celu imitowanie wszechstronnej integracji. Zauważa, że w zmianach formalnych zagubiono sens całościowego nauczania, który dotyczył działania w obrębie doświadczeń i zainteresowań dziecka, i na tej podstawie kształtowania jego wiedzy o świecie i doskonalenia umiejętności z wykorzystaniem odpowiednich ku temu metod praktycznych i problemowych (Klus-Stańska, Nowicka 2005).

Zakończenie

Analizując przeprowadzane reformy oraz koncepcje edukacyjne XX i XXI w., jako kluczowe w nowym wychowaniu aspekty należy wskazać dobrze zorganizowaną przestrzeń oraz zaplanowany proces dydaktyczny, tak by to nie nauczyciel kierował pracą, ale by uczniowie przejęli odpowiedzialność za siebie i swoją naukę. Są to elementy wprowadzające zasadniczą zmianę w myśleniu o edukacji, jednak zmiana z zewnętrznego sterowania i zewnętrznej odpowiedzialności nauczyciela za to, co wiedzą uczniowie, na wewnętrzną odpowiedzialność ucznia za to, co robi i potrafi wykonać, jest trudna do przeprowadzenia, ponieważ wymaga: (1) reorientacji myślenia o edukacji przyszłych nauczycieli, którzy nawet podejmując naukę na wyższej uczelni, nie biorą odpowiedzialności za swój rozwój, ale oczekują przyswojenia informacji i umiejętności przez sam udział w wyższym kształceniu; (2) zmiany metod pracy nauczycieli, którzy zostali zniewoleni przez przeładowane schematycznymi zadaniami podręczniki i zobowiązani przez nadzór oraz nieformalnie przez rodziców do wypełnienia wszystkich ćwiczeń; (3) dostosowania budynków szkolnych do potrzeb uczniów i nauczycieli; a co za tym idzie, ogromnych nakładów finansowych.

Wymienione obszary zmian wiążą się przede wszystkim z przewartościowaniem modelu kształcenia przyszłych nauczycieli, zwiększeniem wymagań stawianych kandydatom na studia nauczycielskie oraz zapew-

nieniem adekwatnych zarobków po zakończeniu studiów. Zmiany w pracy nauczycieli wiążą się z ewolucją kształcenia: nauczyciele powinni rozwinąć umiejętność projektowania procesu dydaktyczno-wychowawczego, począwszy od tworzenia dopasowanych do potrzeb środowiska lokalnego, szkoły i uczniów programów nauczania, na projektowaniu dni pracy zgodnie z założeniami nauczania zintegrowanego skończywszy. Od wyczerpującego „biegu” po zadaniach można odejść, rezygnując z podręcznika lub edukując rodziców na temat tego, czemu służą ćwiczenia. Wydawnictwa, rezygnując z zysków, mogłyby także stworzyć cyfrowy zbiór ćwiczeń i zadań odpowiadający poszczególnym efektom podstawy programowej, z którego nauczyciele na podstawie własnej wiedzy dydaktycznej, znajomości uczniów i ich zainteresowań wybierałoby stosowne na dany dzień ćwiczenia. Wiele mogłoby zmienić także stworzenie podręczników do edukacji zintegrowanej zamiast przedmiotowej. Najwięcej problemów wiąże się z przestarzałą infrastrukturą budynków, w których mieszczą się szkoły. Niedostosowanie wielkości sal, brak miejsca na zabawę, pracę i odpoczynek powoduje, że wiele postulatów nauczania całościowego zawartych nawet w podstawie programowej pozostaje niemożliwymi do zrealizowania życzeniami. Nieuwzględnienie w projektowaniu przestrzeni edukacyjnej podstawowych elementów, takich jak stonowane kolory, naturalne materiały, odpowiednia wentylacja, przestrzeń dla rodziców i uczniów umożliwiająca rozwijanie kontaktów społecznych (Polak 2016) powodują, że szkoła nawet w XXI w. nadal przez wielu wspomiana jest jako nieprzyjemne, dosłownie duszne miejsce, w którym wiedzę (rzadziej umiejętności) zdobywa się przez siedzenie w ławce i wypełnianie podręczników.

Należy się zastanowić, czy i jak kolejne reformy edukacyjne zmieniły metodykę pracy nauczycieli i czy zmiany organizacyjne pozytywnie wpłynęły na możliwości ich pracy. W obszarze edukacji wczesnoszkolnej niezwykle istotne było zwrócenie uwagi po 1990 r. na to, że powinna mieć ona charakter całościowy. Zalecenia rezygnacji z 45-minutowych lekcji i prowadzenia zintegrowanych zajęć dostosowanych do potrzeb dzieci nie zostały jednak odpowiednio wdrożone, co może wynikać z niezrozumienia ogólnych założeń dotyczących nauczania całościowego (Gajdzica 2006). Anna Jakubowicz-Bryx (2010) zwracała uwagę, że nauczyciele mają małą wiedzę teoretyczną na temat idei kształcenia zintegrowanego. Po 30 latach od rezygnacji z nauczania przedmiotowego w nauczaniu wczesnoszkolnym można zauważyć, iż zostało ono ideą swobodnie interpretowaną przez dyrekcję i nauczycieli, a rytm dnia wyznaczają uczniom podręczniki do edukacji matematycznej, matematyczno-przyrodniczej, polonistycznej, polonistyczno-społecznej itp. oraz

zajęcia przerywane dzwonekami. Wciąż żywe w dyskursie pedagogicznym postulaty progresywiistów oraz zwolenników nauczania całościowego powinny zatem wkroczyć do praktyki edukacyjnej. Niestety, przejście z teorii do praktyki nie nastąpi na mocy reformy, która nie wyznacza operacyjnych celów i nie zapewnia odpowiedniego finansowania i wsparcia naukowego wskazywanych zadań. Rozwój praktyki nie nastąpi również, jeśli praktycy nie będą samodzielnie rozwijać swoich umiejętności i poszerzać wiedzy przez czytanie książek i artykułów naukowych z zakresu wczesnej edukacji.

Literatura

- Bednarczuk B., 2007, *Dziecko w klasie Montessori. Odniesienia teoretyczne i praktyczne*. Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Boguszewski R., 2008, *Polacy o proponowanych zmianach w systemie edukacji. Komunikat z badań*. CBOS, Warszawa.
- Brzezińska R., 2021, *Koncepcje edukacji wczesnoszkolnej w ujęciu historycznym*, „Społeczeństwo, Edukacja, Język”, nr 14/1.
- Cackowska M., 1992, *Nowa koncepcja integralnego systemu nauczania początkowego*, Wydawnictwo ZNP, Kielce.
- Cackowska M., 1994, *Koncepcja integracji w nauczaniu początkowym*, „Życie Szkoły”, nr 4.
- CBOS, 1999, *Spoleczne poparcie dla reformy szkolnictwa. Komunikat z badań*, Warszawa.
- Claparede E., 2005, *Szkoła na miarę. Odczyt wygłoszony w auli Uniwersytetu Genewskiego z ramienia Niezależnego Komitetu Reformy Szkolnictwa*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Declory O., 1931, *Gry wychowawcze jako środek wdrożenia dziecka do czynności umysłowych i ruchowych: przyczynek do pedagogiki niedorozwiniętych i małych dzieci*, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Dewey J., 2005, *Moje pedagogiczne credo*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Dewey J., 2014, *Doświadczenie i edukacja*, Warszawska Firma Wydawnicza, Warszawa.
- Dorczak R., 2019, *Wokół reformy edukacji z 2017 roku – krytyczna analiza dyskursu*, Instytut Spraw Publicznych, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Freinet C., 1976, *O szkołę ludową. Pisma wybrane*, wybór i opracowanie A. Lewin, H. Semenowicz, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Freinet C., 1993, *Niezmiennie prawdy pedagogiczne*, Polskie Stowarzyszenie Animatorów Pedagogiki C. Freineta, Otwock–Warszawa.
- Gajdzica A., 2006, *Reforma oświaty a praktyka edukacji wczesnoszkolnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Herbst M., 2012, *Decentralizacja oświaty*, „Biblioteczka Oświaty Samorządowej”, Warszawa.
- Jakubowicz-Bryx A., 2010, *Nauczyciel jako organizator procesu edukacyjnego uczniów w kształceniu zintegrowanym – refleksje po 10 latach od wprowadzenia reformy oświaty* [w:] *Edukacja dziecka: mity i fakty*, red. E. Jaszczyszyn, J. Szada-Borzyżkowska, Trans Humana, Białystok.

- Kerschensteiner G., 1970, *Pojęcie szkoły pracy. Podstawowy aksjomat procesu kształcenia*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Kerr C., 1998, *Pięć strategii edukacyjnych i ich główne warianty*, „Forum Oświatowe”, nr. 1.
- Key E., 2005, *Stulecie dziecka*, Wydawnictwo Żak, Warszawa.
- Klus-Stańska D., Nowicka M., 2005, *Sensy i bezsensy edukacji wczesnoszkolnej*, WSiP, Warszawa.
- Kupisiewicz C., 1999, *Reforma szkolna MEN z 1998 roku na tle porównawczym* [w:] *Strategie reform oświatowych w Polsce na tle porównawczym*, red. C. Kupisiewicz, ELIPSA, Warszawa.
- Kurdybacha Ł., 1968, *Historia wychowania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kwieciński Z., 2002: *Dostępność oświaty a mobilność społeczna* [w:] *Edukacyjne drogi i bezdroża*, red. R. Kwiecińska, S. Kowal, AP, Kraków.
- Levitas A., Herczyński J., 2012, *Decentralizacja systemu oświaty w Polsce. Lata 1990–2000 – tworzenie systemu* [w:] *Decentralizacja oświaty*, red. M. Herbst, „Biblioteczka Oświaty Samorządowej”, t. 1, ICM, Warszawa.
- Maćkowiak A., 1970, *Nauczanie łączne dawniej a dziś*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- MENiS, 2005, *Strategia rozwoju edukacji na lata 2007–2013*, Warszawa.
- MEN, 2018, *3 lata w MEN – praca dla Polski – dobra szkoła*, <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/3-lata-w-men-praca-dla-polski-dobra-szkola> (dostęp: 12.09.2022).
- Montessori M., 2008, *The Absorbed Mind*, Wilder Publications, Saint Paul.
- Muszyńska Ł., 1974, *Integralne wychowanie i nauczanie w klasach I–III*, PWN, Warszawa–Poznań.
- Neill A.S., 1998, *Summerhill* [w:] *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, red. S. Wołoszyn, t. III/1, Dom Wydawniczy Strzelec, Kielce.
- NIK, 2019, *Zmiany w systemie oświaty. Informacja o wynikach kontroli*, Warszawa, <https://www.nik.gov.pl/plik/id,20607,vp,23235.pdf> (dostęp: 12.09.2022).
- Organizacja systemu edukacji w Polsce 2009/2010*, Eurydice: http://biblioteka-krk.ibe.edu.pl/opac_css/doc_num.php?explnum_id=168 (dostęp: 12.09.2022).
- Parkhurst H., 1928, *Wychowanie według planu daltońskiego*, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa.
- Polak M., 2016: *Przestrzeń fizyczna i architektoniczna. Przestrzenie edukacji 21. Otwieramy szkołę*, Eduspaces 21, Warszawa.
- Podstawa programowa wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej z komentarzem*, 2017, <https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/wychowanie-przedszkolne-i-edukacja-wczesnoszkolna.-pp-z-komentarzem.pdf> (dostęp 12.09.2022).
- Sowińska A., Sowiński R., 2019, *Od nauczania do uczenia się. Nasz plan daltoński*, SOR-MAN, Grabina.
- Suwalska A., 2021, *Implikacje myśli pedagogicznej Johna Deweya w fińskiej edukacji*, „Biografistyka Pedagogiczna”, nr 1.
- Śliwerski B., 1998, *Z kim reformować polską szkołę?*, „Nowa Szkoła”, nr 3.
- Śliwerski B., 2006, *Pedagogika. Subdyscypliny wiedzy pedagogicznej*, Gdańskie Wydawnictwo Pedagogiczne, Gdańsk.
- Ustawa z dnia 25 lipca 1998 r. o zmianie ustawy o systemie oświaty, DzU 1998, nr 117, poz.759; nr 162, poz. 1126.

- Walczyzna J., 1968, *Integracja nauczania początkowego*, Ossolineum, Wrocław.
- Więckowski R., 1973, *Problem integracji w nauczaniu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Więckowski R., 1993, *Pedagogika wczesnoszkolna*, WSiP, Warszawa.
- Wróbel T., 1975, *Współczesne tendencje w nauczaniu początkowym*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Zahorska M., 2009, *Sukcesy i porażki reformy edukacji*, „Przegląd Socjologiczny”, nr 58/3.

Educational reforms and the development of concepts on early childhood education in Poland from 1990 to 2017

Abstract

The initial stage of institutional learning is important for a child's development due to the fact that it is a time of intensive development, the acquisition of social models, shaping the attitude to learning and expectations towards educational institutions. For many children, kindergarten and school are places that give them the opportunity to equalize educational opportunities and social inequalities. Initial education is a kind of scaffolding on which pupils build their understanding of concepts in their later years of learning, it is also the first place where a pupil should acquire a range of cognitive skills, not to overlook the patterns of rest and play. The future and quality of society's life depend on the quality of education, teachers' working methods, the development of integrated teaching methodology and the popularization of research results. The analysis of reforms and ideas and comparing them with school practice allows for evaluation and the drawing of conclusions in which direction the planned changes should proceed. The purpose of the article is to analyse, absent from the literature, the changes taking place in early childhood education related to educational reforms and the development of pedagogical thought. The article presents the evolution of views on the role of education. The most important reforms and changes in early childhood education are presented, and the concepts of integrated education discussed – from the ground-breaking 20th century concepts of comprehensive understanding of education, noticing the subjectivity of the child in the process of education in progressive, to the concept of integrated education and the way it is understood by Polish educators. The article also analyses the correlations between the assumptions of integrated education and educational practice.

Key words: integrated education, education reform, concepts of early childhood education, history of education, education in Poland

Simant Shankar Bharti¹

Development Challenges in South Asia: A Contemporary Discussion on Gender Inequality

Abstract

The human development index (HDI) ranking and its value indicate the development challenge in South Asia, where the region is performing impressively in terms of economic growth. However, social development is still perceived in terms of the worst scenario. The South Asian region continues the policy of socio-economic exclusion on the basis of caste, ethnicity, religion and gender. According to the study, the international organisations and the countries of the region are following the development indicator adopted by the United Nations and its institutions. The background of South Asia is like a battleground for a cycle of conflicts; religious, ethnic, and caste conflict cause people to be economically marginalised due to these tensions. The political tension between India and Pakistan results in a constantly fragile situation. In this context, the article explores contemporary development challenges and gender inequality in South Asia.

Key words: Development Challenges, South Asia, Human Development, Gender Inequality, Economic Growth

Introduction

Economic growth is a key to widespread problems such as poverty, unemployment, access to basic amenities, and low living standards (Rodrik 2007). The falling employment rate in South Asia has been a significant development problem, especially for the last five years. It is a matter of stable economic growth and development. Poverty in any developing country requires a study to adopt appropriate policies in or-

---

¹ Simant Shankar Bharti, Faculty of Political Science and International Studies, University of Warsaw, Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warsaw, e-mail: s.bharti@uw.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-9578-7066.

der for it to be tackled. The study of poverty focuses on the causes and elimination of poverty. The economic development method of studying poverty emphasizes growth and structural changes, as well as their acceleration through continuous improvement in per-capita income and the economic welfare of a country (Ibid.). The South Asian economy has witnessed a remarkable increase in recent years, but many people are still living on less than \$1.90 per day. However, South Asian economic growth has improved in the last 20 years, but the region is facing the challenges of social development and poverty elimination.

Sustainable Development Goals (SDGs) are also an indicator of adhering issues and problems for the countries or regions that are not just an analysis of the SDGs necessary to meet them. There are some core global challenges and issues that we are facing, such as those related to poverty, inequality, climate change, environmental degradation, prosperity, peace and justice. Besides the points mentioned above, goals are themselves a target for the issues and challenges related to development. Poverty eradication and hunger are vital issues in the global sphere, where 836 million people live in extreme poverty. The European Union (EU) and other donors intend the eradication of poverty and hunger to be the aim of their aid and assistance programmes for developing countries (Bharti 2022: 23). Poverty is a global issue, which, without attempts to combat it in this world, cannot be imagined to be just and equitable. South Asia is one of the regions where people live in extreme poverty after sub-Saharan Africa. However, we need to understand the discussion of South Asia's social development challenges, besides the issues and problems and how they impact the lives of people. However, this study focuses on the common economic growth and development, and social development challenges which are mainly facing South Asia in the context of gender inequality and related issues.

The European Union is also working in accordance with the UN development indicators, goals, and norms related to development policy. This study also strictly follows the norms practiced by international organisation. The United Nations adopted the eight goals of international development at the Millennium Summit in 2000. Poverty eradication was a main issue among the eight goals, and development issues in the UN are a priority for the international donor agencies and countries. The main objective of development policy is poverty eradication, as well as, more recently, sustainable development, adopted as the thematic priority of international development in order to achieve the Sustainable Development Goals (SDGs). The EU development cooperation incorporates the aid and assistance programme under its development policy. The EU

follows the Millennium Development Goals (MDGs) and SDGs of the norms and priorities of the United Nations (Bharti 2020: 279). The MDGs ended in 2015, the EU acted as an initial development cooperator with South Asian countries, and now they are following the seventeen sustainable development goals for the region.

But under current regional programming, the EU operates development cooperation in accordance with the Asia Multiannual Indicative Programme (MIP) 2014–2020 with all eight countries in South Asia. Before MIP 2014–2020, EU's MIP 2007–2013 played an impressive role in the MDGs. The EU development policy for South Asia discussed the role of MIP 2014–2020 in the context of dealing with problems and mitigation through EU policies for the challenges (Bharti 2020: 279, 286). Similarly, the development discourse covers the growth of anthropology, economics, geography, political science, and sociology that helped develop several indicators of human development. For generating arguments and filling the gaps in research, mainly qualitative content and discourse analysis have been applied. In relation to data, this research is affected by the discussion raised by several research institutions, and internet communication-based data such as newspapers, magazines and reports not only by the government but also by other development organisations. These research methods allow researchers to examine textual data and generate meaning from primary and secondary sources (Lamont 2015: 105). To provide support to the argument, several sources of literature have been used to validate the gender inequality discourse in South Asia based on the period before COVID-19.

Development Challenges in South Asia: In-depth Analysis

Before discussing issues and challenges in South Asia, it is necessary to discuss first the economic growth and development and related issues as well as prospects. The study of poverty must be based on a deeper understanding within the nation and the generation of the proper strategies to fight them. Meiser and Bladwin pointed out that a study on the poverty of a nation was more urgent than a study on the wealth of nations. Next, both focus on 'accelerating development in poor countries', which is primarily as the subject of studies on such crucial issues as population pressure, capital deficiency, and market imperfection. These issues also are major problems of the largest underdeveloped countries (Meiser & Bladwin 1959). The economic development also includes social, cultural, and institutional changes that occur in the development process (Robinson 1972).

Bangladesh: In the 2018 Gender Inequality Index (GII) report by the United Nations Development Programme (UNDP), Bangladesh rank as 134, with a value of 54% as the gender inequality between women and men. There were 442 deaths per 100,000 women for the maternal mortality ratio; the adolescent birth rate is 111.8 per 1,000 women among the ages 15–19 in 2015–2020, and the share of seats in parliament was 14% in 2017. The education position is also not very impressive for a population with at least secondary education, 44% of women and 48.2% of men (UNDP, 2019). However, in 2005, Bangladesh's GII rank was 121, there is no very satisfactory trend in the last decade, and the basis of the informal sector of the Bangladesh economy is entirely dependent on women. In the textile and export-based garment industries, a large number of women work and they have active participation in the national level's agenda seeking a presence in civil societies (Tripathi 2011: 154).

The position of Bangladeshi women is better in South Asian countries in comparison to any of the other nations included within the study. Over the two decades, women in Bangladesh have made tremendous progress specially in the rural and microfinance sectors. Through microfinance, women entrepreneurs have made a remarkable contribution to the economy of Bangladesh, they have not only gained a new identity, but they have also helped to reduce poverty. These are a simple reason behind the economic growth in Bangladesh (Mahbub Ul Haq Human Development Centre 2015: 169).

However, despite the economic level's growth among the women in Bangladesh, the Global Gender Gap Index (GGGI) reports tell different stories, in which data on the economic participation rank (133), the educational attainment rank (116), and; health and survival rank (117) are not very appreciable. However, these cores are much better than they were in 2006, respectively, in education (107), education (95) and health (113). Overall, Bangladesh has improved its rank in GGGI 2018 to 48, where its position was 91 in 2006 (World Economic Forum 2018: 21, 74). There is more effort needed to abolish particular practices on the road of development in Bangladesh such as custom, patriarchal, patrilineal, and patrilocal social system insofar as the life of women is regulated by the social system. Despite these, there are many other societal problems like rape, assault, human trafficking that are commonly practised, and this is normal headline news in the local press. Human trafficking and the sex trade have been on the increase in the decade, equally child sales have also become part of kidnapping, abduction, marital migration and other social problems.

Sri Lanka: Sri Lanka is considered among the middle-income countries despite having only a developing income, but gender inequality still

exists in the country. The participation of women in politics and public decision-making is still underrepresented, and is lowest among South Asian countries as represented in Political platform. The GII rank of Sri Lanka is 80, but the share of female seats in parliament is only 5.8%, as well their labour participation being only 35.1% across the nation (UNDP, 2019). But the gender gap rank is 100, which was ranked 13 in 2006, and participation in economic opportunity (125) has also recorded as very inappropriate, while political empowerment is ranked 65 (World Economic Forum 2018: 255, 308). Sri Lanka slipped in the ranking of gender gap due to a lack of political and decision-making processes and participation in economic growth. In Sri Lanka, the lack of political and economic participation of women is considered due to a structurally patriarchal society, so the country still needs to fight this kind of discrimination in order to achieve the goal of development.

Nepal: The overall GII rank of Nepal is 118 with a value of 0.480, and data is not satisfactory where maternal mortality ratio has 258 deaths per 100 thousand. The adolescent birth rate is 60.5 for 2015–2020, but the share of seats in parliament (29.6%) is better than the above two countries. The educational performance of gender inequality is respectively 27.3% and 43.1% between female and male; here, the gender educational performances is deficient (UNDP 2019). While Nepal is considered to be one of the LDCs in the world, they have made some remarkable performances in comparison to 2000. The global gender gap has also defined the position of Nepal, and the situation is very serious across the country. Nepal has improved only by 6 position jumps in GGGI in comparison to 2006, where the position was 111, and now the current rank is 105. However, if we follow the four indicators as economic participation and opportunity (110), educational attainment (123), health and survival (128) and political empowerment (66), which are burning issues all over the world (World Economic Forum 2018: 201, 254), except for political participation, all of the above indicators are not a pleasing or satisfactory performance of Nepal.

Caste, class, gender, and ethnic diversity all contribute to the creation of gender disparity in Nepal, and their basis is rooted in a patriarchal society. In the whole country, the position of women is not equal, and society is divided mainly into two ethnic groups, the Tibetan-Nepalese and the Indo-Aryan community, which also used as a term of “Pahari/Newari.” The patriarchal setup of Nepalese society is different from other South Asian countries that are more linked with exploitation and forceful religious practice. Especially in the Indo-Aryan Hindu family, girls are encouraged to the concept of purity, and early marriage is com-

mon practice (Tripathi 2011: 155–157). Besides issues of caste and ethnic customs, there is also the human trafficking of women and children such as kidnapping, marital migration for forced sex work, and other discrimination faced by them on a daily basis.

India: India in GII ranks 127 in the world, and has an economy of more than 3 trillion USD. However, women's participation in human development is still very inappropriate. The adolescent birth rate is 23.1 per 1000 and the share of seats in parliament was 11.6% in 2017. There is also a huge disparity between male and female education rates, at least at the secondary level, respectively 63.5% and 39% for the period 2010–2017, while the labour force participation rate (27.2) of women is also very low in India in comparison to male 78.8% (UNDP 2019). The GII 2018 reports show the vulnerable status of women in India and that they are struggling to improve the equal participation. The status of India is little different from that of other nation in the region, and there are many institutions, civil society, and activist groups that continue to fight against gender inequality, which is also an inspiration for other countries. India has constitutional provisions, even legislation for protection from domestic violence against women, as well as national level and state-level women commissions for any kind of violation against women. Despite the institutional effort, there is still a continued violation of violence, exploitation, and discrimination in the country.

If we follow the gender gap index of the World Economic Forum (WEF), India's position remains unchanged, ranked 108th in GGGI 2018. But there is an economic opportunity rank of 142 out of 149 countries participation sub-index. India maintains a consistent ranking with almost 67%, but there is still a 33% gap yet to be bridged. In 2006, India's rank was 98 overall, while economic participation and opportunity was 110, which is 142 in 2018, and a similar tendency has been observed in the subindex of health and survival, which was 103 in 2006 and then it was worse at 147 in 2018. The educational ranking has also fallen from 102 to 114 between 2006 to 2018. Except for the political position, India's gender gap is not remarkable, being the world's fifth-largest economy (World Economic Forum 2018: 123, 176).

Human trafficking, domestic violence, rape, child abuse, marital migrants, and sexual harassment in the workplace are common practice, and make daily headlines in India's newspapers. On the 16th December 2012, Delhi's famous 'Nirbhaya' gang rape case received international attention, and Delhi frequently faces this social evil which is now a constant practice; consequently, Delhi is often referred to as India's 'rape capital'. Even after this incident, the national capital has witnessed

a 67% rise in rape cases, and if we see the headline of ‘Independent’, ‘New Delhi and Sao Paulo are the worst places in the world for sexual violence against women, shows study’ (Revesz 2017). According to Delhi Police, “five women were raped and eight were molested every day on average in the national capital last year.” The Delhi Police data is extremely shocking: 2,043 rape cases were registered in 2018, 2,059 cases in 2017, and 2,065 cases in 2016, as well as between 3000–4000 cases of molestation. The most surprising data from Delhi Police are that 43% of the accused in rape cases were committed by friends or families of friends, 16.25% by a neighbour, 12.04% by relatives, and 22.86% by other known persons (India Today 2019).

According to the statistics of the National Crime Records Bureau (NCRB) for 2016, 13,803 rape cases were reported throughout India, and this is 4% higher than 2014, where 13,260 cases were reported. The famous newspaper in India, Hindustan Times published the headline ‘NCRB data reinforces Delhi’s rape capital tag, city leaders in crimes against women’ (Alavi 2017). There are 63 million women statistically ‘missing’ in India that show increased crimes against women (Biswas 2018).

Maldives: The Maldives is an independent island country in the north-central Indian Ocean, consisting of 1,200 small coral islands and sandbanks; there are only 200 inhabited islands (Zeidan 2021). Maldives has a GII ranking of 76, and the share of seats in parliament (5.9%) is considerably less than the education rate of women (44.9%) and men (49.3%). There are huge gaps in the participation rate in the labour market of women (42.9%) in comparison to men (82.1%) (UNDP, 2019). However, according to WEF data in GGGI, the health and survival indicator is ranked 144 out of 149 countries, and political empowerment at 132. The overall rank is 113, but records are still not good in terms of health, political, and educational levels (World Economic Forum 2018: 175, 228). According to UNDP Maldives, “Gender inequalities within political, economic, and social spheres are the result of structural, functional, and cultural barriers to women’s participation in public life.” The ground of socio-economic life is based on Sharia law; that is, what legislation and policy are obliged to follow (UNDP Maldives 2011: vi).

Bhutan: Bhutan’s GII position is 117 and the share of seats in parliament 8.3%, but a population with at least some secondary education is worse for women (6.0%) and male (13.7%) (UNDP 2019). Bhutan is a small country in the eastern Himalayas between China and India; they have a rich natural and cultural heritage. Bhutan did well in gender gaps in the labour market, but the female labour force slightly declined in

comparison to men in 2016, which is the highest in South Asia (Lhaden 2018).

In gender gap, Bhutan is the second lowest country in South Asia according to WEF data on GGI ranked with 122, and its lower performance in subindices is respectively ranked with economic participation and opportunity (104), Education (125), health and survival (141) and political empowerment (138) (World Economic Forum, 2018, p.33 & 86). According to Gerald Daly, Resident Coordinator of the United Nations in Bhutan, gender inequality in Bhutan is based on the foundation of so many obstacles, such as the rights and choices of women and girls. Next, he added: “Child marriage means a lack of schooling, a greater likelihood of gender-based violence, and fewer choices in life.” The World Population Report, 2019 stated that 30% of women had experienced violence related to physical, sexual, psychological, and economic issues within the previous one year (Norbu 2019).

Pakistan: Pakistan has HDI ranked 150 in the category of average human development and its GII is 133. Both of rankings are the second worst in the region, which indicates that women are more vulnerable in this country. There is a maternal mortality birth rate of 178 deaths per hundred thousand, and the adolescent birth rate is 36.9 per 1,000 women, and the share of seats in parliament is 20% for women. There is a huge disparity in education at the secondary level, which is respectively for females (27%) and male (47.3%) between 2010 and 2017. The labour force participation rate (24.9%) is also much worse in comparison to male (82.7%) (UNDP, 2019). The gender gap is ranked 148, which is a worse performance in comparison to 2006, when it was ranked with 112. Pakistan’s position in GGI is worse in all the 4 indicators, respectively, economic participation and opportunity (146), educational attainment (139), health and survival (145) and political empowerment (97). In 2006, all ranks were between 110 to 112, except the political (37) (World Economic Forum 2018: 215, 268). Pakistan’s position in the global gender gap has drastically slipped in comparison to the data of 2006, because the country’s economy is suffering from a very poor condition and the observance of religious customs. The gender gap reveals that the honour system is causing regression, and Pakistan is standing second last in the GGI report just ahead of Yemen (149).

There is the nastiest form of patriarchy, which is also visible in the legal framework of Pakistan, and there is no uniformity in the law. Marriage is conducted according to religious beliefs, and honour killing is committed to save the family’s honour. General Zia-al-Haq introduced the Hudood ordinance into criminal law in 1979 as part of the process of

the Islamisation of Pakistan (Kennedy 1987: 153–154). This ordinance has become very controversial, because it equates adultery with rape, and there is no required acceptance of a women's testimony in the case of rape. A case of rape or adultery requires four-reputed Muslim men to testify. There are several cases registered and the majority of women in Pakistan are in jail due to this law. There is another law 'Qasas' that is also used to victimise women in Pakistan, while marriage according to the religious setting is another common practice in the Sindh region of Pakistan. According to this law, women are allowed to live without a husband throughout her life and keep the land of their sisters and daughters (Tripathi 2011: 153–154).

There are three ethnic groups with the highest disadvantaged in Pakistan such as Sindhi, Saraiki, and Pashtun, and Sindhi women and girls are poorest among them as well as those in rural households. Child marriage is also common practice, where 63 % of girls get married from the most disadvantaged backgrounds before the age of 18 years old. There are large disparities in income distribution in the workplace due to gender-biased norms such as discrimination in jobs and fewer opportunities in job markets (Dagia & Ismail: 2018). In 2021, the issues of marriage became more crucial in Pakistan when a Member of the National Assembly (MNA) from Balochistan married a 14 year-old girl. After that, police launched a probe when an NGO worker from Chitral filed a complaint.

Afghanistan: The worse position of women in South Asia is observed in Afghanistan, where their rank is not only last in the region, but they also have the worst obstacles globally. Gender inequality is the biggest problem in the country where more than half of the region is ruled by an extremist religious organisation, the Taliban, and women are bound to follow Shariah Law. The Gender Inequality Index (GII) of Afghanistan is 153, and other indicators show worse data, that is respectively maternal mortality (396 deaths per 100,000 births), the adolescent birth rate (64.5 per 1000 women), and shares of seats in parliament (27.4%). The population with at least some secondary education is also very low, respectively, for women (11.4%) and men (36.9%) in 2010–2017. There are large disparities in participation in the labour force, which is 19% for women and 86.7% for men in 2017 (UNDP 2019).

According to UNICEF Afghanistan, women and girls continue to face widespread gender discrimination and the abuses of human rights across the country. Violence against them is a common practice, and most girls do not go to school, especially as the majority of girls get married before the age of 18 UNICEF (Afghanistan 2021). According to The

Week, "In 1923 Afghan law gave women equal rights, but the Soviet invasion – and the Taliban – brought violence and oppression" (The Week 2015). According to a survey by Thomson Reuters Foundation on gender inequality, "Afghan men strongly oppose giving women more freedom - two of three think they have already too much right - and young men are even more reluctant than their elders" (Elks 2019).

Conclusion

South Asia has achieved the fast economic growth and tremendous development goals in many areas in recent decades. But once again the situation is worsening and newspaper analysis says that during the pandemic (COVID-19) it is women who suffer the most of gender discrimination and domestic violence issues. Societal values are based on patriarchal norms and traditional values in practice, which lead to gender discrimination among women in South Asian countries. This study specially traced the situation immediately before pandemic and tried to make an argument that the situation of women was actually worse. The core problem of gender inequalities is observed during the life cycle of a woman, e.g., from conception, to birth, to Childhood, adolescent to adult life (UNICEF South Asia 2021). Gender disparity is one of the major problems in overall development of South Asia. A recent report of UNICEF *Gender Counts: South Asia* mentioned that gender inequality leads to serious fundamental challenges to sustainable development in the region.

In contemporary gender inequality analysis, the major problems noticed in Afghanistan created the most unsafe place for women in the world in terms of equal rights. After the Taliban takeover in Afghanistan, the country has again fallen in all gender indexes and lost the development decade. The core problem is the imposition of Deobandi Islamic values that do not allow women modern democratic rights. This means that a woman cannot have rights such as studying in co-ed schools and universities, working together with men, clothing must fully cover the body and even face as per 'Burka' & 'Hijab', a news anchor on television and several other obligations. It has been more than a year of the Taliban's new authoritarian regime in Afghanistan and still girls' schools remain closed, which is a major example of gender inequality in the region. There is also another region where inequality is rising in South Asia due to failed of regional integration called the SAARC (South Asian Association for Regional Cooperation) and rising populism across the region. There are major concerns that South Asia's gender inequality is falling in each and every index.

References

- Alavi, A.M., 2017, *NCRB data reinforces Delhi's rape capital tag, city tops in crimes against women*, Delhi: Hindustan Times, <https://www.hindustantimes.com/delhi-news/ncrb-data-reinforces-delhi-s-rape-capital-tag-city-tops-in-crimes-against-women/story-APb3zjxQWw3nRkeJITE8oN.html> (Access: 19.10.2019).
- Bharti S.S., 2020, *Strengthening the Development Partnership between the EU and South Asia: A Contemporary Analysis*, "Slovak Journal of Political Sciences", 20(2), <https://doi.org/10.34135/sjps.200205>.
- Bharti S.S., 2022, *The EU Development Policy as A Model: An Implication for South Asian Countries*, "Humanities and Social Sciences", 29(2), <https://dx.doi.org/10.7862/rz.2022.hss.09>.
- Biswas S., 2018, *Why India's rape crisis shows no signs of abating*, India: BBC, 17 April 2018, <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-43782471> (Access: 19.10.2019).
- Dagia N., & Ismail Z., 2018, *UN Women report shows worrying degree of gender inequality in Pakistan*, Pakistan: The Express Tribune: February 14, 2018, <https://tribune.com.pk/story/1634815/1-un-women-report-shows-worrying-degree-gender-inequality-pakistan/> (Access: 20.10.2019).
- Elks S., 2019, *Afghan men oppose more women's rights; elders less hardline*, Reuters: January 29, <https://www.reuters.com/article/us-afghanistan-women-equality/afghan-men-oppose-more-womens-rights-elders-less-hardline-idUSKCN1PN0TZ> (Access: 20.10.2019).
- India Today, 2019, *Five women raped everyday in Delhi last year: Police*, New Delhi: Press Trust of India, <https://www.indiatoday.in/india/story/five-women-raped-everyday-in-delhi-last-year-police-1427501-2019-01-10> (Access: 19.10.2019).
- Kennedy C.H., 1987, *The Implementation of the Hudood Ordinances in Pakistan*, "Islamic Studies", 26(4).
- Lamont C., 2015, *Research methods in international relations*, Sage Publication.
- Lhaden T., 2018, *Moving towards gender equality in Bhutan*", *Published on End Poverty in South Asia*, World Bank Blog: March 08, 2018, <https://blogs.worldbank.org/endpointeryinsouthasia/moving-towards-gender-equality-bhutan> (Access: 19.10.2019).
- Mahbub Ul Haq Human Development Centre, 2015, *Human Development in South Asia 2015: the economy and the people*, Islamabad: Mahbub Ul Haq Human Development Centre.
- Meier Gerald M., & Baldwin Robert E., 1959, *Economic development: theory, history, policy*, New York: John Wiley.
- Norbu N., 2019, *Gender Inequality – The Greatest Obstacle to Women's Equality and Empowerment*, Thimphu: Business Bhutan. April 17, 2019, <https://www.business-bhutan.bt/2019/04/17/gender-inequality-the-greatest-obstacle-to-womens-equality-and-empowerment/> (Access: 19.10.2019).
- Revesz R., 2017, *New Delhi and Sao Paolo worst places in the world for sexual violence against women, shows study*, Asia: Independent, <https://www.independent.co.uk/news/world/asia/new-dehli-sao-paolo-women-sexual-violence-worst-place-world-india-capital-brazil-a8002541.html> (Access: 19.10.2019).
- Robinson S., 1972, *Theories of Economic Growth and Development: Methodology and Content*, "Economic Development and Cultural Change", 21(1), <https://doi.org/10.1086/450607>.

- Rodrik D., 2007, *Growth building jobs and prosperity in developing countries*,. Department for international development (DEFID) report.
- The Week, 2015, *Women's rights in Afghanistan: the turbulent fight for equality*, Middle East: *The Week*: Jun 24, 2015, <https://www.theweek.co.uk/64107/womens-rights-in-afghanistan-the-turbulent-fight-for-equality> (Access: 20.10.2019).
- Tripathi D., 2011, *Development Role of EU in South Asia*, Vij Books India Pvt Ltd.
- UNDP Maldives, 2011, *Women in Public Life in the Maldives: Situational Analysis/Baseline Assessment*, Male: United Nations Development Programme.
- UNDP, (2019,). *UNDP's Human Development Report, Table 5: Gender Inequality Index, 2018*,. UNDP, <http://hdr.undp.org/en/composite/GII> (Access: 18.10.2019).
- UNICEF Afghanistan, 2021, *Gender focus: Gender equality for girls and boys*, UNICEF Afghanistan, <https://www.unicef.org/afghanistan/gender-focus> (Access: 20.12.2021).
- UNICEF South Asia., 2021, *Gender equality*, UNICEF South Asia, Retrieved from: <https://www.unicef.org/rosa/what-we-do/gender-equality> (Access: 20.12.2021).
- World Economic Forum, 2018, *The Global Gender Gap Report 2018: Insight Report*, Geneva: World Economic Forum.
- Zeidan A., 2021, *History of Maldives*, The Editors of Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/place/Male-island-Maldives> (Access: 20.12.2021).

Wyzwania rozwojowe w regionie południowej Azji: Współczesna dyskusja na temat nierówności płci

Streszczenie

Ranking rozwoju społecznego (HDI) i jego wskaźniki wyznaczają aktualne wyzwania rozwojowe w południowej Azji. Region ten notuje wysoki i ciągły wzrost gospodarczy. Niestety, zgodnie ze wskaźnikiem HDI poprawy wymagają wskaźniki dotyczące rozwoju społecznego. W regionie Azji Południowej utrzymuje się zjawisko wykluczenia społeczno-ekonomicznego ze względu m.in. na takie czynniki, jak kasta, pochodzenie etniczne, religia i płeć. Organizacje międzynarodowe i państwa kierują się wskaźnikiem rozwoju przyjętym przez ONZ i jej instytucje, a w opisywanym regionie można zaobserwować szerokie spektrum konfliktów – od militarnych, religijnych po ekonomiczne i etniczne. Przykładem tego typu zjawiska jest napięcie polityczne między Indiami a Pakistanem, które destabilizuje sytuację w regionie zarówno z perspektywy ekonomicznej, jak i społecznej. Niniejszy artykuł analizuje współczesne wyzwania rozwojowe i nierówność płci w Azji Południowej na podstawie dostępnych wskaźników rozwoju, w tym HDI.

Słowa kluczowe: wyzwania rozwoju, Azja Południowa, rozwój kapitału ludzkiego, nierówność płci, wzrost ekonomiczny

Ryszard Ficek¹

Authoritarianism as a “Wicked Problem” in Contemporary International Relations

Abstract

This study aims to explore the concept of authoritarianism, which - presented in terms of the “wicked problem” of the contemporary world – seems to be a severe challenge to present-day International Relations (IR), both in theoretical and practical dimensions. The concept of authoritarianism is defined in the article as a form of political system in which the power and material resources of the state have been centralized, appropriated, and put at the disposal of either an individual or an elitist group “in power.” In this way, the possibilities of integrating the authoritarian state - both in the political and economic dimension – with the global system of international relations are limited, and the vital administrative institutions of the state have been manipulated and appropriated. The research method applied allows for the interpretation of the discussed issues in a complex – albeit specific – systemic form, characteristic not only for politically fragile or declining countries and regions but also for those which are politically stable and economically developed. The author’s analysis allows for the presentation and reinterpretation of the issue of contemporary authoritarian regimes concerning international relations in terms that not only define but often legitimize – and repeatedly even validate – some of the most despotic, autocratic, and hegemonist forms of the political systems in modern times.

Key words: authoritarianism, democracy, wicked problem, political regime, dictatorship, the rule of law

Introduction

Almost three decades after the symbolic fall of the Berlin Wall, heralding the collapse of the bilateral balance of power in the world, the international political scene has witnessed the emergence of many, often

---

¹ Rev. Ryszard Ficek Ph.D., The John Paul II Catholic University of Lublin, Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin, e-mail: rficek@optonline.net, ORCID: 0000-0001-5238-6767.

permanent and diverse authoritarian political regimes. Moreover, such trends are illustrated by the majority of modern political power systems functioning not only in the reality of unstable and fragile states, but practically across the world. Of course, the trajectory of political processes taking place both regionally and globally is highly diverse. Nevertheless, authoritarian regimes appear to be consistently determined to maintain – above all – their political power at almost any cost. Additionally, the challenging experiences of the international community with authoritarian states are characterized by multidimensional, complex - and consequently – challenging issues concerning contemporary global politics, which can be described as the “wicked problems” of the present-day globalized world.

In any case, the issue of authoritarianism as a “wicked problem” in contemporary International Relations (IR) is quite controversial because of its complex nature and the difficulty of precise definition. Nevertheless, these issues are of significant importance in political practice, especially regarding International Relations (IR). Consequently, actions by the international community concerning authoritarian regimes based on erroneous assumptions, goals, and values can have serious consequences (e.g., in the resolution of armed conflicts and complex crises in regional politics). In a sufficiently blunt manner, the lack of stabilization and often anarchization of state administration structures, as well as the “causing conflicts” aspect in the areas of international politics display the ambiguities of the conceptualization, i.e., exposing the essence of present-day authoritarian regimes.

The proposed concepts concerning policy-building and peace-building processes are widely recognized, and the terminology is still in common usage. In any case, the proper presentation of the problem of contemporary authoritarianism, taking into account its complex specificity, is of great importance for the international discourse on political instability in many corners of the modern world, and the mutual relations between authoritarian countries and the international community in the context of a political economy that allocates significant forces and resources – both material and human – to resolve crises and build a constructive level of mutual understanding and cooperation.

Unfortunately, the term “wicked problems” regarding authoritarian states cannot be clearly defined. The *diferencia specifica* of the problem differs in accordance to a wide variety of factors, leading to different concepts and is associated with a pluralistic debate about the nature of particular issues and their potentially constructive solutions. In other words, (1) the “wicked problems” associated with authoritarian regimes

consist of many interdependent factors and cause-effect relationships. These factors are challenging to identify in advance and often become apparent only in the context of a specific socio-political situation and particular solutions. The proposed resolutions usually have many – often even contradictory – goals that require making “reasonable” compromises. As a result, misunderstandings about the causality and objectives of the actions taken contribute to difficulties in defining the problem and developing constructive solutions. In this sense, (2) there are severe difficulties in finding clear and unambiguous answers to the many complex issues surrounding the problem of authoritarian regimes. Moreover, even in the case of the applied solutions, the specificity of “wicked problems” concerning authoritarian regimes seem to go beyond the moral uniqueness and distinctiveness of good and evil. In other words, the solutions proposed in these cases are often “sufficiently good” factors, politically determined or conditioned by limited information or material resources.

Referring to the research by Horst Rittel and Melvin W. Webber, who first introduced the term “wicked problem”, the perception of success or failure varies according to stakeholder positions and perspectives. In this sense, every wicked problem is essentially unique (Rittel & Webber 1973). Therefore, due to the complex interaction of a variety of factors, connections between different aspects of the problem, the specific socio-political context, and pre-imposed knowledge limitations, the impact of the international community on authoritarian regimes often requires non-standard solutions and the adaptation of appropriate methods taking into account the specific socio-political situational context. Moreover, rarely are all the relevant aspects of a given problem visible before an attempt is made to solve it. It requires acquiring appropriate knowledge, the possibility of its practical application, and the ability to adapt to a dynamically changing political environment.

Regional and Global Trends

After World War II, virtually all countries of the former “Soviet bloc”, namely Central and Eastern Europe, Eastern and Southeast Europe, as well as the Soviet Union itself and a certain number - at least nominally – of socialist republics in Central, Eastern, and Southeast Asia, functioned based on a one-party system of local government with a communist or socialist province. Among them, there are countries such as East Germany, Poland, Hungary, Czechoslovakia, Bulgaria, Romania, Albania, and Yugoslavia in Europe, along with Vietnam, Cambodia, and

Laos. However, the most intriguing member of this group seems to be China, where the Communist Party managed to make an ideological transformation and survive the decline of communism as the ruling party (Liu 2018: 71–76). In fact, communist countries constituted the largest single group of authoritarian one-party regimes in the 20th century.

Yet, with the collapse of the Soviet system and the accompanying socio-political delegitimization, and revolutionary collectivist ideologies, the situation in the world changed radically. After the fall of the “Iron Curtain” in Europe, some CEE countries – several of them such as Latvia, Lithuania, and Estonia regaining independence – democratized and became members of the European Union. As a result of the end of the bloody Balkan wars that led to the fall of Yugoslavia, new states appeared on the map of Southeast Europe. Some, such as Croatia and Slovenia, joined the EU (Schumacher 2001: 81–102; id. 2005: 281–290, Roter 2005: 447–454). As a result of the systemic transformation, some countries of Central and Eastern Europe took the form of government which is referred to as “regime hybrids” with authoritarian tendencies. These include countries such as Belarus, Moldova, and Ukraine. Moldova and Belarus adopted authoritarian systems of power under presidents who chose to maintain close ties with Russia. During the independence transformation, Ukraine was balanced between democratic and autocratic tendencies (Wilson 2014: 99–143). A similar situation developed in Moldova, Georgia, and Armenia, which were associated with the phase of bloody armed conflicts (Bruder 2020: 69–97; Zagorski 2002).

In Africa, with the end of the colonial era in the second half of the 20th century, many newly independent states quickly found themselves under authoritarian rule. It was only during the last wave of systemic transformation that many of them transformed towards the democratization of state structures (including Tanzania, Ghana, Botswana, Mali, South Africa, and Tunisia) (Cheeseman Fisher 2021: 82–86). In practice, many of the post-independence African political regimes were ruled by single parties with socialist provinces (Angola, Algeria, Ethiopia, Benin, Mozambique, Somalia, or in the former People’s Republic of Congo) or parties with typically provincial conservative-right wing (e.g., Malawi or the former Rhodesia), as well as by nationalist one-party systems (e.g., in Burundi, Cameroon or Chad). These parties often arose during the liberation struggles against the former colonial powers. Nevertheless, after regaining independence, African states – more or less from the 60s/70s. until 1990/91 – constitute one of the most important and thought-provoking resources of various – sometimes quite bizarre – cases useful for the analysis of authoritarian and one-party systems of government

power, as well as the most extensive array of political parties with a Marxist-Leninist province outside the former “Soviet bloc” (ibid., 88–104).

In practice, formal one-party governments were only a weakly veiled form of the so-called “personal government” based on the clan or tribe. In other words, they were a typical example of a neo-patrimonial rule, where the possibility of participating in the structures of power and its profits was associated with belonging to the “proper”, and being loyal to, the patrimonial government of the tribal community. Therefore, it is difficult to assess the specificity and type of authoritarianism, where – theoretically – one-party governments overlap in practice with personal governments (highly distorted power structure). North Korea is the extreme case of this kind of “formal” one-party government – and, in fact, an utterly malformed power structure based on personal control. In this context, the formal one-party rule has taken on the bizarre character of an absolutist personal monarchy that is “owned” by the Kim dynasty and its henchmen (Lankov 2013). Similar problems are displayed in the political situation in the Middle East and North Africa region. In this case, the systemic specificity of the Middle East and North African states may become a rich source of inspiration, especially for research on authoritarian issues of a military nature, as well as for analyses of complex civil-military relations. Both in the 1950s/60s, and especially in the 1980s and 1990s, the countries of the region were generally characterized by a one-party system of political authority and, to a large extent, with a robust socialist approach, which - additionally - was coupled with Arab nationalist ideology (e.g., Tunisia, Algeria, Libya, Egypt, Iraq, Syria, or South Yemen). However, with time, various forms of systemic transformation developed political systems of power specific to this world region, characterized by very centralized state administration structures. Their specificity resembled centres of political power typical of the monarchical system of such countries as Morocco, Jordan, or countries located in the Persian Gulf region (Saudi Arabia, Kuwait, United Arab Emirates, Oman, Bahrain, or Qatar). Moreover, these Middle Eastern states were not only characterized by highly militarized one-party governments but also exhibited features typical of neo-patrimonial regimes – and generally to a much greater extent than in the case of sub-Saharan African countries (Yom 2020: 39–77).

Practically from the very moment of their independence at the turn of the 1990s, similar features were displayed by the countries of Central Asia and the Caucasus, such as Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, and Azerbaijan. Most of the countries in the region were characterized by a patrimonial system of power based on personal rule. Many local

political leaders had previously held critical political positions during the Soviet era. They took office shortly after their countries regained independence (Aydin 2000: 1–12). The few exceptions deviating from the regional pattern were Georgia (Congressional Research Service 2014: 39–42) and Armenia (*ibid.*: 34–37), located in the South Caucasus. After years of personnel rule, Kyrgyzstan also returned to the multi-party system (International Crisis Group, 2004; Congressional Research Service, 2020). Nevertheless, ultimately, the dominant trend in the region was authoritarian personalist dictatorships.

However, the above regimes differed from the authoritarian military dictatorial systems typical of Latin America. In fact, the only Latin American country that did not experience long authoritarian rule by military juntas in the 20th century is Costa Rica (Meyer 2010). An essential characteristic of such governments was the fact that they were based on personalist rule. Good examples of this were the governments of Anastasio Somoza in Nicaragua (Diederich 2007: 300–309), Juan Perón in Argentina (Wulffen 2018), the political regime of the Duvaliers in Haiti, as well as the government administration led by Alberto Fujimori in Peru (Burt 2011: 267–396). Nevertheless, the dominant form of government for this region was military dictatorships.

In this context, a significant Latin American experience with various types of authoritarianism is the direct political involvement of the United States, which, in pursuit of the Truman Doctrine of containment of communism, supported many military-civilian dictatorships, mainly in the right-wing regions. These included the governments of Castillo Armas in Guatemala (LaFeber 1993: 76–79), Alfredo Stroessner in Paraguay (Miranda 1990), Humberto Castelo Branco in Brazil (Skidmore 1988: 18–65), Hugo Banzer Suárez in Bolivia (LaFeber 1993: 13–16), Augusto Pinochet in Chile (Kornbluh 2013: 161–174), the military-civil junta under the leadership of Juan María Bordaberry in Uruguay (LaFeber 1993: 109–111), and the military rule of the junta led by General Jorge Rafael Videl in Argentina (Scatizza 2020: 47–66).

In other words, the end of the 1970s was a period of autocratic rule by military juntas for practically most Latin American countries. Admittedly, in the 1980s and 1990s, the political landscape of the continent changed, and most of the regimes of the time underwent a process of democratization. Nevertheless, in a few cases, mixed types of military juntas, as well as civilian-military bureaucratic political regimes, still existed. The above points indicate the need for a scientific reworking of authoritarian governments and systems typology. After all, the Latin American experience has contributed to the development of significant

academic analyses of the mechanisms of operation and specificity of modern authoritarian political systems, both in their bureaucratic and military form (LaFeber 1993: 87–148).

Since the beginning of the 21st century in Latin America there has been a tendency to seize power by authoritarian left-wing governments that have incorporated into their political strategy elements of populist rhetoric and efforts to restore the existing political order (a new form of class struggle, the issue of redistribution of national wealth, etc.) (Auyero, Lapegna, Page Poma 2009: 3–22). An excellent example of this leftist regime is Venezuela, under President Hugo Chávez and his successor, Nicolás Maduro (Peñaloza 2014: 379–392; Oner 2021: 5–7). Although their presidencies exhaust the features of personalist in-style governments, the dominant aspect of their régimes is strongly exposed populism.

In this century, however, there is a renewed trend towards the return of authoritarian populist rule, this time with a provincial left-wing, which – in combination with anti-American populist rhetoric – can be seen in many Latin American countries. The best example of this case is the already mentioned Venezuela (Oner 2021: 7–19). Although the above governments present a typical personalist style of their power, the defining feature of their rule is the heavy emphasis on populism. Although not all populist leaders in Latin America promote a clearly authoritarian political strategy in their governments, populism or neo-populism can now be seen as a significant inspiration for global trends emphasizing populism as a critical legitimizing tool that is often unstable and affected by factional political struggles in fragile states (Morales & Barros 2018: 119–144). Moreover, apart from authoritarian concepts emphasizing the deliberate dismantling of democratic state structures, therefore, enabling the transition to authoritarian rule and the personalization of hegemonic powers, populism has become one of the most important, as well as intriguing, issues in research on the problem of authoritarianism also concerning the politics of fragile states, both in local as well as global dimension.

In other words, in fragile states the operation of most political regimes can be characterized as a sort of “authoritarian arrangement” whereby citizens relinquish their political rights in favour of stability and socio-economic security. However, the possibility of using authoritarian decision-making mechanisms in non-democratic countries has not been thoroughly investigated. Thus, the popularity of authoritarian regimes is a severe analytical challenge for contemporary political scientists and experts on international issues. As the above mentioned systems are ex-

amples of 'by design' rather than 'by default' authoritarianism, the theories of democratization of state structures focusing on obstacles and pre-conditions determining the formation of a constructive democratization process cannot accurately explain this trend.

Authoritarianism in Its Diversity and Multidimensionality

Based on political pragmatics, authoritarianism concerning fragile states can be defined as a specific type of political deal – a repetitive game between the citizen and the authoritarian power that seeks to legitimize political actions, and in which economic benefits and political rights are determined by the costs that the regime bears it in order to provide the citizen with suitable goods and services. However, the above “contract” ceases to function in the face of a persistent armed conflict, a military coup, or highly repressive dictatorships. The fact that authoritarian regimes, especially in the context of fragile states, enjoy considerable public support suggests that their governments do not remain in power solely through repression or other forms of – more or less – bitter or disguised persuasion. So what are the sources of the persistence of authoritarian regimes in fragile states? The argument analyzed in this paper is that authoritarian regimes survive thanks to effective authoritarian legitimation measured by the degree of compliance of their governments' presented and implemented political strategy. It is a process inscribed and justified in a broader spectrum of attitudes, aspirations, beliefs, values, and social expectations. However, authoritarian regimes are defined as a whole array of internally diverse political systems that, despite all their differences, have one thing in common: their undemocratic nature. In other words, “authoritarianism” means anything that conflicts with the requirements and standards of a democratic system. Nevertheless, understanding authoritarianism as a negation of democracy is neither satisfactory or methodologically correct, as it is typically *a contrario* procedure. Therefore, a set of features constituting the concept of authoritarianism should be given in order to answer not only the question of what authoritarianism is not but – above all – what it is.

According to Juan J. Linz, authoritarian regimes: (1) adopt a limited, non-responsible form of political pluralism, as opposed to the political monism of totalitarian regimes and the essentially unlimited pluralism of democratic systems; (2) they do not have an extensive ideology - unlike totalitarian regimes – but instead exhibit distinct mentalities; (3) they also do not use extensive or intensive political mobilization of the civil

society, unlike totalitarian regimes - except at some points in their development - but are characterized by civic “political apathy,” unlike in democratic systems where citizens are expected to engage politically and participate in public debates (Linz 1964: 297–298); (4) they are characterized by political governance exercised either by a single leader or by a small leadership group, where power is exercised within formally ill-defined limits (as opposed to democracy, where power is exercised officially within a limited arrangement of guaranteed rights and freedoms, and system of checks and balances), but which are, in fact, somewhat predictable (as opposed to the unpredictability and arbitrariness of state terror used by totalitarian regimes) (Linz 2000: 263–265).

As can be seen from the above considerations, authoritarianism is fundamentally different from totalitarianism, which is also an undemocratic order. In the authoritarian system, the rulers control only state structures without exercising absolute omnipotence over society. In this sense, authoritarian power is usually satisfied with power itself, and the object of its aspiration is exclusively political government. In authoritarianism, therefore, only politics is a restricted area, and there is relative freedom beyond. The rulers seem to be saying: leave us political power and, this aside, do what you want. Authoritarianism is, in effect, a somewhat defensive system. It rigorously controls politics, while other areas of public life are not the subject of the rulers’ aspirations. Authoritarian governments tell citizens what they are not allowed to do, and that which is not forbidden becomes, by default, permitted. Authoritarianism must not be motivated by a totalitarian ideology, and the authoritarian state does not try to disseminate a specific system of political ideas deemed exclusively right and proper.

Authoritarianism takes different appearances depending on the time and place, chosen assumptions, and pursued goals but retains its essential features. It is the nature of the fact that, in authoritarian systemic conditions, political power is not chosen in free elections, nor is it derived from the consent of the ruled and – as such – is not subject to social control. This kind of systemic invariability of authoritarianism distinguishes it from democracy, which is multi-faceted and functions not only at the systemic level but also at the level of sources and natural foundations. In other words, democracy is dynamic, while despotism is static and, in its essence, always unchanging. The most primitive power systems that appeared at the dawn of humankind were authoritarian, and modern totalitarianism represented the same face in the field of the mechanism of power. The common denominator here was always the same: the fact that there was an imposed

power based on force and was not subject to the control of the members of the community within which it operated.

Authoritarian regimes are based on institutions that ensure the permanence and irrefutability of the power authority. There is limited political pluralism in countries controlled by an authoritarian regime, provided that the entire society is not opposed to the holders of power. Ideology, displaced here by the features of the authoritarian personality, does not play a significant role, nor does the formal and legal definition of the scopes and methods of exercising power by a leader or an oligarchic group exercising power. The efficiency of the government apparatus capable of neutralizing the opposition is highly appreciated, as is the political passivity of a society controlled by censorship and – *de facto* – deprived of the possibility of choosing power.

Explicitness, Particularity, and Dissimilarities

The classifications of authoritarianism are many and varied, as it is easy to identify an array of differentiating criteria. Due to the main political goal of the regime, one can speak of (1) reactionary, (2) conservative, and (3) revolutionary authoritarianism. Reactionary authoritarianism is rare. It is represented by a system that is inconsistent with the existing reality and wants to restore older political and social solutions, which are already widely regarded as an anachronism (Ficek 2007: 199–208). Conservative authoritarianism is a system referring to the unity of the nation, proclaiming the value of the state and often manifesting a deep attachment to tradition and religion. This authoritarianism regards itself as a guardian of order and traditional values, which it intends to defend against various innovations and social experiments. In contrast, Revolutionary authoritarianism aims to destroy the old lawfulness and build a new radical order. As a rule of thumb, it always has solid left-wing political fractions. Notably, revolutionary authoritarianism was the reality of many Third World countries in the postcolonial era (Kiernan 2004).

In its intensity of coercion and restrictions on civil liberty, authoritarianism is gradual. Its diversity presents various forms: from authoritarian democracy through multiple forms of dictatorship to totalitarianism. Thus, there are numerous arrangements of authoritarian political regimes: always authoritarian (despots, dictatorships), almost always authoritarian (theocracies, absolute monarchies, military autocracies), often authoritarian (fascist states, socialist states), and only sometimes

authoritarian (authoritarian democracies). However, the concept of authoritarianism, which is too broad and imprecise in its content, blurs the possibility of a clear division of authorities into democratic and authoritarian systems (Linz 2000: 159–261). This kind of imprecision, however, results primarily from the fairly common belief that all power can – and should – pretend to be an authority. The concept of authoritarianism distinguishes between the positive sense of authoritarianism – consistent with the idea of a democratic system – and the negative and anti-democratic meaning of authoritarianism. Nevertheless, tied closely to democratic standards, genuine freedom accepts authority just as proper authority recognizes the need for freedom. In other words, an authority that does not develop freedom and independence becomes authoritarian (Sartori 1994: 238).

Authoritarianism, as a rule, does not recognize political diversity, which appears abnormal and threatening to the status of those in power. A feature of this type of regime is, therefore, its eternal struggle with the real enemy or – if no such enemy exists – the imaginary foe. Usually, such systems also exist mainly through violence, but not exclusively so. By establishing governments that are unaccountable to society and by permanently guaranteeing power and privileges to a few, authoritarianism is constantly under threat, and rulers are inevitably accompanied by the fear of the termination of their power and control. This fear becomes a special kind of energy that continually increases the use of violence in government practice. As a result, an authoritarian system exists as long as the legitimizing force that supports it persists. When it breaks down, this system is doomed to collapse. The above regularity also fully applies to totalitarianism.

Forms and Assets of Authoritarian Socio-Political Control

Maintaining social control is not only a fundamental issue of authoritarian systems of power, but is likewise an essential issue for any political system, the network of international relations, and the entire socio-political life. A particular requirement of public order is a prerequisite for social integration and the realisation of critical political goals in each country. Nevertheless, attempts to create socio-political stabilization, as well as internal order, are associated with imposing a single value system on the entire diverse community of the state, which may become a source of severe conflict and violence. This is because all power systems use rules that regulate and govern the behavior of the whole variety

of actors on the political scene. These include multiple types of laws, directives, or standards that differ not only in the degree of respect and value but also the reasons for their observance. Therefore, coercion, self-interest, and legitimacy are classic forms of social control. Each of these forms generates compliance – or non-compliance – with the rules of functioning of the state community through a different – alternative – control mechanism. While each of these forms can be analytically separated from the others, in practice, they are rarely found in pure form. In fact, in an authoritarian state, they function at various levels, as well as in specific conditions – depending on particular situations and socio-political strategies – both in terms of form and content.

One of the primary forms of maintaining power and social control is a coercive strategy based on the threat of the use of force – including the military – to influence decision-making by political opponents. Coercion refers to the relationship of asymmetric physical power between actors in the political scene. However, this asymmetry is used as a persuasion aimed at changing the behavior of the weaker party. The operational mechanism of oppression is fear, or “coercion.” In this sense, fear breeds consent. An actor on the political scene who obeys the rule because of coercion is motivated by the fear of punishment from the stronger side of the political dispute. The specificity of the application of the above principle is irrelevant. Unless as a signal to show what behavior will – and what will not – be associated with punishment. Suppose a socio-political system relies on coercion to motivate adherence to its rules. In that case, it must commit enormous resources to enforce submission to the authority and oversight of opposition circles, which is not easy for most fragile states (Tretyakov 2017: 35–37).

The importance of the issue of coercion for the entire model of maintaining power and control of society by authoritarian systems is related to marking a clear pole (extremum) on the whole triad of social control mechanisms (coercion, self-interest, and legitimacy). The emphasis on various threats (internal as well as external) and the effectiveness of the state in generating this measure of social compliance control takes place at the expense of paying attention either to the normative content of the rules or to more complicated calculations of self-interest by individual actors on the political scene. Coercion is a relatively simple form of social control and, as such, appears to be ineffective from the point of view of the central government. It generally does not result in a voluntary submission. Moreover, coercion and repression tend to generate various kinds of trauma and strengthen the attitude of resistance. Even if, in the short term, they cause submission, such behavior is di-

rected against the normative premises inspiring the actions of citizens or social groups subordinate to the state (Hechter 1987: 40–48).

As a result, any use of coercion entails a disproportionate burden on valuable – albeit limited – social capital and reduces the likelihood of an individual or community complying with it without referring again to the use of coercion in the future. For this reason, few authoritarian systems rely primarily on coercive measures. However, in some situations, all political systems must consider the possible need to use force. Nevertheless, coercion and repression are costly mechanisms of control of the state community. Additionally, they are entirely unfit to regulate activities requiring citizens to display any form of creativity or enthusiasm. In other words, political stabilization and social orders based on coercion have a strong tendency over time, either to collapse because of their own instability or to drastically limit the use of coercive measures by seeking to legitimize their political strategies and create predictable and constructive expectations among the civil society (Tretyakov 2017: 44–45).

The second possible form of controlling a civic community is to convince said society that submission to an authoritarian state is conducive to its own interests. It is often assumed in social sciences that such calculations of self-interest are the basis for the functioning of most social institutions. This view suggests that any rule followed by individuals is the result of an instrumental and calculated appraisal of the practical benefits of following – or not following – politically correct rules. However, it is connected with a highly instrumental approach to social structures and other people. Therefore, the task of the authoritarian state apparatus is to develop and compile coherent elements of the political strategy in such a way that citizens themselves consider it the most rational and attractive option in the process of shaping effective state administration structures. Suppose the authoritarian power properly shapes and manages the stimuli intensifying the control of the civil society in terms of its own benefit. In that case, self-interest should allow for a stable coexistence of even very different socio-political structures. In the context of an authoritarian state, socio-political interaction is shaped as a form of exchange – and the resulting obligations as – a kind of – contract. Individual decisions are calculated to maximize profits, and administrative organizations are the pillars of the cumulative principal-agent contractual relationship. Therefore, the fundamental political act is consenting to a contract (Sears & Funk 1991: 26–39).

However, self-interest must be clearly defined as a valuable and functional category encompassing a wide range of state-civil society relations. Boundaries covering self-interest issues need to be clearly de-

lineated so as not to cover all other types relevant to the point of civil society scrutiny. In this sense, self-interest is related to coercion because both categories are forms of utilitarianism. When an actor is presented with a situation of choice that involves threats of retaliation or where others have manipulated the available options, the models of self-interest and coercion will follow the same logic and predict the same outcome: a risk-neutral political actor should compare the benefits that can be obtained, with the cost of the penalty multiplied by the probability of criminal sanctions. In other words, the above two types of solutions are expressed in the fact that the basis of the obligation to comply with standards is prudence (Ellis 1971: 695). The reverse of this thesis is the so-called logic of deterrence. In other words, self-interest involves self-restraint on the actor's part, while coercion works through the application of external restraint. It expresses a significant difference in understanding the complex structure of incentives on government and the resulting acceptance of the required civil society. In other words, the model of coercion is only interested in the threat and use of physical violence. In contrast, the self-interest model can be generalized to several essential factors of social and psychological nature, physical stimuli, and many other factors that discourage the acceptance of the proposed solutions (Sears & Funk 1991: 67–82).

On the other hand, the distinction between self-interest and legitimacy can be seen through the difference between interest understood as "*bonum commune*" and *strictly* self-interest. All three models (coercion, self-interest, and legitimacy) assume that the actors of the political scene are "interested" in pursuing their welfare, and, therefore, self-interest must add something more. The actors are concerned about acting rationally when they pursue their goals, but it is not known *a priori* what the plans are and whether they serve the national *raison d'état* in the long run. In this context, what matters is what is included in the calculus of interests and in the situation in which the actor defines it. Does the actor take for granted the existing structure of relations and institutions and try to improve their position within, or does the actor imagine their situation as unique at every point of the decision and try to make it as favorable as possible? The first is status quo orientation, in which at least some rules or relationships are accepted and generally unquestioned. The realization of interests occurs within a structure that the actor takes for granted. Here we can say that the actor is "interested." The latter is "self-interest" in the strict sense of the word, which means a continual reassessment of each principle and relationship from an instrumental point of view.

Nothing is taken for granted or cherished for oneself, just for its benefit in and of itself. This position is fixed, not fickle. Self-interest is necessarily amoral to obligations to others; others are mere objects to be used instrumentally. It does not exclude cooperative behavior, even if performed for instrumental reasons (Jencks 1990: 54–67).

A society where adherence to the rules is primarily based on members' self-interest will exhibit several distinctive features. First, any loyalty of the actors to the system or its rules will be determined by whether the political system provides a positive stream of benefits. Actors continually calculate the expected profit from staying in the structure and are ready to abandon it immediately if any alternative promises more excellent utility. Such a system may be stable when the arrangement of “profitability” guarantees the appropriate profits. In this way, “selfish” actors on the political scene will be more prone to revisionism than to shaping the political *status quo*. Second, long-term relationships between stakeholders are difficult to maintain because actors do not value the relationship itself, only the benefits it brings (Beetham 1991: 27). Consequently, a socio-political system based mainly on narrow self-interest will be unstable and politically less integrated.

Another form of control of civil society is the belief in the normative legitimacy of the principles and rules shaped by the legitimate organs of state power - in this case, the structure of the authoritarian state. Thus, legitimacy contributes to the political coherence and credibility of power structures, thus providing a fundamental reason for why citizens should follow established rules. When a citizen is convinced that the rules are legitimate, the question of compliance is no longer motivated by the mere fear of retribution or the calculation of self-interest but rather by an inner sense of moral duty. In this context, legitimacy can be defined as a generalized perception or assumption that the actions of an entity are desirable, proper, or appropriate within some socially constructed system of norms, values, beliefs, and definitions (Suchman 1995: 574).

An essential dimension of the legitimation process is the internalization by citizens of external content and standards presented by power structures. In other words, the internalization of the legitimation process is characterized by the fact that the outer sphere constitutes the sense of one's own particular interests in the civil society – existing at the inter-subjective level – defining the set of laws, norms, and rules present and functioning in the community. The above set of standards and regulations will be legitimate in the dimension of civil society if particular citizens internalize its content and realize the importance and specificity

of their specific interests in the context of superior and objectively functioning political principles and rules.

Certainly, legitimacy as a tool of social control is much more effective. It has a definite advantage over coercion, especially in reducing execution costs and creating citizens' apparent "freedom" – although it seems to be more expensive in the short term. Moreover, legitimacy is not essential to maintaining social control. Nevertheless, the lack of legitimacy imposes high costs on the administration of the authoritarian state. Legality facilitates the operation of socio-political organizations that require enthusiasm, faithfulness, loyalty, discretion, organizational dispersion, as well as sound judgment. Because it is so problematic, societies will seek to subject it to justifiable rules. The powerful will aim to secure consent to their power from at least the most important among their subordinates (Beetham 1991: 3). In other words, "the maintenance of social order depends on the existence of a set of overarching rules of the game, rules that are to some degree internalized, or considered to be legitimate, by most actors. Not only do these rules set goals, or preferences, for each member of society, but they also specify the appropriate means by which these goals can be pursued" (Hechter 1987: 13).

Indeed, the coercion, self-interest, and legitimacy relationships are undoubtedly complex and rarely exist in their pure, idealized form. Historically, they are often interrelated in a model and distinctive way because most social structures first emerged from a relationship of coercion or individual self-interest. Nevertheless, once established, they can evaluate and shape the development of various forms of legitimacy. It is sometimes suggested that legitimacy is a derivative of coercion because the social consensus on which legitimation rests can also be created by force and coercion. Many legitimate power relationships widely accepted today began in their genesis as coercive relationships (this applies to virtually all modern liberal-democratic states).

Nevertheless, the functioning of the authoritarian authority in order to legitimize its actions seems to be one of the most motivating forms of legitimizing the regimes. It does not mean, however, that legitimacy and coercion are the same phenomena. Even if legitimizing power began as coercion, the legitimacy itself – as a product of internalization – works differently from the power relationship from which it emerged. Regardless of its origin, the composition of legitimate power relations functions in a peculiarly different nature than structures of coercion or self-interest.

Conclusions

At present, the international community is faced with many demanding, multidimensional, and often daunting challenges both in the dimension of foreign policy and the global security strategy. It is primarily based on several threats posed by authoritarian regimes, including the issue of trade wars, international terrorism, nuclear weapons proliferation, uncontrolled arms race, illegal arms trade, the possible spread of various types of pandemics, peculiarly understood “ecology,” or also multiple kinds of political and economic pressure aimed at, in particular, fragile and politically unstable states. While the above aspects of confronting authoritarian regimes are essential, Western liberal democracies are also faced with a much more severe and overriding problem that – in the long run – may hamper the realm of fundamental issues defining liberal-democratic doctrine and the systemic specificity of Western states.

Even today, contemporary scientific centers analyzing the current trends in international politics emphasize the strategic importance of many significant challenges posed by the confrontation with the political doctrine of authoritative regimes. It is about both a direct threat to the functioning of liberal democracies (e.g., military interventions, economic pressure, propaganda war, various forms of political pressure, etc.), but also attempts to depreciate, discredit, question, and – as a consequence – replace democratically-liberal norms (e.g., promoting regulations, authoritarian, models, standards, and ideas), as well as activities aimed at destabilizing and slowly deconstructing the current international order based on the liberal-democratic vision of the rule of law.

The promotion of authoritarian ideas by contemporary autocratic regimes is carried out, highlighting the current military conflict between the Russian Federation and Ukraine. Therefore, there is a danger that authoritarian forces will become much stronger and more assertive, and Western countries may become weaker, politically less effective, and isolated. In this way, international politics may also become an environment less friendly to liberal-democratic ideas shaping the current *status quo* in the dimension of global politics. In such a situation, the democratic states of the West will be forced to give up their spheres of influence, or they will have to take the risk of a military confrontation. In the face of competition with the populist ideas of authoritarian states and an intensified propaganda war, liberal-democratic values may be compromised, and – as a consequence – the authority of the Western world basing its foreign policy on the paradigm of democratic-liberal values could be undermined.

Moreover, the threat of a confrontation with authoritarian states threatens the ideological coherence and integrated cooperation between Western states, which – despite everything – will be afraid to accept the growing costs of “excluding” themselves from the influence of authoritarian states (e.g., dependence on natural resources), or taking risks in military confrontation. Thus, intensified efforts to separate Western powers from each other will negatively impact mutual international cooperation. It may pose a real threat to the breakdown of strategic alliances, both Europe-wide and transatlantic, in the vital spheres of foreign and security policy. It will force a paradigm shift in virtually all dimensions of the functioning of the state. The entire sphere of economic activity will have to undergo intensified efforts to forge mutual divisions – and thus to separate the Western powers from one another, breaking down historic alliances. Western organizations and companies will be forced – one way or another – to adopt appropriate procedures, norms, rules, and expectations, which will be increasingly influenced by the economic concepts of authoritarian states, which will inevitably impact the global specificity of international relations.

Individual authoritarian states, as well as their decision-makers – in one way or another – will be able to build sufficiently strong structures of mutual acceptance and support, both economically and politically. Analyzing the current international scene, as these pressures develop, the multipolar political order now taking shape seems to be less and less based on liberal-democratic principles. The answer to the despotic tendencies of authoritarian regimes should therefore be multidimensional.

In consequence, democratic liberal states should develop appropriate action strategies. As a result, it is necessary to focus on cooperation that profiles the determination and constructive approach of action among civil society – both in the ideological, political, and economic dimensions – strengthening internal stability and determination in implementing its development initiatives. Fragility, stagnation, and internal divisions in liberal democracies enable authoritarian states to shape alternative – undemocratic – norms and procedures in international politics, thus negatively affecting their Western rivals. Solving the political disputes and economic problems underlying these misunderstandings and conflicts seems to be the most effective way of defending against the authoritarian tendencies of political opponents. However, more radical measures are required in the short and medium-term.

In the interests of democratic liberal political systems, renewal, restructuring, and improvement of historically strategic alliances are required. Western democracies are combined into an integrated system of

institutions operating internationally. Therefore, the challenge posed by authoritarian political systems calls for the effective use of the ties between the countries of the West, even in situations of differences and issues of dispute (e.g., the diverse nature and complexity of international trade). In other words, liberal-democratic states need to go beyond crises and focus on lasting historical alliances that condition effective economic development and political stabilization both locally and internationally.

In today’s globalized world, liberal democracies are forced to compete on all levels of political and economic life. International rules, principles, and norms play an essential role here. The danger to the liberal order is directed not only concerning countries with established liberal-democratic political systems but also affects other regions of the world, as well as international institutions operating on a global scale. In this sense, liberal democracies need a positive and effective program capable of engaging in the global competition for new spheres of influence. In other words, liberal democratic systems must work out an appropriate development strategy that is also attractive to countries devoid of a democratic state of law. It would be an excellent alternative to authoritarian regimes’ demanding and expansive policies. A vital expression of this is the political initiative and commitment to the global sphere of international relations, increasing expenditure on the promotion and support of the concept of a democratic state of law, as well as human rights, and – above all – effective administrative structures of the rule of law, both locally and internationally.

References

- Auyero J., Lapegna P., Page Poma F., 2009, *Patronage Politics and Contentious Collective Action: A Recursive Relationship*, Latin American Politics and Society, 51(3).
- Aydin M., 2000, *New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus: Causes of Instability and Predicament*, Strategic Research Center, Ankara.
- Beetham D., 1991, *The Legitimation of Power*, Houndsmill, Basingstoke, Macmillan Education, Hampshire.
- Bruder J., 2020, *The US and the New Eastern Europe (Ukraine, Belarus, Moldova, Georgia, Armenia, and Azerbaijan) Since 1991* [in:] R. Fawn, *Managing Security Threats along the EU’s Eastern Flanks*, Palgrave Macmillan, London.
- Burt J-M., 2011, *Violencia y autoritarismo en el Perú. Bajo la sombra de Sendero y la dictadura de Fujimori*, Instituto de Estudios Peruanos, Lima.
- Cheeseman N., Fisher J., 2021, *Authoritarian Africa: Repression, Resistance, and the Power of Ideas*, Oxford University Press, New York.
- Congressional Research Service: Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for U.S. Interests*, 2014, CRS Report, Washington.

- Congressional Research Service: Kyrgyz Republic Set to Hold Snap Presidential Election and Constitutional Referendum after Parliamentary Elections Annulled*, 2020, CRS Report, Washington.
- Diederich B., *Somoza and the Legacy of U.S. Involvement in Central America*, 2007, NJ: Markus Wiener Publishers Princeton.
- Ellis DP., 1971, *The Hobbesian Problem of Order: A Critical Appraisal of the Normative Solution*, *American Sociological Review*, 1971, 4.
- Fawn R., 2020, *The Price and Possibilities of Going East? The European Union and Wider Europe, the European Neighbourhood and the Eastern Partnership* [in:] *Managing Security Threats along the EU's Eastern Flanks*, ed. R. Fawn, Palgrave Macmillan, New York – London.
- Ficek R., 2007, *Tanzania. Narodziny i funkcjonowanie państwa*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Hechter M., 1987, *Principles of Group Solidarity*, University of California Press, Berkeley.
- International Crisis Group: Political Transition in Kyrgyzstan: Problems and Prospects*, 2004, Central Asia Report. Number 81 (11 August 2004).
- Jencks Ch., 1990, *Varieties of Altruism* [in:] *Beyond Self-Interest*, ed. J Mansbridge, University of Chicago Press, Chicago.
- Kiernan B., 2004, *How Pol Pot Came to Power: Colonialism, Nationalism, and Communism in Cambodia, 1930–1975*, Conn.: Yale University Press, New Haven.
- Kornbluh P., 2013, *The Pinochet File: A Declassified Dossier on Atrocity and Accountability*, The New Press, New York.
- LaFeber W., 1993, *Inevitable revolutions: The United States in Central America*, W.W. Norton & Company, New York-London.
- Lankov A., 2013, *The Real North Korea: Life and Politics in the Failed Stalinist Utopia*, Oxford University Press, New York.
- Linz JJ., 1964, *An Authoritarian Regime: Spain* [in:] *Cleavages, Ideologies, and Party Systems: Contributions to Comparative Political Sociology*, eds. E. Allardt, Y. Litunen, The Academic Bookstore, Helsinki.
- Linz JJ., 2000, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Col: Lynne Rienner Publishers, Boulder.
- Liu T., 2018, *The Political Legitimacy of the Communist Party of China From the Perspective of Constitution*, “Asian Journal of Social Science Studies”, 3(1).
- Meyer PJ., 2010, *Costa Rica: Background and U.S. Relations*, CRS Report for Congress. Congressional Research Service.
- Miranda CR., 1990, *Stroessner Era: Authoritarian Rule in Paraguay*, Colorado: Westview Press,
- Morales V., Barros M., 2018, *Populismo y derechos ciudadanos: anotaciones sobre un vínculo errante Latinoamérica*, *Revista de estudios Latinoamericanos*, 67.
- Oner I., 2021, *Nicolas Maduro: A Populist without Popularity*, European Centre for Populist Studies, Brussels.
- Peñaloza C., 2014, *Chávez, el delfín de Fidel: la historia secreta del golpe del 4 de febrero*, Alexandria Library, Miami.
- Rittel HWJ., Webber MW., 1973, *Dilemmas in a General Theory of Planning*, “Policy Sciences”, 4(2).
- Roter P., Bojinović A., 2005, *Croatia and the European Union: A Troubled Relationship*, “Mediterranean Politics”, 10(3).
- Sartori G., 1994, *Teoria demokracji*. Tłum. P. Amsterdamski i D. Grinberg, PWN, Warszawa.

- Scatizza P., 2020, *Anti-subversive Repression and Dictatorship in Argentina: An Approach from Northern Patagonia* [in:] *The Argentinian Dictatorship and its Legacy Rethinking the Proceso*, eds. J. Grigera, L. Zorzoli, Palgrave Macmillan, London.
- Schumacher T., 2001, *The Mediterranean as a New Foreign Policy Challenge? Sweden and the Barcelona Process*, *Mediterranean Politics*, 6(3).
- Sears DO, Funk CL., 1991, *The Role of Self-Interest in Social and Political Attitudes*, *Advances in Experimental Social Psychology*, 24.
- Skidmore T.E., 1988, *The Politics of Military Rule in Brazil, 1964-1985*, Oxford University Press, New York-Oxford.
- Schumacher T., 2005, *Introduction: The Study of Euro-Mediterranean Cultural and Social Co-operation in Perspective*, *Mediterranean Politics*, 10(3).
- Suchman MC., 1995, *Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches*, *Academy of Management Review*, 20(3).
- Tretyakov S., 2017, *The Concept of Legal Coercion and Power-Conferring Legal Regimes*, *Russian Law Journal*, 5(1).
- Wilson A., 2014, *Ukraine Crisis*, Yale University Press, New Haven.
- Wulffen B., 2018, *Das Phänomen Perón: Populismus in Lateinamerika*, Norderstedt: Books on Demand.
- Yom S., 2020, *The Context of Political Life: Geography, Economics, and Social Forces* [in:] *Government and Politics of the Middle East and North Africa: Development, Democracy, and Dictatorship*, ed. S. Yom, Routledge, New York.
- Zagorski A., 2002, *EU Policies towards Russia, Ukraine, Moldova, and Belarus*, Geneva Centre for Security Policy, Geneva.

Autorytaryzm jako „niegodziwy problem” we współczesnych stosunkach międzynarodowych

Streszczenie

Opracowanie ma na celu przedstawienie koncepcji autorytaryzmu, który – przedstawiony w kategoriach tzw. niegodziwego problemu współczesnego świata – wydaje się poważnym wyzwaniem dla współczesnych stosunków międzynarodowych (IR), i to zarówno w wymiarze teoretycznym, jak i praktycznym. Autor artykułu definiuje pojęcie autorytaryzmu jako formę ustroju politycznego, w którym władza i zasoby materiałowo-ludzkie państwa zostały scentralizowane, zawłaszczone i oddane do dyspozycji jednostki lub elitarnej grupy „trzymającej władzę”. W ten sposób możliwości integracji państwa autorytarnego – zarówno w wymiarze politycznym, jak i gospodarczym – z globalnym systemem stosunków międzynarodowych pozostają ograniczone, a istotne instytucje administracyjne państwa zmanipulowane i zawłaszczone. Zastosowana metoda badawcza umożliwia reinterpretację omawianych zagadnień w odniesieniu do złożonej – choć specyficznej – systemowej formy, charakterystycznej nie tylko dla państw i regionów politycznie niestabilnych i upadających, ale także struktur stabilnych politycznie i rozwiniętych gospodarczo. Niniejsza analiza pozwala na ukazanie problemu współczesnych autorytarnych reżimów politycznych w kategoriach, które nie tylko definiują, ale także legitymizują – a niejednokrotnie nawet uprawomocniają – nawet jedne z najbardziej despotycznych, autokratycznych i hegemonistycznych form ustrojowych funkcjonujących we współczesnym świecie.

Słowa kluczowe: autorytaryzm, demokracja, „niegodziwy problem”, reżim polityczny, dyktatura, rządy prawa

Katarzyna Wojtanowicz¹, Mateusz Pękala²

O korzyściach płynących z wykorzystania elementów mediacji w obszarze interwencji kryzysowej

Streszczenie

Obszar wsparcia społecznego, szczególnie w pokonywaniu kryzysów oraz dostępności usług społecznych, podlega w Polsce ciągłemu rozwojowi. W ostatnich latach wiele uwagi poświęcono zwiększaniu dostępności do usług interwencji kryzysowej i mediacji. Obie mają wiele wspólnych odniesień, jak i możliwości wzajemnego uzupełniania się. Celem opracowania jest analiza potencjału, jaki może się wiązać z wykorzystywaniem elementów mediacji w praktyce instytucji systemu pomocy społecznej, które zajmują się interwencją kryzysową. Interdyscyplinarny namysł nad wspólnymi cechami interwencji kryzysowej i mediacji prowadzi do wniosku, że obie dziedziny, pomimo dostrzegalnych różnic, mają do pewnego stopnia zbieżne cele i założenia, a co więcej, oparte są na podobnych dziedzinach wiedzy, głównie z zakresu psychologii i pracy socjalnej. Ponadto mogą wzajemnie się uzupełniać oraz stanowić dopełnienie procesów pomocowych.

Słowa kluczowe: mediacja, interwencja kryzysowa, rozwiązywanie konfliktów, interdyscyplinarne wsparcie w przezwyciężaniu kryzysów

Wprowadzenie

Celem niniejszego opracowania jest analiza potencjału, jaki może się wiązać z wykorzystywaniem elementów mediacji w praktyce instytucji systemu pomocy społecznej, które zajmują się interwencją kryzysową.

---

¹ Dr Katarzyna Wojtanowicz, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, ul. Kanonicza 25, 31-002 Kraków, e-mail: katarzyna.wojtanowicz@upjp2.edu.pl, nr ORCID: 0000-0001-5082-2617.

² Dr Mateusz Pękala, Akademia Ignatianum w Krakowie, ul. M. Kopernika 26, 31-501 Kraków, e-mail: mateusz.pekala@ignatianum.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-1389-2664.

Punktem wyjścia rozważań jest spostrzeżenie, że zarówno na polubowne rozwiązywanie sporów, jak i na pomoc osobom znajdującym się w różnego rodzaju sytuacjach ekstremalnych (przełomowych) składają się działania służące wspieraniu jednostek doświadczających negatywnych skutków różnego rodzaju zaburzeń w stosunkach międzyludzkich. Trudności mogą dotyczyć wspieranych osób bezpośrednio lub mogą występować w ich najbliższym otoczeniu społecznym (np. w rodzinie czy środowisku lokalnym). Zarówno mediacja, jak i interwencja kryzysowa obejmują przede wszystkim wsparcie w analizie przyczyn zaistniałej sytuacji, „odnalezieniu się w niej” przez jednostkę (lub grupę) oraz wypracowaniu konstruktywnych sposobów wyjścia z problemu, a przynajmniej zminimalizowania jego dalszych negatywnych konsekwencji.

W pierwszej części artykułu przedstawione zostaną: ogólna definicja sytuacji kryzysowej, jej społeczny kontekst, rodzaje kryzysów oraz cele interwencji kryzysowej jako formy niesienia pomocy jednostkom w specyficznych sytuacjach życiowych. Druga część będzie poświęcona wzajemnym związkom sytuacji kryzysowych i konfliktów interpersonalnych, co stanowić będzie tło dla prezentacji (w kolejnym punkcie) konkretnych aspektów mediacji, które mogą w największym stopniu przyczynić się do podniesienia jakości oddziaływań interwencyjnych. Chodzi tutaj o: usprawnienie komunikacji interpersonalnej, opanowanie emocji, ewaluację sytuacji oraz przewodnictwo w uzgadnianiu rozwiązania. Ostatnia część zawiera wnioski i wskazówki o charakterze teoretycznym i praktycznym.

Interdyscyplinarny namysł nad wspólnymi cechami interwencji kryzysowej i mediacji prowadzi do wniosku, że obie dziedziny, pomimo dostrzegalnych różnic, mają do pewnego stopnia zbieżne cele i założenia, a co więcej, oparte są na podobnych zakresach wiedzy, głównie z psychologii i pracy socjalnej. Zarówno naukowa refleksja zmierzająca do integracji dorobku obu przedmiotowych obszarów od strony teoretycznej, jak i tworzenie okazji do wymiany praktycznych doświadczeń pomiędzy przedstawicielami obu środowisk mogą zaowocować wieloma wzajemnymi korzyściami. Niektóre z nich zostały tu bezpośrednio wskazane.

Podstawowe założenia interwencji kryzysowej

Termin „kryzys” pochodzi od greckiego słowa *krisis*, które oznacza: rozróżnienie, oddzielenie, wybór, spór, preferencję, sąd, kontestację, potępienie, znalezienie rozwiązania, wyjaśnienie lub interpretację (Jacy-

niak, Płużek 1997: 11). Wieloznaczność tego określenia pozwala na jego elastyczne stosowanie oraz odnoszenie do różnego rodzaju sytuacji. W kontekście społecznym kryzys można rozumieć jako nagłą utratę równowagi (Silamy 1999: 131), która może dotyczyć jednej osoby lub grupy osób i często wymaga odwołania się do umiejętności różnego rodzaju specjalistów (np. doradców, mediatorów, terapeutów) potrafiących nie tylko zrozumieć trudne położenie osoby, ale i konstruktywnie jej pomóc. Praktyka funkcjonowania instytucji opieki społecznej pokazuje, że zarówno źródła, jak i obszary występowania kryzysów są bardzo złożone. Do najczęstszych tego typu sytuacji można zaliczyć:

- kryzysy rozwojowe – ściśle wiążące się z kolejnymi etapami życia człowieka, przechodzeniem przez kolejne fazy dojrzewania i starzenia się, pełnieniem różnych ról życiowych i radzeniem sobie z wyzwaniem i zagrożeniami,
- kryzysy sytuacyjne – pojawiające się w efekcie rzadkich i nadzwyczajnych zdarzeń, których człowiek nie jest w stanie ani przewidzieć, ani też kontrolować (np. utrata pracy, reformy w miejscu pracy, śmierć kogoś bliskiego, choroba, wypadki losowe, stanie się ofiarą przestępstwa, np. porwania czy gwałtu),
- kryzysy egzystencjonalne – za którymi stoją wewnętrzne konflikty oraz lęki związane z celowością życia, wolnością i niezależnością danej osoby, które są typowe dla bilansów życiowych u nastolatków oraz dla osób w 40., 50. i 60. roku życia,
- kryzysy środowiskowe – powstające w efekcie naturalnej bądź spowodowanej przez działalność człowieka katastrofy przyrodniczej i/lub społecznej (np. powódź, huragan, epidemia, krach ekonomiczny, wojna) (James, Gilliland 2004: 26–29).

Każdy kryzys ma specyficzne podłoże: sytuacyjne, społeczno-kulturowe lub związane z kondycją psychiczną jednostki (*Oblicza kryzysu...* 1997: 20). Sytuacje ekstremalne utrudniają ludziom osiągnięcie kluczowych dla nich celów, przez co często są postrzegane jako „nie do pokonania”. Wrażenie bezradności wynika stąd, że w czasie kryzysu nie wystarcza stosowanie standardowych metod rozwiązywania problemów. W takiej niepewności i dezorganizacji jednostka stara się podejmować różne działania, które często okazują się nieskuteczne lub niewystarczające (James, Gilliland 2004: 25). Każdy człowiek doświadcza w swoim życiu kryzysów, jednak ludzie różnie je przeżywają i różnie z nimi sobie radzą. Z tego punktu widzenia jednym z kryteriów skutecznego funkcjonowania systemu interwencji kryzysowej jest niesienie odpowiedniej pomocy osobom, które potrzebują szczególnego wsparcia w przełomowych momentach swojego życia.

Zawarta w ustawie o pomocy społecznej definicja interwencji kryzysowej mówi, że jest to „zespół interdyscyplinarnych działań podejmowanych na rzecz osób i rodzin będących w stanie kryzysu. Celem interwencji kryzysowej jest przywrócenie równowagi psychicznej i umiejętności samodzielnego radzenia sobie, a dzięki temu zapobieganie przejściu reakcji kryzysowej w stan chronicznej niewydolności psychospołecznej”³. Z kolei od strony teoretycznej ogólnie założenia systemu interwencji kryzysowej wyglądają następująco:

- kryzys stanowi normalną reakcję człowieka na wydarzenia krytyczne,
- w zmaganiu się z kryzysem decydującą rolę odgrywają zasoby własne danej osoby,
- interwencja powinna odbywać się wielotorowo, z uwzględnieniem aspektów: materialno-bytowych, medycznych, psychologicznych i środowiskowych,
- zależnie od sytuacji należy elastycznie dobierać środki oddziaływania na klienta,
- procesy oddziaływania w interwencji kryzysowej opierają się na realizacji wsparcia między osobą w kryzysie a odpowiedzialną, rzeczywistą i zaangażowaną osobą wspomagającą,
- podjęcie oddziaływania interwencyjnego zawsze wymaga uprzednich rozstrzygnięć aksjologicznych (uwikłanie interwencji w problematykę wartości),
- interwencja powinna służyć inicjowaniu procesów zmiany zarówno na poziomie indywidualnym, jak i społecznym (Kubacka-Jasiecka 2010: 86–87).

Doniosłość tego ostatniego założenia wynika z tego, że pomoc osobie doświadczającej trudnej sytuacji życiowej polega przede wszystkim na motywowaniu jej do zmiany perspektywy, zastąpieniu bezradności aktywnym działaniem, do czego pierwszym krokiem jest wypracowanie przez tę osobę konstruktywnego spojrzenia na wydarzenie krytyczne, które ją dotknęło. Chodzi o dokonanie ponownej oceny sytuacji w celu „odblokowania” posiadanych przez tę osobę zasobów psychologicznych lub określenia dla niej nowych sposobów na pokonanie kryzysu (Kubacka-Jasiecka 2010: 91).

W zakres interwencji kryzysowej wchodzi przede wszystkim działania koncentrujące się na „przepracowaniu” wszelkich czynników wywołujących dezorganizację w funkcjonowaniu jednostki i/lub jej rodziny (ewentualnie innej grupy społecznej). Chodzi tu zarówno o różnego rodza-

---

³ Art. 47. 1-3. ustawy z 12.03.2004 r. o pomocy społecznej (t.j. DzU 2021, poz. 2268 z późn. zm.).

ju trudności psychologiczne (wewnętrzne), jak i zaburzenia relacji interpersonalnych, najczęściej spowodowane eskalacją konfliktów w danym środowisku. Interwencja kryzysowa dotyczy w szczególności tych trudnych sytuacji życiowych, które dla jednostek są źródłem długotrwałego stresu o dużym natężeniu (dystresu, a nawet przeżycia traumatycznego). Celem interwencji kryzysowej nie jest jednak usunięcie czynnika wywołującego kryzys, a jedynie skupienie się na niwelowaniu skutków wywołanych przez ten czynnik. Chodzi o pomoc wspieranym osobom w konstruktywnej reakcji na nową sytuację, o zadbanie o ich stabilność emocjonalną i funkcjonalną, a także o pobudzanie w nich elastyczności i zdolności do działania w nowej rzeczywistości. W tej perspektywie interwencja kryzysowa służy zapobieganiu utracie lub przywracaniu utraconej równowagi w wymiarze psychicznym i społecznym, innymi słowy – odbudowywaniu zdolności jednostek i grup do samodzielnego działania i zachowywania autonomii (Grodecka, Kałucka, Sarzała, Żukiewicz 2020: 6).

Z zarysowanej charakterystyki interwencji kryzysowej wynika, że musi ona wykorzystywać wiedzę z wielu dziedzin, a jej skuteczność praktyczna wymaga umiejętnego zaangażowania różnego rodzaju specjalistów, wśród których nie powinno zabraknąć mediatorów. Wspieranie osób w kryzysach oraz pomoc w polubownym rozwiązywaniu konfliktów mają bowiem wiele wspólnych założeń, takich jak:

- zapewnianie klientom atmosfery bezpieczeństwa (fizycznego, mentalnego, emocjonalnego), bieżące neutralizowanie negatywnych skutków czynnika powodującego trudną sytuację,
- budowanie równowagi stron przeżywających trudne emocje, pomoc w akceptacji zmian, które są nieuniknione,
- wspieranie stron w lepszym zrozumieniu przez nie ich aktualnej sytuacji fizycznej, psychicznej i środowiskowej,
- obiektywne rozpoznanie i zrozumienie problemu, jego źródła i skutków, pomoc w opracowaniu poznawczym sytuacji doświadczanej przez strony (np. znalezienie sensu, przewartościowanie ocen),
- budowanie u stron motywacji do wypracowania nowych rozwiązań, wzmacnianie ich autonomii (samodzielności, odpowiedzialności),
- dążenie do wypracowania rozwiązań możliwych do wdrożenia,
- dbałość o utrzymanie relacji interpersonalnych.

Zarówno zestawienie zbieżnych założeń teoretycznych, jak i doświadczenia praktyków zajmujących się obiema dziedzinami wskazują, że niejednokrotnie skuteczna pomoc osobom znajdującym się w sytuacji kryzysowej wymaga znalezienia akceptowalnego rozwiązania konfliktu, który z tą sytuacją jest powiązany. Relacja pomiędzy kryzysem a konfliktem zostanie szczegółowo przedstawiona w kolejnym rozdziale.

Związki pomiędzy kryzysami a konfliktami interpersonalnymi

Konflikty interpersonalne są niewątpliwie jednym z ważnych obszarów działania systemu interwencji kryzysowej. Z jednej strony zaistnienie konfliktu może doprowadzić do kryzysu relacji (np. w obrębie rodziny czy w środowisku sąsiedzkim), z drugiej zaś strony rozmaite inne źródła kryzysów mogą zarazem powodować nowe (lub podsycać już istniejące) nieporozumienia i podziały pomiędzy jednostkami i grupami. W najbardziej ogólnym ujęciu konfliktem można określić każdą sytuację, w której pomiędzy przynajmniej dwoma podmiotami społecznymi istnieją wzajemne sprzeczne motywy, cele, zachowania i impulsy (Reber 2000: 310; Wajda 2003: 242–244; Masłyk-Musiał 1996: 137). Rozbieżności powstają wtedy, gdy jedna lub obie strony oceniają zachowanie innych jako niekorzystne dla siebie, czyli zagrażające realizacji własnych interesów (potrzeb). Konflikty można ogólnie podzielić na konstruktywne (które prowadzą do rozwoju relacji) oraz destrukcyjne (które powodują chaos i hamują współpracę) (Chełpa, Witkowski 1999: 22). W aspekcie emocjonalnym konflikt związany jest ze stanem wahania, niepewności i niemożności zaspokojenia potrzeb. Stres, frustracja i inne negatywne emocje powiązane z przeżywaniem konfliktu mogą prowadzić do wystąpienia u dotkniętej nimi osoby kryzysu psychologicznego, czego pierwszym objawem jest poczucie, że sama nie jest ona w stanie rozwiązać danej sytuacji. Jest to naturalna reakcja każdego człowieka zdrowego na sytuację trudną (Pilecka 2004: 11), co nie przeczy temu, że umiejętne wsparcie specjalistów może uchronić wiele osób przed różnymi negatywnymi skutkami konfliktów. Nerozwiązany problem wywołuje bowiem jeszcze większe napięcie i niepokój, co prowadzi do dalszego pogarszania sytuacji.

Konflikt rozumiany jako stan rywalizacji, w której strony uświadamiają sobie niezgodność swoich pozycji i każda dąży do zajęcia pozycji sprzecznej z pragnieniem drugiej strony, powiązany jest z rozkładem relacji wskutek tego, że pojawia się w niej więcej aspektów negatywnych niż pozytywnych (Jermakowicz 2014: 25). W tym ujęciu konflikt jest przeciwieństwem stanu harmonii (współpracy), ponieważ skłócone strony skupiają się na destrukcyjnych sposobach zaspokojenia własnych potrzeb, często nie zważając na skutki uboczne. Jedną z najbardziej znanych klasyfikacji źródeł konfliktów obejmuje:

- konflikty relacji – powodowane silnymi emocjami, błędnym postrzeganiem siebie nawzajem, stereotypami, złą komunikacją, powtarzającymi się negatywnymi zachowaniami,

- konflikty danych – powodowane przez brak informacji lub błędne informacje, a także wynikające z odmiennych sposobów interpretacji danych,
- konflikty strukturalne – powodowane przez destrukcyjne schematy zachowania lub interakcji, nierówną kontrolę, własność lub dystrybucję zasobów, nierówny rozkład sił i władzy, a także przez czynniki geograficzne, fizyczne lub środowiskowe utrudniające współpracę, w tym ograniczenia czasowe,
- konflikty wartości – powodowane przez różne kryteria oceny pomysłów lub zachowań, różne style życia, przekonania ideologiczne czy religijne,
- konflikty interesów – powodowane przez konkurowanie o zaspokojenie interesów materialnych, proceduralnych czy psychologicznych, które pozostają w domniemanej lub faktycznej sprzeczności (Moore 2009: 76).

Inna klasyfikacja dzieli przyczyny konfliktów na: osobowościowe (związane z cechami indywidualnymi jednostek); kulturowe (związane z poglądami, postawami, normami i wartościami); strukturalne (związane np. z hierarchią władzy lub podziałem pracy) oraz funkcjonalne (związane z przebiegiem procesów oraz interakcji jednostek i grup) (Sikorski 2005: 39). To wyróżnienie ma wiele cech wspólnych z wcześniej przywołaną kategoryzacją kryzysów.

Na łagodny lub gwałtowny przebieg konfliktów wpływa wiele czynników, które względem zaangażowanych stron mogą mieć charakter wewnętrzny lub zewnętrzny. Uwarunkowania te wpływają także na stopień intensywności konfrontacji. Do określenia aktualnego etapu danej sytuacji konfliktowej może posłużyć poniższe zestawienie etapów eskalacji:

1. Faza zdenerwowania (incydentalne napięcia, różne interpretacje problemu i pomysły jego rozwiązania, kooperacja zmieszana ze współzawodnictwem), na którą składają się np. dyskusja (w jej trakcie różnice poglądów mogą występować incydentalnie, a ich konsekwencje nie muszą być długotrwałe, powodują jednak wzajemne zdystansowanie się stron, rozbudzanie ich ostrożności i wzajemnej wrażliwości) i debata (pojedynek, w ramach którego protagoniści są oddzieleni od siebie i prezentują kolejno swoje argumenty, nie dochodzi do spontanicznej wymiany zdań, styl komunikacji jest oficjalny, a jej forma wpływa na psychikę uczestników, konfrontacja jest racjonalna, rozważna i werbalna, ale towarzyszą jej skrzętnie skrywane emocje). Następnie strony przechodzą od słów do czynów, dochodzi do coraz bardziej błędnego wzajemnego postrzegania, do nieporozumień i nieprawidłowej interpretacji poczynań.

2. Faza nerwicy (nieustannych tarć), gdy rywalizacja się nasila i pojawia się możliwość zwycięstwa lub klęski, strony podkreślają negatywne cechy przeciwnika i pozytywne swoje cechy, konfrontacja ulega zaostreniu, strony nie są świadome dokonujących się zniekształceń, odbierają jako obiektywne to, co jest ich wyobrażeniem, następuje wzajemna „utrata twarzy”, strony zapominają o problemie wyjściowym, a konflikt zaczyna żyć własnym życiem, staje się centralnym punktem dla osób zaangażowanych. Zachwiana zostaje integralność człowieka i jego społeczne podstawy (moralna dyskwalifikacja wiąże się bowiem z odrzuceniem społecznym). Wtedy to strategie gróźb polegają na podkreśleniu szkód, jakie przyszłe zdarzenia przyniosą stronie przeciwnej, ataki są coraz silniejsze, a celem gróźb jest wymuszanie zmian poprzez wywieranie nacisku.

3. Zachowania patologiczne, czyli najtrudniejsza faza konfliktu, w której każdej ze stron chodzi o maksymalizację strat przeciwnika; destrukcja staje się celem samym w sobie, a w efekcie pojawia się także autodestrukcja (jeśli przyczynia się to do zniszczenia przeciwnika). Na tym etapie następuje odczłowieczenie (wypracowanie takich norm zachowania, które dopuszczają użycie radykalnych środków w celu unicestwienia przeciwnika przy jednoczesnym zapewnieniu własnego bezpieczeństwa), celem ataku staje się także sfera psychiczna i egzystencjalna drugiej strony (pozbawienie jej możliwych źródeł wsparcia, informacji i środków egzystencji), zablokowana zostaje jakakolwiek możliwość odwrotu i nie można w sposób racjonalny przewidzieć, co się stanie w przyszłości. Cele są destrukcyjne, a kalkulacje irracjonalne. W tej fazie konfliktu możliwa jest jedynie równoczesna przegrana obu stron. Klęski nie można uniknąć, ale dopóki destrukcja jest wzajemna, dopóty strony będą odczuwać pewien stopień satysfakcji (Więcek-Janka 2006: 122–125).

Jednostce przeżywającej konflikt często towarzyszą silne emocje, takie jak żal czy gniew. Nierzadko pojawia się także pragnienie ukarania drugiej osoby i odpłacenia jej za odczuwaną krzywdę (Balawajder 2010: 301–306). Każdy człowiek radzi sobie w tego typu sytuacjach na swój własny sposób, wykorzystując m.in. swoje wcześniejsze doświadczenia oraz świadomie lub nieświadomie kierując się osobistym światopoglądem. Tak jak każdy kryzys, również i chronicznie przeżywany konflikt może prowadzić do wielu negatywnych skutków: depresji, chorób somatycznych (w tym onkologicznych), zaburzeń psychicznych, marginalizacji i izolacji społecznej, zachowań przemocowych, zerwania więzi, porzucenia, a nawet zabójstw i zachowań suicydalnych. Z punktu widzenia wspierania osób doświadczających intensywnych konfliktów interperso-

nalnych jedną z największych trudności jest to, że jednostki zaangażowane w spiralę odwetu działają szybko (ignorując perspektywę długoterminową), kierują się jedynie odruchami emocjonalnymi (rezygnując z racjonalności) i koncentrują się na tym „czego chcą”, nie uświadamiając sobie w ogóle „dlaczego tego chcą”. Z tego powodu pierwszym krokiem do przezwyciężenia kryzysu, jak i do rozwiązania konfliktu jest uświadomienie sobie przez strony nawzajem, jakie są ich potrzeby (interesy) w danej sytuacji i z czego wynikają ich konfrontacyjne działania. Takie właśnie postępowanie wspiera mediacja, która zostanie przedstawiona w kolejnym punkcie rozważań.

Potencjał mediacji jako metody wsparcia w kryzysie

Mediacja jest jedną z podstawowych metod polubownego (alternatywnego) rozwiązywania sporów, obok arbitrażu, koncyliacji i negocjacji⁴. W świetle zaprezentowanych rozważań o przyczynach i skutkach kryzysów można zauważyć, że jednym z aspektów załamania relacji interpersonalnych jest to, że strony nie mają możliwości samodzielnego znalezienia rozwiązania w drodze bezpośredniej rozmowy, czyli poprzez klasyczne negocjacje. W tym zakresie mediacja może być traktowana jako element interwencji kryzysowej, oferujący ludziom znajdującym się w trudnej sytuacji wsparcie w zorganizowaniu i przeprowadzeniu merytorycznego i konstruktywnego dialogu. Mediator jest bowiem osobą trzecią, która zostaje „zaproszona” do konfliktu w tym celu, aby pomóc wyjaśnić sytuację i wypracować takie rozwiązanie (ugodę), które będzie przez wszystkich, przynajmniej częściowo, akceptowane (strategia *win-win*). Ten „pomocnik w negocjacjach” nie ma jednak żadnej władzy nad stronami, w szczególności nie może im narzucać żadnego wiążącego rozstrzygnięcia (mediator nie decyduje o tym, kto ma w danej sytuacji rację ani czyje roszczenia i w jakim zakresie powinny być spełnione), cała bowiem kompetencja co do uzgodnienia ogólnego kierunku i ostatecznego kształtu ewentualnego porozumienia pozostaje tylko i wyłącznie w gestii stron. Mediacja jest przy tym metodą odformalizowaną i elastyczną, skoncentrowaną nie tyle na prawnych czy proceduralnych aspektach sprawy, ile na stworzeniu dobrej atmosfery rozmów, uniknięciu eskalacji, usprawnieniu procesu komunikacji interpersonalnej, odna-

---

⁴ Szczegółowy opis założeń polubownego podejścia do rozwiązywania sporów interpersonalnych wraz z charakterystyką poszczególnych metod można znaleźć chociażby w: Zienkiewicz 2005: 34–36.

lezeniu rzeczywistych (a nie tylko pozornych) przyczyn problemu i doprowadzeniu do wzajemnego zrozumienia stanowisk. Realizacja powyższych celów często rzeczywiście skutkuje zawarciem przez strony porozumienia kończącego spór, jednak warto pamiętać, że (skoro mediator nie posiada żadnych uprawnień władczych względem stron) ewentualny brak ugody nie oznacza, że postępowanie nie przyniosło żadnych pozytywnych skutków (choćby w postaci częściowego obniżenia intensywności negatywnych emocji, poprawy wzajemnych relacji czy wymiany pierwszych propozycji kompromisu).

Zarówno od strony rozważań teoretycznych, jak i przepisów różnych gałęzi prawa podstawowe zasady mediacji zakładają:

- dobrowolność podjęcia i uczestniczenia w rozmowach, a także zrezygnowania z nich w dowolnym momencie przed zawarciem porozumienia (przy czym dobrowolnie zawarte porozumienie ma o wiele większą szansę na realizację niż odgórnie narzucone rozstrzygnięcie),
- poufny charakter (tajemnica) całej komunikacji prowadzonej w trakcie postępowania, co dotyczy zarówno stron, mediatora, jak i ewentualnych osób trzecich (dzięki czemu rozmowa może dotyczyć wszystkich, nawet najbardziej niewygodnych kwestii, co z kolei służy wyjaśnieniu rzeczywistych przyczyn konfliktu),
- bezstronność i neutralność mediatora, który powinien każdą ze stron traktować w ten sam sposób (nikogo nie faworyzując i nikogo nie dyskryminując) i nie powinien ani zmuszać stron do zawarcia porozumienia, ani narzucać żadnych konkretnych rozwiązań (co jest jednocześnie fundamentem zaufania stron do samej procedury oraz do osoby prowadzącej mediację)⁵.

Mediacja jest stosowana w różnych dziedzinach życia społecznego, a jej szczególna skuteczność dostrzegana jest w sprawach, w których relacje pomiędzy stronami nie są incydentalne, ale mają charakter trwały. Z tego powodu wśród spraw najczęściej kierowanych do mediacji znajdują się te dotyczące życia rodzinnego, czyli np. trudności w stosunkach małżeńskich (w tym kwestie okołorozwodowe), nieporozumienia związane z wypełnianiem ról rodzicielskich, spory z udziałem innych członków rodziny (dziadkowie, rodzeństwo, dzieci) czy kryzysy wywołane zachowaniami patologicznymi (np. różne formy agresji). Do innych rodzajów spraw, w których mediacja może odegrać pozytywną rolę, należą np. sprawy spadkowe, spory sąsiedzkie (i inne spory dotyczące roszczeń cywilnoprawnych), sprawy gospodarcze i z zakresu prawa pracy oraz

---

⁵ Szczegółowe omówienie zasad mediacji można znaleźć chociażby w: Zienkiewicz 2005: 39–41.

spory wewnątrzorganizacyjne. W bardziej ogólnym ujęciu podstawowe cele mediacji można podzielić na personalne (np. samopoznanie, rozwój), interpersonalne (np. odbudowane relacji, eliminacja przyczyn konfliktu) oraz społeczne (np. wzmacnianie społeczeństwa obywatelskiego, uczenie wzajemnego szacunku, stabilizacja stosunków społecznych)⁶.

Mediacja może być prowadzona przez jedną osobę, parę mediatorów (komediacja) lub przez specjalnie do tego celu powołany zespół. Istnieje wiele teoretycznych ujęć przebiegu postępowania mediacyjnego, jednak większość z nich obejmuje następujące etapy: nawiązanie kontaktu ze stronami (zawarcie umowy o mediację), zbieranie przez mediatora wstępnych informacji o przedmiocie i przebiegu konfliktu (m.in. w czasie indywidualnych spotkań informacyjnych), sporządzenie wstępnej diagnozy i planu rozmów (zakres i kolejność poruszanych tematów), organizowanie kolejnych sesji wspólnych, zakończenie mediacji poprzez zawarcie porozumienia (lub sporządzenie protokołu rozbieżności), a następnie wdrożenie uzgodnionego rozwiązania (Moore 2009: 78–81; Gmurzyńska 2009: 129–144; Kalisz, Zienkiewicz 2014: 48–54). Poszczególne sesje (spotkania) mediacyjne, których liczba nie jest odgórnie ustalona, obejmują: ustalenie (lub przypomnienie) przez mediatora zasad i planu rozmowy, wysłuchanie stron, wzajemne poznawanie perspektyw i interesów, generowanie możliwych rozwiązań i ich ocenę, uzgodnienie końcowego rozwiązania i opracowanie ostatecznej oficjalnej formy porozumienia (spisanie ugody). Jak widać, mediator pełni wobec stron wiele różnych ról, z których najważniejsze określone są jako: „hydraulik komunikacji”, „szafarz praw”, „facylitator procesu”, „trener”, „dostawca zasobów”, „poszukiwacz”, „strażnik rzeczywistości”, „kozioł ofiarny” oraz „lider” (Moore 2009: 33–34). Natomiast na potrzeby niniejszego opracowania wystarczy wyróżnić 4 główne obszary pracy mediatora, jakimi są:

1. dbanie o skuteczność komunikacji interpersonalnej,
2. budowanie pozytywnego klimatu emocjonalnego,
3. pomoc w diagnozie przyczyn i skutków zaistniałej sytuacji,
4. wsparcie przy uzgadnianiu planu działania na przyszłość.

Szczegółowa analiza tych aspektów pozwoli ukazać wiele celów wspólnych, jakie przyświecają mediacji i interwencji kryzysowej.

Ad 1. Jednym z podstawowych zadań mediatora jest zapewnienie warunków, w których strony konfliktu będą miały możliwość skutecznej komunikacji, rozumianej jako nadawanie i odbieranie sygnałów werbal-

---

⁶ Podrzędne cele mediacji dotyczą natomiast wymiarów: komunikacyjnego, psychologicznego i negocjacyjno-informacyjnego (Kalisz, Zienkiewicz 2014: 43–45).

nych i niewerbalnych. Jest to podstawowy warunek wyjaśnienia sytuacji i wzajemnego zrozumienia stanowisk. Zarówno poprzez odpowiedni sposób prowadzenia spotkań, jak i przez korygowanie ewentualnych błędów (nieścisłości, wieloznaczności, niedomówień, nadinterpretacji itp.) mediator przyczynia się do eliminowania różnego rodzaju barier utrudniających stronom samodzielne dojście do porozumienia. Popelnianych przez siebie błędów strony często nie są świadome, zapominają o nich pod wpływem emocji, a niektóre „chwytły” stosują specjalnie, w celu manipulacji. Bariery komunikacyjne są częstym powodem pogłębiania się nieporozumień, usztywniania stanowisk i eskalacji. Z drugiej strony, gdy z pomocą bezstronnego mediatora komunikaty każdej ze stron zostaną „nadane” w odpowiedniej formie, „przesłane” odpowiednim kanałem i skutecznie „dostarczone” do odbiorcy, jest duża szansa, że będzie to pierwszy krok na drodze do rozwiązania konfliktu. Dlatego właśnie komunikacja interpersonalna jest jednym z podstawowych pól pracy w mediacji (Jakubiak-Mirończuk 2008: 359). Przede wszystkim chodzi tu o umiejętne odczytywanie komunikatów wysyłanych przez osoby, z uwzględnieniem trzech poziomów komunikacji: racjonalnego (informowanie), instrumentalnego (perswazja) oraz związanego z emocjami i tworzeniem relacji (Morreale, Spitzberg, Barge 2020: 30–36; Jakubiak-Mirończuk 2010: 247; Sikorski 2005: 105).

Ad 2. Konstruktywna komunikacja nie tylko wymaga przekazywania „suchych” treści, ale powinna także odbywać się w odpowiednim klimacie emocjonalnym, a zadbanie o to jest kolejnym zadaniem mediatora. Od strony negatywnej chodzi o zapobieganie eskalacji konfliktu wtedy, gdy u stron narastają silne uczucia skłaniające do zachowań destrukcyjnych (np. wzajemnie oskarżanie się, przezywanie, podnoszenie głosu itp.). Potrzebne wtedy wsparcie obejmuje tzw. wentylację emocji, czyli stworzenie okazji do ich „ujścia”, ochłonięcia, „zawieszenia broni” i nabrania dystansu. Nie chodzi o całkowite stłumienie w stronach jakichkolwiek afektów, ale o „zagospodarowanie” ich w konstruktywny sposób. Z kolei gdy strony są zamknięte w sobie i nie chcą otwarcie rozmawiać o swoich uczuciach, np. z powodu zakłopotania, stresu, strachu lub wstydu, mediator pomaga je wyrazić wobec drugiej strony (np. poprzez odzwierciedlanie uczuć). W aspekcie pozytywnym praca nad klimatem emocjonalnym rozmów mediacyjnych polega na budowaniu atmosfery bezpieczeństwa, zaufania i szczerości. Zachęcanie stron do „grania w otwarte karty” służy wyjściu z impasu, uelastycznianiu stanowisk, a jednocześnie jest sposobem na przeciwdziałanie ewentualnym próbom manipulacji. W szerszym kontekście warto zauważyć, że skoro z konfliktami wią-

żą się silne i negatywne emocje, to skuteczne rozwiązanie sporu zawsze będzie wymagać „oczyszczenia” atmosfery.

Ad 3. Trzecie pole pracy mediatora to wspieranie stron w wyjaśnieniu, analizie i diagnozie sytuacji, w której się znalazły. Tak jak wszystkie metody polubowne, mediacja za punkt wyjścia przyjmuje szerokie, społeczno-psychologiczne podejście do konfliktu (daleko wykraczające poza formalną stronę sprawy) (Majewski, Mularczyk 2010: 46–47). Chodzi o znalezienie takiego rozwiązania, które będzie rzeczywiście skuteczne, czyli wyeliminuje prawdziwą przyczynę nieporozumienia i pozwoli na trwałe zaspokojenie najważniejszych interesów i potrzeb każdej ze stron (Moore 2009: 70–79, 149–150; Cybulko 2009: 56; Nordhelle 2010: 51). Osoby zaangażowane w konfrontację często czują się zagubione, „zbite z tropu”, a wraz z kolejnymi fazami eskalacji zapominają, o co tak naprawdę w danej sprawie chodzi. Aby umożliwić stronom racjonalne podejście do konfliktu, mediator zbiera i porządkuje najważniejsze informacje na temat jego przyczyn, dotychczasowego przebiegu i skutków, określa jego rodzaj (choćby według przedstawionych tu rozróżnień), dzięki czemu staje się przewodnikiem w merytorycznej i obiektywnej analizie tego, co się stało, i tego, jakie potencjalne rozwiązania są dostępne (Moore 2009: 70–79; Kalisz 2013: 110; Cybulko 2009: 56). Wsparcie mediacyjne w tym zakresie nie polega na opowiedzeniu się po którejkolwiek ze stron ani na „leczeniu” jakichkolwiek zaburzeń (bo mediacja nie jest formą terapii). Rola mediatora polega raczej na ukazaniu stronom najważniejszych czynników warunkujących zaistniałą między nimi sytuację: „Mediator musi przeanalizować i zrozumieć istotę konfliktu, by zacząć działać konstruktywnie” (Nordhelle 2010: 51).

Ad 4. Kolejnym krokiem, stanowiącym bezpośrednią konsekwencję wcześniejszego punktu, jest pomoc stronom w uzgodnieniu (wynegocjowaniu) takiego wspólnego planu działania, który doprowadzi do możliwie najlepszego rozwiązania dotyczącego ich problemu (a nie tylko do jego chwilowego stłumienia). Chodzi przede wszystkim o ograniczenie podejścia konfrontacyjnego (rywalizacyjnego stylu negocjowania) oraz o kreatywne reagowanie na ewentualne trudności w rozmowach (przełamywanie impasu) (Deutsch 2005: 27). W sposób obrazowy rolę mediatora można przedstawić za pomocą metafory „mechanika negocjacji”: „Gdy silnik negocjacji zaczyna się lub zatrzymuje, mediator ze swoim doświadczeniem w zakresie mediacji oraz zestawem narzędzi i technik przywraca go do działania oraz – co jest typowe dla mediacji – do optymalnej pracy” (Europejska Komisja na rzecz Skutecznego Wymiaru Sprawiedliwości 2018b: 6). W tym sensie

przystąpienie stron do mediacji powinno wiązać się z „nowym otwarciem” w sprawie, która być może już została przez niektórych uznana za niemożliwą do rozwiązania. Rozmowy pojednawcze zmierzają do dania sobie oraz innym osobom jeszcze jednej szansy. Element ewaluacyjny mediacji polega na wspólnym rozważaniu mocnych i słabych stron dostępnych możliwości działania oraz na uzgodnieniu planu (harmonogramu) wyjścia z konfliktu. Jest tu miejsce także na wyciąganie wniosków, uczenie się z wcześniejszych doświadczeń i na wprowadzanie innowacji mających zapobiec powstawaniu kolejnych nieporozumień. Z tego powodu mediację określa się jako metodę prospektywną, czyli nastawioną na przyszłość (a nie retrospektywną, czyli skoncentrowaną jedynie na analizowaniu przeszłości w celu szukania winnych). Takie podejście służy odbudowaniu poprawnych relacji i ustaleniu akceptowalnych zasad dalszej współpracy z korzyścią dla każdej ze stron (Zienkiewicz 2005: 40).

Powyższa charakterystyka czterech głównych obszarów pracy mediatora jest z konieczności ogólna i uproszczona, jednak pozwala w wystarczającym stopniu wyjaśnić specyfikę tej metody i ukazać jej duży potencjał – także z punktu widzenia podnoszenia jakości interwencji kryzysowej. Nie ma tu miejsca na szczegółową prezentację wachlarza technik składających się na warsztat pracy mediatora. Skonstruowanie takiego kompleksowego katalogu wymagałoby odwołania się zarówno do dorobku socjologii i psychologii, jak i do studiów nad komunikacją, teorii gier, wiedzy o negocjacjach, a także do nauk prawnych. Co więcej, istnieje wiele rodzajów mediacji, a każdy mediator w praktyce wypracowuje swój indywidualny styl, dopasowując różne narzędzia do specyfiki konkretnych spraw oraz do potrzeb stron. Z tego zapewne powodu przepis polskiego kodeksu postępowania cywilnego wskazuje w sposób bardzo ogólny, że mediator pracuje, „wykorzystując różne metody zmierzające do polubownego rozwiązania sporu, w tym poprzez wspieranie stron w formułowaniu przez nie propozycji ugodowych, lub na zgodny wniosek stron może wskazać sposoby rozwiązania sporu, które nie są dla stron wiążące”⁷. Wybrane taktyki mediacyjne mogące potencjalnie odegrać pozytywną rolę w podnoszeniu jakości interwencji kryzysowej zostały scharakteryzowane w tabeli 1.

---

⁷ Art. 183^{3a} ustawy z dn 17.11.1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (t.j. DzU 2021, poz. 1805 z późn. zm.).

Tabela 1. Wybrane taktyki mediacyjne i ich funkcje

Table 1. Selected mediation tactics and their functions

Opis taktyki	Przykładowy sposób realizacji	Funkcja (potencjalne zastosowanie w interwencji kryzysowej)
Ustalanie zasad postępowania, czasu trwania mediacji, kosztów	Mediator wyjaśnia zasady mediacji oraz swoją rolę, odbiera zgodę na mediację, zawiera umowę o mediację, odpowiada na ewentualne pytania i wątpliwości	Określenie oczekiwań stron i realnych możliwości ich zaspokojenia przez procedurę mediacji; budowanie zaufania
Organizowanie spotkań w bezstronny sposób i dbanie o przestrzeganie zasad	Mediator organizuje spotkania w neutralnym miejscu, równo traktuje każdą ze stron, dba o wzajemny szacunek w komunikacji	Budowanie zaufania do procedury mediacji i do osoby mediatora; wspieranie zaangażowania stron w rozmowy
Porządkowanie kwestii do omówienia	Mediator uzgadnia ze stronami plan spotkania (zakres i kolejność tematów), dba o nieodbieganie od tematu, podsumowuje poszczególne etapy rozmowy	Dążenie do porozumienia w sposób merytoryczny, uporządkowany i przewidywalny; ograniczenie negatywnych emocji; zapobieganie manipulacji
Dążenie do wzajemnego wysłuchania się stron	Mediator zadaje pytania otwarte, daje czas na dłuższą wypowiedź, jest cierpliwy, stosuje tzw. pracę ciszą	Stworzenie stronom okazji do wysłuchania siebie nawzajem, zrozumienia stanowisk i motywów działania
Moderowanie rozmowy i eliminowanie barier komunikacyjnych	Mediator aktywnie słucha, zadaje pytania wyjaśniające, parafrazuje komunikaty niejasne lub budzące negatywne emocje, bierze na siebie ciężar poruszenia trudnych tematów	Dbanie o skuteczność komunikacji, podtrzymanie dobrej atmosfery rozmów; odciążenie stron, zapobieganie nieporozumieniom
Budowanie pozytywnej atmosfery rozmów	Mediator pomaga stronom przyjąć pozytywne podejście do konfliktu i kreatywne podejście do negocjacji, dowartościowuje wysiłek stron, motywuje do zaangażowania	Stworzenie dogodnych warunków do konstruktywnej współpracy
Opanowywanie negatywnych emocji	Mediator uzgadnia „zawieszenie broni”, odzwierciedla uczucia	Ograniczanie działań destrukcyjnych, zapobieganie eskalacji

	(wyraża je w imieniu stron), uczy formułować komunikaty „od siebie”, z wycuciem zarządza przerwy, prowadzi rozmowy na osobności, w razie potrzeby prowadzi rozmowy pośrednie	
Analiza i diagnoza sytuacji	Mediator pomaga określić rzeczywiste przyczyny konfliktu, jego rodzaj i skutki (negatywne i pozytywne), zachęca do „pójścia na galerię”, zadaje pytania precyzujące i ogniskujące	Wsparcie stron w odnalezieniu się w zaistniałej sytuacji i zmianie perspektywy, przełamaniu poczucia bezradności; zachęcenie do refleksji
Pomoc w określeniu zasobu potrzebnych informacji na temat sprawy	Mediator sprawdza, czy każda ze stron posiada wystarczający zasób wiedzy niezbędnej do podjęcia decyzji, a w razie konieczności sugeruje skorzystanie z usług innych specjalistów. (np. prawnika, doradcy finansowego, psychologia, terapeuty itp.)	Umożliwienie racjonalnego podjęcia decyzji przez każdą ze stron; oparcie porozumienia na faktach
Wspieranie stron w poszukiwaniu i uzgadnianiu rozwiązań	Mediator zadaje pytania o interesy i oczekiwania oraz pytania stymulujące i hipotetyczne, pobudza kreatywność	Wypracowanie skutecznego i akceptowalnego porozumienia
Sprawdzanie realności ustaleń	Mediator zadaje pytania kontrolne, w razie potrzeby wchodzi w rolę „adwokata diabła”, dba, aby strony jednolicie rozumiały treść porozumienia	Dążenie to tego, aby porozumienie było rzeczywiście zrealizowane przez strony i nie powodowało kolejnych sporów
Dbanie o formalną stronę porozumienia	Mediator pomaga stronom sporządzić pisemną wersję ustaleń, np. w formie ugody na potrzeby zatwierdzenia ugody przez sąd (lub w razie braku ugody omawia ze stronami „protokół rozbieżności”)	Zapewnienie, że porozumienie będzie wiążące, nie będzie zawierało błędów, a w razie konieczności będzie mogło być wyegzekwowane

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowanie i wnioski

Niniejsze rozważania na temat ogólnych celów i założeń interwencji kryzysowej, wzajemnych związków pomiędzy kryzysami i konfliktami, a także mediacji rozumianej jako jedna z najbardziej skutecznych metod polubownego rozwiązywania sporów miały na celu podkreślenie, że interdyscyplinarna refleksja naukowa, uzupełniona wzajemną współpracą praktyków obu dziedzin, może wiązać się z wieloma korzyściami. Od strony teoretycznej bowiem oba obszary mają wiele podobnych założeń i zbieżnych celów (i same ze swej natury są interdyscyplinarne). Ogólnie rzecz ujmując, zarówno w interwencji kryzysowej, jak i w mediacji chodzi o zastosowanie w konkretnej sytuacji społecznej najlepszych dostępnych sposobów służących skutecznemu zarządzaniu konfliktem (*conflict management*), czyli o ograniczanie destrukcyjnych konsekwencji rywalizacji (Jachnis 2008: 70, 192). W odniesieniu do podstaw merytorycznych oba obszary czerpią z podobnych zasobów wiedzy naukowej, natomiast od strony podstaw prawnych oba są przedmiotem regulacji o bardzo ogólnym charakterze, co w praktyce umożliwia elastyczne odpowiadanie na warunki i potrzeby konkretnych ludzi w konkretnych sytuacjach. Obie metody nastawione są na budowanie u stron równowagi, samoświadomości, motywacji, zorientowania w ich aktualnej sytuacji oraz na promowanie zaradności i postaw konstruktywnych. Obie także służą odbudowaniu lub utrzymaniu co najmniej poprawnych relacji społecznych w najbliższym otoczeniu wspieranych osób. Zarówno w interwencji kryzysowej, jak i w mediacji ważną rolę odgrywa wzmacnianie procesów poznawczych, które w znacznym stopniu wspiera osoba niosąca pomoc (interwent kryzysowy i mediator) (Cybulko 2021: 13).

Porównując interwencję kryzysową z mediacją, można również dostrzec znaczące różnice. Każda z tych form posiada specyficzne dla siebie wzorce organizacyjne, a w konsekwencji częściowo rozbieżne obszary działania (grupy docelowe) i kryteria oceny jakości. Jeśli chodzi o charakterystykę praktyczną, interwencja stanowi raczej działanie doraźne, krótkotrwałe i koncentrujące się na sprawach bieżących, najpilniejszych. Mediacja z kolei nakierowana jest na uzyskanie rozwiązania kompleksowego, trwałego, o charakterze strategicznym. Z drugiej strony interwencja ma na celu całościową pracę nad przywróceniem poprawnych relacji w danym środowisku, podczas gdy mediacja koncentruje się raczej na rozwiązaniu jednej konkretnej sprawy. Jeśli chodzi o zakres podmiotowy, to interwencja może dotyczyć jednej osoby z danej grupy społecznej, natomiast do przeprowadzenia mediacji potrzebna jest zgoda wszystkich stron określonej sprawy. Każda z procedur ma także od-

mienny zakres przedmiotowy spraw, do których nie powinna być stosowana. Przykładowo, mediacja ma ograniczoną skuteczność w sytuacjach, w których strony dzieli wyraźna dysproporcja sił, strony nie mają realnej motywacji do zawarcia porozumienia lub konflikt osiągnął bardzo wysoki stopień eskalacji (Kressel 2005: 521). Wymagającym indywidualnej decyzji mediatora warunkiem jest również udział w mediacji osób uzależnionych (od alkoholu, leków, narkotyków), niestabilnych emocjonalnie (np. z powodu przeżycia traumatycznego) lub chorych psychicznie, ponieważ najczęściej nie są one w stanie przyjąć i dotrzymać racjonalnych ustaleń.

Różne różnice pomiędzy interwencją kryzysową a mediacją warto każdorazowo brać pod uwagę, jednak z pewnością ich istnienie nie stanowi przeszkody w czerpaniu korzyści płynących z integrowania obu obszarów. Podnoszeniu jakości (profesjonalizacji) obu dziedzin z pewnością będzie służyć zarówno podejmowanie różnorodnych inicjatyw naukowych, jak i tworzenie okazji do wymiany doświadczeń praktycznych oraz do wypracowywania nowych form współpracy. Mediatorzy mogą wiele skorzystać na poznaniu podstaw interwencji kryzysowej, z kolei znajomość technik mediacyjnych może pomóc w podejmowaniu działań interwencyjnych. Warto także dążyć do tego, aby obie procedury nawzajem się uzupełniały pod względem systemowym – aby mediatorzy wiedzieli, kiedy przekazać daną sprawę do działań interwencji, a pracownicy systemu wsparcia społecznego – kiedy zasugerować klientom skorzystanie z usług mediatora. Być może dobrym rozwiązaniem w tym zakresie byłoby opracowanie podręcznika, chociażby na wzór skierowanego do sędziów *Przewodnika na temat kierowania spraw sądowych do mediacji (Guide to the Judicial Referral to Mediation)* wydanego przez Europejską Komisję na rzecz Skutecznego Wymiaru Sprawiedliwości (Europejska Komisja na rzecz Skutecznego Wymiaru Sprawiedliwości 2018b: 15–16). Warto również zadbać, żeby usługa mediacji była powszechnie dostępna, stąd w instytucjach wsparcia społecznego powinno się rozważyć zatrudnienie znacznie większej liczby mediatorów.

Literatura

- Balawajder K., 2010, *Eskalacja konfliktu interpersonalnego w perspektywie teoretycznej i empirycznej*, „Czasopismo Psychologiczne Psychological Journal”, t. 16, nr 2.
- Chęłpa T., Witkowski T., 1999, *Psychologia konfliktów. Praktyka radzenia sobie ze sporami*, Oficyna Wydawnicza Unus, Wałbrzych.
- Cybulko A., 2009, *Konflikt [w:] Mediacje: teoria i praktyka*, red. E. Gmurzyńska, R. Morek, Warszawa.

- Cybulko A., 2021, *Procesy poznawcze w komunikacji między stronami postępowania mediacyjnego* [w:] *Oblicza mediacji. Wybrane zagadnienia*, red. K. Wojtanowicz, M. Pękala, Wydawnictwo UPJPII, Kraków.
- Deutsch M., 2005, *Współpraca i rywalizacja* [w:] *Rozwiązywanie konfliktów. Teoria i praktyka*, red. M. Deutsch, P.T. Coleman, tłum. M. Cierpisz, M. Kodura, G. Kanas, A. Kurtyka, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Europejska Komisja na rzecz Skutecznego Wymiaru Sprawiedliwości, 2018a, *Mediation Development Toolkit. Ensuring implementation of the CEPEJ Guidelines on mediation (Zestaw narzędzi służących rozwojowi mediacji. Zapewniając wdrożenie wytycznych CEPEJ dotyczących mediacji)*, CEPEJ(2018)7REV, <https://rm.coe.int/mediation-development-toolkit-ensuring-implementation-of-the-cepej-gui/16808c3f52> (dostęp: 30.03.2022).
- Europejska Komisja na rzecz Skutecznego Wymiaru Sprawiedliwości, 2018b, *Poradnik o mediacji dla prawników*, <https://kirp.pl/poradnik-o-mediacji-dla-prawnikow/> (dostęp: 8.09.2020).
- Gmurzyńska E., 2009, *Etapy mediacji* [w:] *Mediacje. Teoria i praktyka*, red. E. Gmurzyńska, R. Morek, Warszawa.
- Grodecka J., Kałucka R., Sarzała K., Żukiewicz A., 2020, *Standard interwencji kryzysowej*, http://www.wrzos.org.pl/projekt1.18/download/SIK_2601.pdf (dostęp 3.11.2020).
- Jachnis A., 2008, *Psychologia organizacji. Kluczowe zagadnienia*, Warszawa.
- Jacyniak A., Płużek Z., 1997, *Świat ludzkich kryzysów*, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Jakubiak-Mirończuk A., 2008, *Instytucja mediacji cywilnej w Polsce w perspektywie prawnoporównawczej* [w:] *System prawny a porządek prawny*, red. O. Bogucki, S. Czepita, Szczecin.
- Jakubiak-Mirończuk A., 2010, *Negocjacje dla prawników. Prawo cywilne*, Warszawa.
- James R.K., Gilliland B.E., 2004, *Strategie interwencji kryzysowej*, Wydawnictwo PARPA, Warszawa.
- Jermakowicz P., 2014, *Konflikt społeczny. Zagadnienia teoretyczne* [w:] *Rozwiązywanie sytuacji konfliktowych w wymiarze jednostkowym i społecznym*, red. M. Plucińska, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Kalisz A., 2013, *Konflikt społeczny a prawo* [w:] *Leksykon socjologii prawa*, red. A. Kociołek-Pęksa, M. Stępień, Warszawa.
- Kalisz A., Zienkiewicz A., 2014, *Mediacja sądowa i pozasądowa. Zarys wykładu*, Warszawa.
- Kressel K., 2005, *Mediacje* [w:] *Rozwiązywanie konfliktów. Teoria i praktyka*, red. M. Deutsch, P.T. Coleman, tłum. M. Cierpisz, M. Kodura, G. Kanas, A. Kurtyka, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Kubacka-Jasiecka D., 2010, *Interwencja kryzysowa. Pomoc w kryzysach psychologicznych*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Majewski A., Mularczyk K., 2010, *Mediacja jako ADR w prawie pracy*, „ADR. Arbitraż i Mediacja”, nr 3.
- Maszyk-Musiał E., 1996, *Spółczesność i organizacje. Socjologia organizacji i zarządzania*, Lublin.
- Moore Ch.W., 2009, *Mediacje: praktyczne strategie rozwiązywania konfliktów*, tłum. A. Cybulko, M. Zieliński, Warszawa.
- Morreale S.P., Spitzberg B.H., Barge J.K., 2020, *Komunikacja między ludźmi. Motywacja, wiedza, umiejętności*, wyd. 2, tłum. P. Izdebski, A. Jaworska-Surma, D. Kobylińska, red. nauk. polskiego wydania: H. Barycz, Warszawa.

- Nordhelle G., 2010, *Mediacja: sztuka rozwiązywania konfliktów*, tłum. K. Drozdowska, Gdańsk.
- Oblicza kryzysu psychologicznego i pracy interwencyjnej*, 1997, red. D. Kubacka-Jasiecka, A. Lipowska-Teutsch, Wydawnictwo ALL, Kraków.
- Pilecka B., 2004, *Kryzys psychologiczny. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Reber A.S., 2000, *Słownik psychologii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Sikorski C., 2005, *Język konfliktu. Kultura komunikacji społecznej w organizacji*, Warszawa.
- Silamy N., 1999, *Słownik psychologiczny*, Wydawnictwo Książnica, Katowice.
- Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (t.j. DzU 2021, poz. 1805 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (t.j. DzU 2021, poz. 2268 z późn. zm.).
- Wajda A., 2003, *Organizacja i zarządzanie*, Warszawa.
- Więcek-Janka E., 2006, *Zmiany i konflikty w organizacji*, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań.
- Zienkiewicz A., 2005, *Alternatywne rozwiązywanie i rozstrzyganie sporów prawnych*, „Studia Prawnoustrojowe”, nr 5.

On the benefits of using elements of mediation in the area of crisis intervention

Abstract

The area of social support, especially in overcoming crises and the availability of social services, is undergoing continuous development in Poland. In recent years, much attention has been paid to strengthening the availability of crisis intervention and mediation services. Both services have many references in common, as well as the potential to complement each other. The aim of this paper is to analyse the potential which may be connected with using elements of mediation in the practice of those institutions of the social assistance system which deal with crisis intervention. Interdisciplinary reflection on the common features of crisis intervention and mediation leads to the conclusion that both fields, despite noticeable differences, have to some extent convergent goals and assumptions, and what is more, they are based on similar scopes of knowledge, mainly from the field of psychology and social work. Moreover, they can complement each other and complement aid processes.

Key words: mediation, crisis intervention, conflict resolution, interdisciplinary support in overcoming crises

